

**T.C.
BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ**

AVRUPA BİRLİĞİ ve ULUSLARARASI İLİŞKİLER ENSTİTÜSÜ

**SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDE İRAN VE TÜRKİYE'NİN
DIŞ POLİTİKASINDAKİ İTTİFAK TERCİHLERİ:
BENZERLİKLER, FARKLILIKLAR**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAZIRLAYAN
Prof. Dr. Mehmet Nur ALTINÖRS**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Uğur Güngör**

ANKARA –2019

BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ
AVRUPA BİRLİĞİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ENSTİTÜSÜ

Sosyet Bilim ve Uluslararası İlişkiler
..... Uluslararası İlişkiler Tezli Yüksek Lisans/Doktora Programı
çerçevesinde... Mehmet Nur Altınars Tarafından hazırlanan bu çalışma,
aşağıdaki jüri tarafından Yüksek Lisans/Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi: 5. / 9. / 2019

Tez Adı: Soğuk Savaş Döneminde İran ve Türkiye'nin Dış Politikasındaki Hiyek Tezihleri: Benzerlikler, Farklılıklar

Tez Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı - Soyadı, Kurumu)

İmza

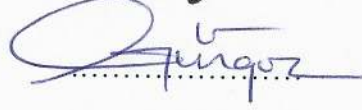
Prof. Dr. Faruk Yalvaç

Prof. Dr. Banu Eliğör

Prof. Dr. Uğur Güngör

ONAY

.....

..... Enstitüsü Müdürü

Tarih: 2. / 10. / 2019.

BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ
AVRUPA BİRLİĞİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS / DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

Tarih: 27 / 9 / 2019

Öğrencinin Adı, Soyadı : Mehmet Nur Altınos
Öğrencinin Numarası : 21710270
Anabilim Dalı : Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
Programı : ULUSLARARASI İLİŞKİLER YÜKSEK LİSANS
Danışmanın Adı, Soyadı : Prof. Dr. Uğur Güngör
Tez Başlığı : Soğuk Savaş Döneminde İran ve Türkiye'nin
Dış Politikasındaki İttifak Tercihleri: Benzerlikler, Farklılıklar

Yukarıda başlığı belirtilen Yüksek Lisans/Doktora tez çalışmamın; Giriş, Ana Bölümler ve Sonuç Bölümünden oluşan, toplam 139... sayfalık kısmına ilişkin, 27 / 9 / 2019 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Tuncay... adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 15.....'dır.

Uygulanan filtrelemeler:

1. Kaynakça hariç
2. Alıntılar hariç
3. Beş (5) kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

"Başkent Üniversitesi Enstitüleri Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Usul ve Esasları"nı inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Öğrenci İmzası

Onay

01 / 10 / 2019

Öğrenci Danışmanı Unvan, Ad, Soyad,

İmza

Prof. Dr. Uğur GÜNGÖR

TEŞEKKÜR

Çocuk yaşlardan itibaren ilgi duyduğum yakın Türk siyasi tarihi ve genel anlamda tarih ile ilgili olarak Başkent Üniversite'sinde yüksek lisans eğitimi yapabilme olanağı buldum. Olumlu, yapıcı projelerin gerçekleştirilmesinin, eser ortaya koymanın zor olduğu ülkemizde sayın Prof. Dr. Mehmet Haberal bir Üniversite kurmayı başarmıştır. En az bu kurumu yaşama geçirmek kadar zor olan çeyrek yüzyıldır büyütüp geliştirmek, toplumda saygın bir konuma getirmektir.

Değerli büyüğüm Prof. Mehmet Haberal'a bu nedenle kişisel olarak, mesleğim ve ülkem adına gönülden çok teşekkür ederim. Ayrıca Başkent Üniversitesi'nin ikinci Rektörü değerli ağabeyim Prof. Dr. Kenan Araz'a, halen Rektörlük görevini sürdüren değerli arkadaşım Prof. Dr. Ali Haberal'a, kuruluşundan günümüze kadar önemli hizmetleri yerine getirmiş, katkılar sağlamış akademisyenlerimiz, yöneticilerimiz, personelimiz ve her kademede görev yapmış ancak aramızdan ayrılmış olan mensuplarımızı şükran ve rahmetle anarım. Halen görev yapmakta olan tüm Başkentlilere sevdikleriyle birlikte sağlık, esenlik içinde geçecek uzun mutlu ömür dilerim.

Üç yıllık yüksek lisans eğitimim boyunca desteklerini gördüğüm kişilere, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı Prof. H. Nejat Basım'a, Avrupa Birliği ve Uluslararası İlişkiler Enstitüsü Müdürü Prof. Menderes Çınar'a, hocalarım Prof. Yelda H. Ogun, Prof. Şebnem Oğuz, aynı zamanda tez danışmanım Prof. Uğur Güngör'e, Yrd. Doç. Sezgin Mercan'a, Öğr. Görevlisi Dr. Haluk Karadağ'a, jüri üyelerim Prof. Banu Eligür'e, Prof. Faruk Yalvaç'a, Öğrenci İşleri Dekanlığından Şule Çelikoğlu'na, Avrupa Birliği ve Uluslararası İlişkiler Enstitüsü sekreteri Elif Sülün'e, çok uzun bir süre sonra öğrencilik zevk ve zorluğunu birlikte yaşadığım genç sınıf arkadaşlarıma en içten teşekkürlerimi ve iyi dileklerimi iletirim.

Eğitim sürecinde bana sürekli destek olan ve anlayış gösteren değerli eşim Prof. Dilek Dursun Altınörs ve sevgili kızım Ela Altınörs'e çok çok teşekkür etmek isterim.

Daime iyiliğini istediğim güzel ülkemizin insanların daha refah içinde, daha toleranslı ve daha özgür bir ortamda yaşamaları, ulusumuzun geleceği olan gençlerimizin her bakımdan en iyi şekilde yetişmeleri en büyük arzumdur.

ÖZET

Uluslararası ilişkiler ve politikada ittifak önemli bir kavramdır. İki ülke veya ülkeler arasında yapılan ittifak örneklerinin tarih boyunca görülmesine karşın ittifak teorilerinin ortaya atılması ve ilgi görmesi 2.Dünya Savaşı sonrasına rastlar. İttifaklar kısaca gerçek veya algılanan tehdit karşısında başta güvenlik endişesi olmak üzere ülkelerin başka devlet veya devletlerle yapmış olduğu resmi birliktelikler olarak bilinir.

İran ve Türkiye değişik isimler ve rejimler altında Ortadoğu coğrafyasında yüzyıllardır etkin rol oynamış önemli iki ülke ve iddialı bölgesel güçler olarak tarih sahnesinde kendisinden bahsettirmişlerdir.

İnsanlık tarihinin en kapsamlı, can ve maddi kayıplar bakımından en tahripkar savaşı olan 2.Dünya Savaşı sonrası başlayan dönem “Soğuk Savaş” olarak isimlendirilir. ABD’nin liderliğinde kapitalist-liberal Batı bloğu ve SSCB’nin liderlik yaptığı sosyalist-doğu bloğu olmak üzere iki kutuplu bir politik ve ideolojik dünya sistemi başlamış oldu. Soğuk Savaş tüm Ortadoğu’da yaşanmış olmasına karşın en çok etkilenen iki ülke Türkiye ve İran olmuştur. SSCB ve Varşova paktının 1990 yılında başlayan dağılma süreci Soğuk Savaşın sonunu oluşturmuştur. Kısaca 1945-1990 yıllarını kapsayan bu dönemde ülkeler kendilerini bloklardan birisi içinde yer almaya adeta zorunlu hissetmişlerdir. İran tercihini Batı bloğundan, özellikle ABD’den yana kullanmıştır. Soğuk savaşın önemli bir kısmında Rıza Şah Pehlevi ülkeyi yönetmiştir. Rıza Şah Pehlevi’nin liderliğindeki otoriter monarşi birbirine ideolojik olarak çok zıt grupların ortak düşman Şah karşısında birleşmesine neden olmuştur.Bu güçler Şahlık rejimini devirmiştir. Sonrasında ise 20. yüzyılın en önemli değişimlerinden sayılan İslam Cumhuriyeti kurulmuştur. Soğuk Savaşın son çeyreğinde İran’da çok farklı bir ideoloji ve dış politika egemen olmuştur.Yeni kurulan dini referanslı rejim Orta Doğu coğrafyasında ve belli ölçüde küresel düzeyde ciddi politik değişikliklere ve yeni denge hesaplarına yol açmıştır. Türkiye İran'a benzer şekilde Ortadoğu'nun güçlü ve iddialı bir ülkesidir. Batı bloğunun askeri kanadını oluşturan NATO'nun tek Müslüman ülkesi olarak Soğuk Savaş döneminin önde gelen ülkelerinden olmuştur.

Türkiye Batı bloğu lehine tercihini kullanmıştır.Tezin sorunsalı Batı bloğunda yer almak yönünde verilen kararın her iki ülke bakımından iç ve dış nedenlerini,Soğuk Savaş'ın ileri yıllarındaki değişimlerin nedenlerini, bütünüyle Soğuk Savaş döneminin fayda ve zararlarının başta neorealist teori olmak üzere diğer teroilerinde katkısıyla değerlendirilmesini yapmaktır.İki ülkeyi kıyaslayarak bu konuda yapılmış literatürde az çalışma olduğundan bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar kelimeler: Amerika Birleşik Devletleri, İran,İttifak teorileri, Soğuk Savaş, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Türkiye

ABSTRACT

Alliances are important elements of international relations and politics. Many examples in history have been observed although alliance theories have been proposed and gained attention following World War II. Alliance theories are dominated to a great extent by realist and neorealist schools of thought.

Alliance is basically known as a response to real or perceived threat to the security of the nation. Alliances may be established either between two states or between groups of states depending upon the circumstances. They may be formal or informal.

Iran and Turkey have been neighbours for centuries and are important actors in Middle East. They both have searched for power and influence in their region. Their mutual relations have fluctuated depending upon domestic affairs and international politics.

The end of II. World War, the most devastating war in human history, marked the beginning of a new era in international arena named as "Cold war". The international political system was divided into two camps under the leadership of United States of America and Soviet Union. United States of America represented the democratic, liberal western bloc while the Soviets represented the socialist eastern bloc. This bipolar system eventually urged countries to make alliances with either of the blocks. Cold war lasted until 1990 when Soviet Union and the Warsaw pact disintegrated which marked the fall of Communist ideology.

Iran and Turkey, with similar and reasonable drives preferred to make alliances with western block. Their main concern was to protect their territorial integrity and defend their countries against overt Soviet threat. This threat had historical roots as well as the diplomatic and military initiatives taken by USSR during the years of II. World War.

During the cold war period both Iran and Turkey suffered from isolation as an inevitable consequence of extreme dependence on west and in particular to USA. Their experience derived from the events and relations of the cold war, Iran and Turkey prompted to revise their international relations and follow relatively multidimensional policies. The detant policy among the two blocks in the following years of cold war facilitated such a limited shift in the international relations of Turkey and Iran. The relations of Iran with USA and other western countries have influenced her relations with Turkey while the reverse is also valid.

This thesis aims to analyze the reasons of the alliances of Iran and Turkey during the cold war, pros and cons of their alliances, the events of the cold war, and results of their choices. Search of the literature has revealed not enough studies comparing the two nations during cold war. In that respect contribution to the literature is expected.

Key words: Alliance theories, Cold war, Iran, Soviet Union, United States of America, Turkey

KISALTMALAR DİZİNİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AIOC	: Anglo Iranian Oil Company
BM	: Birleşmiş Milletler
BP	: British Petroleum
CENTO	: Central Treaty Organization
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DP	: Demokrat Parti
MP	: Millet Partisi
MSP	: Milli Selamet Partisi
NATO	: North Atlantic Treaty Organization
OECD	: Organization for Economic Cooperation and Development
OEEC	: Organization of European Economic Cooperation
RCD	: Regional Cooperation for Development
SAVAK	: Sazeman Amniat va Ettela'at Keshvar, Ulusal İstihbarat ve Güvenlik Örgütü
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TİP	: Türkiye İşçi Partisi
TSEK	: Türkiye Sosyalist Emekçi Köylü Partisi
TSİP	: Türkiye Sosyalist İşçi Partisi
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
TSP	: Türkiye Sosyalist Partisi

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
KISALTMALAR DİZİNİ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1	6
İTTİFAK KAVRAMI TANIMI, İTTİFAK TEORİLERİ	6
1.1. Realist Teori.....	6
1.2. Neorealist Teori	10
1.3. İttifak Kavramı Tanımı ve İttifak Teorileri.....	15
1.3.1. Tehdit dengesi teorisi	20
1.3.2. Menfaat dengesi teorisi	22
1.3.3. Omnibalancing teorisi.....	23
1.3.4. Öğrenme teorisi	25
1.3.5. Bandwagoning (Ardıncılık)	26
BÖLÜM 2	28
İRAN'IN ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ ve YAKIN	28
TARİHİ	28
2.1. İran'ın İkili İlişkileri	28
2.1.1. İran-ABD ilişkileri.....	28
2.1.2. İran-SSCB ilişkileri	35
2.1.3. İran-Çin ilişkileri	37
2.1.4. İran-İsrail ilişkileri	38
2.2. İran'ın Yakın Tarihi.....	38

2.2.1 Rıza Şah Pehlevi dönemi (1921-1941).....	40
2.2.2 Muhammet Şah Pehlevi dönemi (1941-1979).....	45
2.2.3. 1979 Devrimi-1990 soğuk savaş sonu arası dönem.....	57
2.3. İran'ın İttifaklarının Yurtdışı Nedenleri.....	61
2.4. İran'ın İttifaklarının Yurtiçi Nedenleri.....	62
2.4.1 İran'ın nükleer güç çabaları.....	62
2.4.2. Baskıcı otoriter monarşik yönetim ve Savak	64
2.4.3.Arap milliyetçiliği ve Baascılık.....	65
2.4.4. Şiilik, dini faktör.....	66
2.5. Bağdat Paktı	68
BÖLÜM 3	69
TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDE	
İTTİFAKLARI	69
3.1. İsmet İnönü'nün Amerikan Halkına Ankara Radyosundan Seslenişi (26 ŞUBAT 1939).....	69
3.2. Kazablanka Toplantısı (12-25 OCAK,1943)	71
3.3. Adana Toplantısı (30-31 OCAK 1943)	71
3.4. Moskova Konferansı (19 EKİM- 1 KASIM 1943).....	72
3.5. Tahran Konferansı (28 KASIM- 1 ARALIK 1943)	73
3.6. Kahire Konferansı (4-7 ARALIK 1943).....	73
3.7. George F. Kennan'ın Düşünceleri.....	77
3.8. Kore Savaşı	78
3.9. Türkiye Cumhuriyeti-ABD Arasında İhtilaf Konuları.....	81
3.9.1 U-2 Casus uçağı olayı	82
3.9.2. Küba krizi	83
3.9.3.Kıbrıs sorunu	84
3.9.4. Ermeni sorunu	86

3.9.5 Haşhaş ekimi yasaklanması	88
3.9.6. Türkiye Cumhuriyeti-ABD arasındaki ikili antlaşmalar	88
3.10. Türkiye'nin İttifaklarının Yurtiçi Nedenleri	89
BÖLÜM 4	92
TÜRKİYE VE İRAN'ın İTTİFAK NEDENLERİ, SONUÇLARI,	
KIYASLANMASI.....	92
4.1. Türkiye ile İran'ın İttifakları ve Gerekçeleri.....	92
4.2. Türkiye ile İran Kıyaslaması.....	103
BÖLÜM 5	107
SONUÇ	107
KAYNAKÇA.....	122

GİRİŞ

İran ve Türkiye Cumhuriyeti bulundukları coğrafyada siyasi, ekonomik, askeri ve jeopolitik bakımlardan önemli ve ikisi de bölgesel güç ve nüfuz sahibi olma iddiasında bulunan devletlerdir. Devletlerin başta güvenlik gereksinimleri olmak üzere değişik nedenlerle ikili veya çoğul ittifaklar yapmaları doğaldır. İttifak yaparken ülke çıkarları, dış dünyanın politik durumu, uluslararası ilişkiler gibi faktörleri inceleyerek tercihlerini yaparlar. Bu tercihlerin doğru olup olmadığı, ittifakın geçerli olduğu zaman diliminde o ülkeye neler kazandırdığı, beklentileri karşılayıp karşılamadığı çok önemlidir. Bazen yapılmış olan ittifaklar o ülkeye zarar verebilir. Geçmiş deneyimlerden çıkarımlarda bulunmak ve bunları yeni ittifaklar oluştururken göz önünde tutmak yarar sağlayacaktır. Geçmişin deneyimleri bir devletin kurumsal yapısında ve hafızasında mutlaka yer almalıdır.

İkinci Dünya Savaşı insanlık tarihinin en geniş coğrafyada yapılan ve her bakımdan en tahripkar savaştır. Savaşın bitmesiyle oluşan dünya siyasi sistemi, ABD'nin liderliğini yaptığı kapitalist-batı bloğu ve SSCB'nin liderlik ettiği komünist-doğu bloğu olmak üzere iki kutuplu bir özellik göstermiştir.

İkinci Dünya Savaşının bittiği 1945 yılı ile SSCB ve doğu bloğunun dağıldığı 1990 yılı arasında geçen 45 yıllık dönem siyasi literatüre “Soğuk Savaş” olarak geçmiştir. Çok sayıda devlet bu iki bloktan birisine girmek, ittifak yapmak durumunda kalmış veya iki bloktan birisine yakın durmuş, iyi ilişkiler kurmuştur. Soğuk Savaş deyimini Batılı tarihçiler tarafından Stalin'in agresif politikası nedeniyle II. Dünya savaşı sırasındaki ABD, İngiltere ve SSCB arasındaki ittifakın bozulması sonucu ABD ile SSCB arasında cereyan eden ancak silahsız bir savaş dönemi olarak tarif edilmiştir.

Soğuk Savaş terimini ilk kez mültimilyoner iş adamı ve Woodrow Wilson'dan Harry Truman'a kadar ABD Başkanlarına danışmanlık yapmış olan Bernard Baruch Güney Carolina Temsilciler Meclisi'nde 16 Nisan 1947 günü yaptığı konuşmada ABD ile SSCB

arasındaki ilişkiyi tanımlamak için kullanmıştır. Baruch " Soğuk savaşın içindeyiz. "Düşmanlarımız ülkede ve yurtdışında bulunmaktadır" demiştir.¹

Fred Halliday soğuk kelimesinin birbirine zıt iki anlamda kullanabileceğini söylemiştir. Birinci anlamı Batı ile Doğu blokları arasındaki ilişkinin kötü, soğuk, donuk, mesafeli olduğu şeklindedir. İkinci anlamı ise ilişkilerin kötü ve savaş benzeri derecede olmasına karşın işin klasik sıcak savaşa dönüşmemiş oluşuna işaret etmektedir.²

Winston Churchill 5 Mart 1946 günü Fulton, Missouri'de Westminster College'da yaptığı ünlü konuşmada açık bir dille SSCB'ni eleştirmiş, kapitalist ve komünist bloklar arasındaki kutuplaşmanın altını çizerek " Demir perde" terimini kullanmıştır.³

Soğuk Savaş şekillendiren olayların başında Berlin krizi gelmektedir. Savaş sonrası 1945 yılında Berlin galip ülkeler arasında bölünmüştü, fakat şehrin nihai statüsü kesin bir çözüme kavuşturulmamıştı. SSCB 24 Haziran 1948 günü Batılı ülkelerin kontrolü altındaki bölgelerle Berlin arasındaki bağlantıya blok koydu. Buna karşın ABD'nin yanıtı bloke edilen bölgeye hava yolu ile ihtiyaç maddelerini sağlamak oldu. Berlin blokajı 1949'a kadar devam etti ve soğuk savaş döneminde ABD ile SSCB arasındaki ilk ihtilaf olarak tarihe geçti.

Soğuk Savaşın ana öğelerini ABD ile SSCB arasında sürekli bir gerilim, sınırlı askeri karşıtlık, ideolojik ve askeri üstünlük sağlama, dünya hakimiyeti için rekabet, silahlanma yarışı, nükleer silahların icadı, bölgesel olayların denetim altında tutulması, casusluk ve istihbarat faaliyetleri, savunma bütçelerinin arttırılması ve ekonomik rekabet oluşturmuştur.⁴

SSCB ve ABD liderliğini yaptıkları blokları konsolide etmek, birliği pekiştirmek için kurumlar oluşturmuşlardır. Komünist blok 1947'de Kominformu ve 1955'de Varşova paktını kurmuştur. Batı bloğu 1949'da NATO'yu oluşturmuştur. Güneydoğu Asya'da

¹ Andrew Glass. Bernard Baruch coins term " cold war" (<https://www.politico.com./bernard-baruch-coins-term-cold>) erişim 30/07/2019.

² Fred Halliday, The Making of the Cold War, Verso, London, (1986), s.7.

³ İbrahim Murat Kasapsaraçoğlu, The Turkish Foreign Policy decision Making Process During the Cold War, 1945-1991, İstanbul Boğaziçi University, (2009), s. 6.

⁴ Rahime İğdecı, Cold War in the Middle East: Soviet Interests in the Middle East and the American Effect, (İstanbul: Yeditepe University, Institute of Social Sciences. Master Thesis, (2014), s.27.

1954'de patlak veren Tayvan boğaz krizi, Batı Almanya'nın 1955'de NATO'ya üye olması ve aynı yıl Varşova paktının imzalanması bloklar arasındaki kutuplaşmanın giderilmesinin zorluğuna işaret eden olaylar olmuştur.

Fred Halliday soğuk savaşı dört zaman dilimine ayırmıştır. İlk safha 1946-1953 yılları arasında soğuk savaşın en sert, en katı yaşandığı dönem olmuştur. İkinci safha 1953-1969 yıllarını kapsar ve dengesiz antagonizma olarak betimlemiştir. Yumuşama veya Detant olarak bilinen üçüncü safha 1969-1979 yılları arasındadır. Son safha ikinci sert Soğuk Savaş dönemi olarak nitelendirdiği 1979-1989 yıllarını kapsayan dönemdir.⁵

İkinci Dünya Savaşı sonrası Orta Doğu incelendiğinde İngiliz egemenliğinin sonlanması sonucu oluşan boşluğun ABD tarafından doldurulduğunu görüyoruz. Çarlık Rusyasının uzun süre Ortadoğuda nüfuz sahibi olma gayreti komünist rejim tarafından devam ettirilmiştir. Böylece ABD hem İngilizlerin ayrılmasıyla doğan boşlukta söz sahibi olmak ve hem de SSCB'nin yayılmacı politikasını engelleyebilmek amacıyla Ortadoğuda yeni bir aktör konumuna geçmiştir. Aslında İkinci Dünya Savaşından sonra Ortadoğudaki durum geçmişten farklı değildir, büyük güçlerin bölgedeki hakimiyet mücadelesi şekil değiştirerek devam etmektedir.⁶

Soğuk Savaşın yumuşama dönemi sadece iki blok arasında değil aynı zamanda blok dışı ülkeler arasında da yaşanmıştır. Bunun en iyi örneği ABD'nin Çin Halk Cumhuriyeti'ne karşı yaptığı jestler sonrasında Başkan Richard Nixon'ın 1972 Şubat ayında Çin'i ziyaret etmesiyle uzun süren düşmanlık büyük ölçüde giderildi. Bu hamle aynı zamanda Sovyetler Birliği ile benzer şekilde yumuşamanın bir ön koşulu oldu.⁷

Yumuşama döneminin ana ögesini her iki blok arasında nükleer silahlanmanın azaltılması, kontrolü ve ilişkilerin geliştirilmesi oluşturmuştur. ABD'nin, Vietnam savaşında aktif olarak uzun süre dahil olması, SSCB'nin 1968'de Çekoslovakya'daki baş kaldırışı ülkeyi işgal ederek olayları bastırması yumuşamayı olumsuz yönde etkilememiştir.⁸

⁵ Fred Halliday. Yeni Soğuk Savaş. Çeviri: İlker Özünlü, Belge Yayınları, İstanbul, (1985), s.13-15

⁶ Hüseyin Çakal, The origins of the Cold War in the Middle East, The Turkish Case. Ankara Master's Thesis. Department of International Relations. Bilkent University, (2004), ss.7-10

⁷ Ayfer Yazkan Kubal, Turkish Foreign Policy during the detente period of the cold war, İstanbul Yeditepe University, Graduate Institute of Social Sciences, (2003) s. 17.

⁸ İbrahim Murat Kasapsaraçoğlu, The Turkish Foreign Policy during... s. 15.

Hamit Batu 1965 Mart ayında Dışışleri bakanlığının Bülteni olan Dışışleri Belleteni'nde yayınlanan önemli raporunda Türkiye'nin Soğuk Savaşın yumuşama döneminde izlemesi gereken politikanın ana hatlarını ortaya koymuştur. Dış politikanın öncelikli hedefini Avrupa bütünlüğüne katılmak ve uzun vadede bu birlik içinde Türkiye'nin kendisine sağlam bir yer edinmesi olarak belirlemiştir. Türkiye'nin Avrupa ve Batı ile olan ilişkilerinin başarılı olması genel olarak Asya ve Avrupa ülkeleri nezdinde prestij kazanmasına bağlı olduğu için yeni bir Asya-Afrika politikası geliştirmek gerektiğine işaret etmiştir. Bağlantısız ülkelerin desteği olmaksızın Türkiye'nin Avrupa'da sağlam yer edinemeyeceğini belirtmesine ilaveten komşuları ile iyi ilişkiler içinde olması gerektiğini vurgulamıştır.⁹

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde kuramsal kavramlara değinilmiştir. Bu kapsamda klasik realizm ve neorealizm teorileri, tehdit dengesi teorisi, menfaat dengesi teorisi, omni-dengeleme ve ardıncılık anlatılmıştır.

İkinci bölümde İran'da 20. yüzyıl başından itibaren yaşanan olaylar, Rıza Şah'ın iktidara gelmesi, iktidarı döneminde yaptıkları, tahttan ayrıldıktan sonra yerine geçen ve Soğuk Savaşın büyük kısmında İran'ı yöneten oğlu Muhammed Rıza Şah döneminde yaşanan olaylardan bahsedilmektedir. İran tarihinde çok önemli bir dönüm noktası olan ve Soğuk Savaşın son 11 yılında İran'da hakim olan 1979 devrimi sonrası oluşan İran İslam Cumhuriyeti'ne değinilmiştir. İran'ın uluslararası ilişkileri, başta ABD ile olan olmak üzere önemli ülkelerle ikili ilişkileri, İran'ın girdiği ittifak sistemi, bunun iç ve dış nedenleri tartışılmıştır.

Üçüncü bölümde, Soğuk Savaş dönemini büyük ölçüde 2. Dünya Savaşı sırasında yaşanan olaylar ve savaşın sonuçları oluşturduğu için, Türkiye'nin savaş sırasında yaşadıkları ve izlediği dış politika kronolojik çerçevede anlatılmıştır. Türkiye'nin girdiği ittifaklar sistemi, bunun iç ve dış nedenleri anlatılmış, tartışılmıştır.

Dördüncü bölümde Türkiye ve İran'ın kıyaslaması yapılmış, ittifak sistemleri içinde yaşadıklarının benzer ve farklı yönleri tartışılmıştır.

⁹ Ayfer Yazkan Kubal, Turkish Foreign Policy during..., s. 45.

Sonuç olan beşinci bölümde Türkiye ve İran'ın Soğuk Savaş döneminde yaptıkları ittifak ve öncelikle ABD olmak üzere ikili ilişkiler nedeniyle kazançları, ittifak sürecinde yaşadıkları sorunlar ve uğradığı kayıplar kıyaslamalı olarak tartışılmıştır.

BÖLÜM 1

İTTİFAK KAVRAMI TANIMI, İTTİFAK TEORİLERİ

1.1. Realist Teori

Soğuk Savaş döneminin büyük bir bölümünde realizm teorisi geçerli olmuştur. Tarihi süreç içinde realizmin ortaya çıkmasında Thucydides, 16. yüzyılda Nicolo Machiavelli, 17. yüzyılda Thomas Hobbes öncüler olarak rol oynamıştır. İngiliz tarihçi Edward H. Carr'ın "The Twenty Years Crisis 1919-1939" başlıklı eseri realist düşünceye önemli katkı yapmıştır. Daha sonra kuram olarak gelişmesinde Hugo Grotius, Carl Von Clausewitz, Hans Morgenthau, Kenneth Waltz, John Mearsheimer, Barry Buzan ve Hedley Bull gibi düşünürler öne çıkan isimlerdir. İsimleri belirtilen düşünürlerin katkılarıyla esas olarak realizm İkinci Dünya Savaşından sonra iki dünya savaşı arasındaki düzenin açıklanmasındaki yetersizlik ve liberal düşünceye karşı bir reaksiyon olarak daha belirgin olarak gelişmiştir.¹⁰ Realizm ABD'nin 2. Dünya Savaşı sonrası askeri harcamalarına meşruiyet kazandırması nedeniyle bir Anglo-Amerikan teori olarak görülmüştür.

Zaman içinde neorealizm ve neoklasik realizm gelişmiştir. Tüm realist akımlar aralarındaki bazı görüş farklılıklarına karşın beş temel konuda sordukları soruların yanıtlarının ortak olması özelliğini taşırlar. Bu beş soru şunlardır:

1. Uluslararası ilişkilerin tabiatı nedir? 2. Uluslararası ilişkilerin cereyan ettiği ortamın başlıca özelliği nedir?, 3. Uluslararası ilişkilerin temel aktörü kimdir?, 4. Uluslararası ilişkilerin temel aktörünün öncelikli amacı nedir?, 5. Uluslararası ilişkiler temel aktörünün amaçlarına ulaşmak için kullandığı başlıca araç nedir ?

Bu teorinin temel çıkış noktalarının başında insan doğasının kötü, şeytani, saldırgan ve bencil oluşu, insanın asıl hedefinin sürekli güce ulaşmak olduğu, devletlerin de aynı motivasyonla hareket ettiği, uluslararası ortamda bir kural koyan, denetleyen merkezi bir erk olmaması nedeniyle bu ortamın anarşik nitelikte olması gelir. Anarşik ortamda her devlet kendi varlığını, bekasını, çıkarlarını düşünerek güvenliğini sağlamaya çalışır. Realizmin bu görüşü literatürde kendine yardım (self-help) kavramı ile karşılık bulur.

¹⁰ Robert Olson, Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004, Çeviri: Kezban Acar. Babil Yayıncılık, (2005), s. 6-7.

Realizm güç, çıkar ve ulusal güvenlik kavramlarını ön planda tutmuştur. Klasik realizm devleti temel aktör olarak ele alır, devleti üniter ve rasyonel olarak niteler. Devletlerin devamlı güçlerini arttırmak amacıyla olduğunu öne sürer. Beka devletlerin sahip olabileceği diğer tüm amaçlara ulaşmak için ön şarttır.

Anarşik ortamda devletlerin bekalarını devam ettirmek için güç artırma faaliyetleri diğer devletler tarafından tehdit olarak algılanması “güvenlik ikilemi” olarak bilinir. Devletler ve devletlerin karar vericileri dış politika uygulamalarında ahlaki değerleri değil menfaatleri gözetirler. Ülkeler arasında güç bakımından bir hiyerarşi vardır. Korku ve güvenlik endişesi ulusları savaşa iten başlıca etmenlerdir. Realizmin belirlediği anarşik ortam aslında şiddet anlamına gelmemektedir. Vurgulanmak istenen anarşik ortamda önemli olanın güvenlik ve varlığın idamesi oluşudur.

Westphalia antlaşmasına göre devletlerarası eşitlik söz konusudur. Devletler menfaatlerini sağlamak, sorunlarını çözmek durumunda tüm seçenekleri göz önünde tutarak akılcı kararlar verirler. Realistlere göre askeri ve bununla ilişkili konular uluslararası politikanın ana belirleyici unsurudur. Ulusal ve uluslararası güvenlik devletin en önemli görevidir.

Realist düşünürler ABD'nin yaşamsal çıkarlarının gerektirdiği hallerde ve yerlerde müdahil olmasının gerektiğini bunun dışında yapacakları girişimlerin zarar getirebileceğini öne sürmüşlerdir.¹¹ Realizme karşı doğal olarak eleştiriler yapılmış, hatta eleştirilerin bazıları bizzat bu düşünceye inanan kişilerden gelmiştir. Klasik realizme yöneltilen eleştirilere karşı Kenneth Waltz neo-realizm kavramını geliştirmiş, bu düşüncesinin ilkelerini “Man, the State and War” başlıklı kitabında anlatmıştır¹². Waltz, devletlerarası savaş durumunun klasik realizmde öngörüldüğü şekilde insanın kötü olarak vasıflandırılan doğasından değil uluslararası sistemin anarşik özelliğinden ileri geldiğini belirtmiştir. Böylece Waltz uluslararası sistemi analiz düzeyi olarak ele almıştır. Yazar uluslararası sistemin anarşik yapısının devletlerin fonksiyonel olarak birbirine benzemesine yol açtığını, her devletin anarşik özellik nedeniyle kendi güvenliğini sağlamak için çaba gösterdiğini, bunu yaparken öz kaynaklarına yöneldiğini, sonuç olarak diğer bir devletin gücünü dengelediğini öne

¹¹ Tolgahan Akdan, A systemic Analysis of the Cold War and Turkey's Postwar Drive to the West, Yüksek Lisans Tezi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Departmanı, Ankara, (2015), s.17.

¹² Waltz Kenneth N, Man, the State and the War, Columbia University Press, (1954), s.24.

sürmüştür. Devletlerin kendi güvenliğini sağlamaya yönelik girişimleri diğer devletlerin güvenliğine zarar vermekte, karşılıklı güç mücadelesi sürekli şekilde devam etmektedir.

Küresel düzeyde barışın temini konusunda realizm, idealizmin ilgili yaklaşımını ütopyik bulmaktadır. Realistler barışın önündeki temel engeli insan doğası olarak görürler. Realist düşünceye göre uluslararası ilişkilerde barış belirli dönemlerle sınırlıdır. Güç dengesinin sağlandığı ve sıcak savaşın yaşanmadığı süreçlerde kısa süreli olarak barış gerçekleşebilir. Morgenthau'ya göre barışın korunmasında devletler arası güç dengesinin sağlanması önemlidir¹³.

Realizm tüm aktörlerin ve unsurların kendisine bağlı olduğu bir otorite varlığı sayesinde barışın tesis edilebileceğine inanır. Ülke içinde siyasi otoriteye bağlı barış olasılığı vardır. Realist düşünce uluslararası ilişkilerin düzensiz özelliği nedeniyle ancak güçlü bir hegemon devlet veya savaş takiben galip devletin etkinliği altında barışın mümkün olabileceğini ve barışın sıfır toplamı olduğunu iddia eder.¹⁴

Realist düşünceye göre devletlerin amaçlarının bir sıralaması, öncelikleri vardır ve devletin güvenliği ilk sırada gelir. Bu nedenle ülke içi faktörler değil güvenlik çıkarları ve dış tehditler ittifak oluşumunu tayin eder. İttifaklar güç politikasının bir aracı olarak görülür. Devletler anarşinin güvenliklerine olan etkisini azaltmak için ittifaklara katılırlar.

Glenn Snyder'a göre büyük devletler arasındaki askeri güç ve kapasite dağılımı ittifakların oluşması ve politikalarında önemli rol oynar. Yazar iki kutuplu sistemde ittifak yapmanın çok kutuplu sisteme kıyasla daha kolay olduğunu ifade etmektedir¹⁵.

Realizmi saldırgan (ofansif) ve savunmacı olarak (defansif) ayırmak mümkündür. Waltz'ın önderliğini yaptığı savunmacı realizm uluslararası sistemin anarşik yapısının devletlerin güvenlik kaygısıyla daha dikkatli ve basiretli davranacağına inanır. Buna karşın Mearsheimer'ın öne sürdüğü saldırgan realizm anarşik yapıda bilhassa büyük güçlerin revizyonist ve agresif tutum izleyeceğini iddia eder. Savunmacı realistlerin devletlerin ittifak yaparak ve dengeleme politikası izleyerek kendilerini güvenceye alacakları

¹³ Morgenthau Hans J, Politics Among Nations: The struggle for power and peace, NewYork, Knopf, 1967, ss.20-25.

¹⁴ Atilla Sandıklı, Erdem Kaya,Uluslararası İlişkiler Teorileri ve Barış,www.bilgesam.org, ss.144-145.

¹⁵ Glenn Snyder, Alliance Theory: A Neorealist First Cut, Journal of International Affairs 41:1 (1990),ss.117-118.

görüşünü savunmalarına karşılık saldırgan realistler büyük güçlerin ana hedefinin her zaman hegemon olabilmek olduğuna inanırlar. Bunun doğal sonucu olarak büyük güçlerin agresif ve revizyonist siyaset izleyeceğini iddia ederler. Savunmacı realizmin öngördüğü dünyanın daha stabil ve barışcıl olmasına karşın saldırgan realistlerin öngördüğü dünya savaş ve çatışmalara sahne olan bir dünyadır¹⁶. Savunmacı realistler devletlerin elde edebilecekleri gücü yapısal faktörlerin kısıtladığını öne sürer. Buna karşın saldırgan realistler sistemin yapısının devletleri güç maksimizasyonuna teşvik ettiğine inanırlar. Neorealistlere göre uluslararası sistemin yapısı devletleri güç sahibi olmaya yönlendirir. Kenneth Waltz gibi savunmacı realistlere göre devletlerin güçlerini maksimize etmesi durumunda sistem onları cezalandıracaktır. Savunmacı realizm "yeterli düzeyde gücün" makul olduğuna ve eğer herhangi bir devlet aşırı şekilde güçlenirse dengeleme mekanizmasının çalışacağına inanır¹⁷. John Mearsheimer ve diğer saldırgan realistlere göre koşulların uygunluğu halinde hegemon olabilmek için devletler mümkün olduğu kadar güçlerini arttırmalıdır. Saldırgan realistler devletlerin güçlerini maksimize ederek hegemon olmalarını öngörür çünkü beka'yı garantilemenin en emin yolu budur. Saldırgan realistler dengelemenin çoğunlukla etkisiz olduğuna ifade etmişlerdir. Saldırgan realizm özünde büyük güç siyasetini açıklamaya çalışır ve Mearsheimer'e göre en güçlü devlet en güçlü orduya sahip olan ülkedir. Saldırgan realizm büyük güçlerin küresel hegemonya mücadelesinde en azından güçlerini devam ettirmek veya güçlerini arttırmak için saldırgan tutum izlemek zorunda olduklarını öne sürer¹⁸. Sadece savunmacı veya sadece saldırgan realist olmanın son derece yanlış olduğu, her ikisinin de araştırmacılar için ulaşılabilir olması, pür yapısal teoriler veya "en iyi" realist teori olmadıkları, kesinlikle realist fakat temelde farklı modeller oldukları öne sürülmüştür¹⁹.

Kendisi büyük ölçüde realist kurama inanan ve realist kabul edilen Fransız gazeteci, sosyolog, felsefeci ve uluslararası ilişkiler düşünürü Raymond Aron'un realizmin bazı temel kabullerinden farklı fikirlere sahip olduğu bilinmektedir. Aron uluslararası ilişkilerin genel bir teorisinin olmasının söz konusu edilemeyeceğini, uluslararası ilişkilerin

¹⁶ Mehmet Ali Tuğtan, Güç, Anarşi ve Realizm. Küresel Siyasete Giriş, Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler. Evren Balta (editör), İletişim Yayınları, İstanbul, 4. baskı, (2016), s.122.

¹⁷ Kenneth Waltz, Theory of International Politics, Addison-Wesley Publishing Company, 1979.

¹⁸ Mearsheimer J J, The Tragedy of Great Power Politics, New York: W.W Norton and Company, (2001).

¹⁹ Jack Donnely, Realizm. Uluslararası İlişkiler Teorileri, Scott Burchill, Andrew Linklater (editörler), Çeviri: Muhammed Ağcan, Ali Aslan, Küre Yayınları, (2013).

öngörülebilir tek bir nedene dayalı açıklamaları olamayacağını, etkileşim içindeki birçok değişkenin yorumlanması gerektiği inancını dile getirmiştir.

Aron'un farklı düşündüğü diğer konular dış politikanın tek nihai hedefinin gücün maksimize edilmesi olmadığı, güç elde etmenin yanısıra devletlerin itibar sahibi olmak ve fikirlerini yaymak gibi amaçlarının olduğudur. Ayrıca iç politikanın dış politikadan ayrı bir alan oluşturduğunu, diplomatik ve stratejik davranışların göreceli belirsiz bir yapıya sahip olduğunu öne sürmüştür.²⁰ Aron'un konumuzla daha yakın olan görüşleri ise iki kutuplu dünyada devletlerin pozisyonu ile ilgilidir. Aron uluslararası sistemde üç tür devlet tarif etmektedir. Birincisi blokların liderleri, ikinci grup bloklardan birisine üye olan ve iki lider ülkeden birisine bağlı olan ülkeler ve bloklar dışında kalmayı tercih eden ve bunu sağlayabilecek kapasitede olan ülkeler.

İttifak sistemleri dışında kalmayı tercih eden üçüncü gruptaki ülkelerin kendi toprakları üzerinde başkalarının hak talep etmedikleri veya böyle bir eylemi tek başına karşılayabilecek güçte oldukları varsayılır.²¹

1.2. Neorealist Teori

Kenneth Waltz 1979 yılında yayınladığı " Theory of International Politics" başlıklı eseriyle neorealizm ilkelerini anlatmıştır²². Waltz uluslararası sistemi kendi başına analiz edilebilir bir konu yapan unsurun anarşi olduğuna işaret etmiş, bununda sistemi oluşturan birimlerin davranış veya özelliklerinden bağımsız bir nitelik olduğunu belirtmiştir. Neorealizmin kurucusu Waltz'a göre sistem yapı ve etkileşim halindeki birimler olarak iki komponentden oluşmaktadır. Sistemin düzenleyici ilkesi "anarşi" olup tek aktör devlet değildir. Devletler görevlerde benzerlik gösterirler, fakat görevleri yerine getirirken ortaya koydukları kabiliyetler farklıdır. Devletlerin uluslararası sistemdeki konumunu belirleyen kabiliyetleri nüfus ve toprak büyüklüğü, kaynaklar, ekonomik olanaklar, askeri güç, siyasi istikrar ve siyasi ehliyetdir. Waltz uluslararası sistemin anarşik yapısını kabul etmekle birlikte bunun kaos anlamında olmadığını, fakat devletlerin eylemlerini denetleyen ve onlar üzerinde

²⁰ H. Rumeysa Dursun, Realizmin Realist Bir Eleştirisi olarak Raymond Aren ve Uluslararası İlişkiler Kuramı, Marmara Üniversitesi Siyasi Bilimler Dergisi. Cilt 5, Sayı 2, (Eylül 2017), ss.67-85.

²¹ Oral Sander, Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, DergiPark, Cilt 37, Sayı 3, (1982), s.117.

²² Kenneth N Waltz, Theory of International Politics.

yaptırım gücü olan bir üst otoritenin olmayışı şeklinde yorumlamıştır. Uluslararası ortamın anarşik yapısına rağmen bir kaos yaşanmamasını Waltz " güç dengesi teorisi" ile açıklamaktadır²³. Devletlerin uluslararası ilişkilerde hakimiyet elde etmek için sarfettikleri çaba ve karşı çabaların meydana getirdiği denge durumu "güç dengesi" olarak bilinir²⁴. Güç dengesi minimal seviyede bekayı sağlamak ve sürdürmek, en üst düzeyde global üstünlük sağlamak için çabalayan üniter devletlerin gayelerine ulaşmak için uygun araçları kullanmaları gayretleri sonucu oluşur. Bu gayretler yurt içine yönelik olarak ekonomik olanakları ve askeri gücü arttırmak örneklerinde olduğu gibidir. Bu çabalar iç dengeleme olarak bilinir. Bir devletin üyesi olduğu ittifakı güçlendirme veya genişletme gayretleri, buna paralel rakip ittifakı zayıflatma ve daraltma gayretleri dış dengeleme olarak nitelenir. Waltz'a göre güç devletler için araçtır²⁵. Uluslararası sistemi'nin üç boyutunun anarşik yapı, eşit egemen rasyonel aktörler ve farklı yeteneklerle girilen hayatta kalma (beka) mücadelesi olduğunu ifade edilmiştir²⁶. Neorealizm uluslararası ilişkileri belirleyen en önemli etkenin uluslararası sistemin yapısı olduğunu kabul eder. Böylece devletlerin dış politikalarını ve devletlerin birbirleriyle ilişkilerini inceler.²⁷

Waltz realizmin temel unsurlarından olan uluslararası ortamın anarşik yapısını kabul etmekle birlikte bu durumu aktörlerin davranışlarından farklı olarak kuvvet kullanımını engelleyecek bir otorite olmaması ile açıklamaktadır. Devletler güvenliklerini sağlamak için güç kapasitelerini arttırmak, askeri güvenliğe önem vermek durumunda kalmışlardır.

Klasik realizmde esas temelin devletler ve devletlerin karar alıcıları olmasının aksine Waltz sistemik değişimlerin devletlerin karar alıcılarından daha önemli olduğu fikrini öne sürerek sistemik değişimlerin büyük güçlerin yükseliş ve düşüşüyle, başka bir ifadeyle güç dengesinde yaşanan değişimlerle yaşandığını belirtmektedir. Böylece neorealizm realizmden farklı olarak dinamik ve değişken bilgilerden, sistem analizi üzerinden yaklaşımda bulunmaktadır. Neorealizm'in bir başka özelliği realizm karşıtı post-pozitivist

²³ A.g.e Kenneth N Waltz, Theory of International Politics.

²⁴ Paul T V, James J Wirtz, Michael Fortmann, Balance of Power: Theory and Practice in the 21st Century, Stanford University Press, Standford, (2004).

²⁵ Kenneth N Waltz, Theory of International Politics.

²⁶ Mehmet Ali Tuğtan, Güç, Anarşi ve Realizm. Küresel Siyasete Giriş, Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler, Süreçler. Evren Balta (editör), İletişim Yayınları (2016), İstanbul, 4. baskı, s. 122.

²⁷ Eyüp Ersoy, Realizm. Uluslararası İlişkiler Teorileri, Ramazan Gözen, İletişim Yayınları, 4. baskı, İstanbul, (2018), s. 172.

teorilerin önünü açmış olmasıdır. Neorealizm anarşik yapıda çok taraflı güç dengesi sisteminin uluslararası barış ve güvenliği koruyan en rasyonel sistem olduğunu iddia etmektedir²⁸.

Neorealizm devletleri rejimlerinin niteliğinden bağımsız olarak incelemektedir. Devletleri birbirinden ayıran tek kriter sahip oldukları farklı güç kapasiteleridir. Devletlerin temel gayesi anarşik uluslararası ortamda yaşamda kalabilmektir. Devletler, kendilerinin ve diğer devletlerin sistem içindeki pozisyonlarının belirlediği şekilde hareket ederler. Uluslararası sistem pozisyonel olup büyük güçlerin sistemde sahip olduğu yüksek askeri güçlerle önemli pozisyonları ele geçireceğini ve sisteme hakim olacağına inanır. Uluslararası sistemde güç kapasitesinin dağılımında geride kalan devletler ittifaklarla dengeleme yolunu tercih edecekleri için işbirliği ortaya çıkmaktadır²⁹.

Neorealistler uluslararası sistemi büyük güçler arasındaki ilişkiyi göz önüne alarak tek kutuplu, çift kutuplu ve çok kutuplu olarak tarif etmektedirler. Neorealizm bir devletin büyük sayılabilmesi için sahip olduğu askeri, ekonomik ve siyasi gücü küresel düzeyde kullanabilmesini öngörür³⁰.

Soğuk Savaş iki kutbun birbirine karşı sürekli güvensizlik hissetmesi nedeniyle askeri gücünü arttırması mücadelesi şeklinde geçmiştir. Bu mücadeleyi neorealizm'in güvenlik ikilemi açıklamakta yardımcı olmaktadır. Bu anlayışa göre bir devletin güvenlik tedbirlerini arttırması başka bir devlet için güvensizlik nedeni olmakta ve o devleti de güvenlik tedbirleri alması için tetiklemektedir. Bu yaklaşımı iki realizm türünde ortak olan sıfır toplamlı oyun prensibi oluşturur. Bir ülkenin kazancı diğer devlet için o oranda kayıp anlamına geldiği için toplam sıfır olmaktadır³¹.

Herhangi bir devlet küresel güç dengesinde kendi güvenliğini arttıran eylemde bulunursa bu başka devletlerin güç azalması pahasına olur. Bir devletin aldığı güvenlik önlemleri başka devletler tarafından tehdit nedeni olarak kabul edilir. Bu tehdite karşı diğer devletler

²⁸ Bilal Karabulut, Uluslararası İlişkiler, Kavramlar-Teoriler-Kurumlar, Barış Kitabevi, (2016), Ankara, s. 252-253.

²⁹ Ali Balcı, Realizm, Uluslararası İlişkilere Giriş, Tarih, Teori, Kavram ve Konular, Şaban Kardaş, Ali Balcı (editörler), Küre Yayınları, İstanbul, 4. basım, (Ekim 2015), s. 133-134.

³⁰ Şenol Kantarcı, Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Sistem: Yeni Sürecin Adı: "Koalisyonlar Dönemi mi ?", Güvenlik Stratejileri Dergisi, Yıl 8, Sayı 16, (2012), s. 60.

³¹ A.g.e

karşı önlemler alırlar. Böylece tehdit olarak algılanan ilk devletin gerçekten tehlike oluşturduğu fikri haklılık kazanmış olur³².

Soğuk Savaş sonrası işbirliği ekonomik ve kültürel yönleri ağır basan işbirliğidir. Tarafların ortak menfaatine yarayan işbirliklerinin kurulması daha kolaydır³³. Neorealistlere göre "güç dengesi" anlayışı uluslararası sistemi daha istikrarlı kılmakta ve belirsizliği azaltmaktadır.

Neorealist düşünce bakımından devletlerin güç edinme yarışının uluslararası sistemde beş temel kabulü vardır. Bunlar:

- a) Büyük güçler dünya politikasının anarşik ortamında ana aktörlerdir,
- b) Tüm devletler değişik ölçülerde askeri savunma kabiliyetine sahiptir,
- c) Devletler, diğer devletlerin niyetlerinden asla tam anlamıyla emin olamazlar. Devletler, revizyonist devletlerin güç dengesini değiştirme veya statükocu devletlerin düzeni sürdürme eğilimlerini bilmek isterler,
- d) Devletlerin ana gayesi beka'dır. Devletler toprak bütünlüklerini ve yurtiçi siyasi düzenin egemenliğini korumak isterler,
- e) Devletler rasyonel aktörlerdir³⁴. Klasik realizm ve neorealizmin ortak yönleri devlet, beka ve kendini koruma (self-help) kavramlarına verilen önemdir.

Neoliberalizm teorisi özellikle soğuk savaşın yumuşama döneminde, 1970'li yılların sonlarına doğru, gelişmeye başlamıştır. Bu dönemde ABD ile SSCB arasındaki düşmanlığın azalması, ekonomik konuların gündemde daha çok yer alması, uluslararası ortamda yeni aktörlerin varlığı gibi gelişmeler klasik realizmin güç ve güç dengesi kuramlarının değişmekte olan uluslararası sistemi açıklamakta yetersiz kaldığını gösterdi.

Böylece uluslararası politikada ekonomik çıkarlar ve finansal güç önem kazanmaya başladı. Teorinin kurucusu Kenneth Waltz sistem içinde her zaman değişiklik

³² John H Herz, Idealist Internationalism and the Security Dilemma, World Politics, Vol 2, No 2, (1950),ss.157-180.

³³ Mücahit Özdoğan, Realizm ve Neorealizm Bağlamında Soğuk Savaş Sonrası Güvenlik Anlayışının Değerlendirilmesi, Güvenlik Bilimleri Dergisi, (Mayıs 2019),Cilt:8, Sayı:1,s.10.

³⁴ Mearsheimer John J, (2001) "The Tragedy of Great Power Politics", NewYork W.W.Norton and Company.

olabileceğini, ancak bunun sistemin yapısını bozmayacağını ifade etmesinin yanısıra nükleer gücün devletlerin güvenliğini etkileyen bir faktör olduğuna değinmiştir. Fakat bunun sistemin anarşik yapısını değiştirmedini eklemiştir.³⁵ Realistlerin aksine neorealistler gücü bir amaç olarak değil gerektiğinde kullanılmak üzere bir araç olarak görürler. Ancak her ikisinde de güç kavramı asıl unsurdur.³⁶

Neorealistlerin klasik realistlerden önemli bir farkı uluslararası olayları etkilemek ve yönlendirmek hususunda devlet adamları, politikacılar ve karar vericilere daha fazla inisiyatif, daha çok özgürlük tanımış olmasıdır. Realistler uluslararası politikayı devletler arasında cereyan eden bir süreç olarak algılamak neorealistler sistem düzeyinde yapısal nedenlere dikkat çeker. Ayrıca devletlerin kendilerinden kaynaklanan birim düzeyinde nedenlere eğilirler.

Neorealizmin klasik realizmle benzeşen bir yönü ise politikada ahlaki, etik değerlere yeterince önem vermeyişi, bu tür kavramların uluslararası ilişkilerde uzak tutulmasına olan inançlarıdır. Dış politika bağlamında realist teori incelendiğinde bunun devlet tarafından yönetilen bir olay olduğu, devletlerin dış politika tercihlerini yaparken mantıklı, rasyonel düşünüp bu doğrultuda hareket ettikleri, ana amaçlarının çıkarlarını ve güçlerini en üst düzeye çıkararak varlıklarını sürdürmek olduğu görülür. Buna karşın neorealist teori dış politikanın sistemden kaynaklandığına inanır. Waltz'a göre bir devletin seçme özgürlüğü diğerlerinin davranışlarına, sistemin yapısına ve ulusal siyaset alternatiflerine bağlıdır.³⁷

Morgenthau, devletlerin dış politikada üç temel yol izlediklerini iddia etmiştir. Bu seçenekler mevcut durumlarını ve güçlerini korumak, emperyalist tutum takınmak ve güçlerini arttırarak prestij kazanmak ve güç gösterisinde bulunmaktır³⁸. Buna ilaveten Morgenthau siyasi realizmin politika oluşturmada ahlaki değerlerin farkında olduğunu ancak bu değerlerin devletlerin eylemlerinde göz önünde tutulamayacağını belirtmiştir.³⁹

³⁵ Kenneth N Waltz, Structural Realism After the Cold War, International Security, Vol. 25, No. 1, (Summer 2000),s. 5.

³⁶ Buzan B, Steve Smith, Ken Booth, Marysia Zalewski, The Timeless Wisdom of Realism. International theory of Positivism and Beyond. Cambridge University Press, Cambridge (2008),ss.50-51.

³⁷ Waltz Kenneth N, Man, the State and the War, Columbia University Press, (1954). s.24.

³⁸ Morgenthau HJ, The Purpose of American Politics, Alfred A. Knopf. New York, (1960),s.39.

³⁹ A.g.e.,s.12.

Waltz'a göre bir devletin seçme özgürlüğü diğerlerinin davranışlarına, sistemin yapısına ve ulusal siyaset alternatiflerine bağlıdır.⁴⁰

Neorealizm barışın tesisi önündeki en büyük engel olarak uluslararası sistemdeki anarşi'yi görmektedir. Devletleri " güvenlik ikilemi" algısıyla varlığını sürdürme mücadelesine sevk eden anarşik düzende uluslararası karşılıklı bağımlılığın sağlanması ve işbirliği mümkün değildir.

Neorealizme göre demokrasinin yaygınlaşması devletlerarası anarşinin etkilerini ortadan kaldırmayacaktır. Waltz dünyadaki bütün ülkelerde demokratik rejimin yerleşmesi durumunda bile uluslararası anarşinin etkilerinin kaybolmayacağını, anarşik karakterin sebat edeceğini öne sürmüştür. Savaşlar uluslararası ilişkilerin tabiatı gereği kaçınılmazdır ve egemen devletler topluluğu şeklindeki mevcut sistem devam ettiği sürece bu gerçek değişmeyecektir⁴¹

1.3. İttifak Kavramı Tanımı ve İttifak Teorileri

Güvenlik endişesiyle devletlerin güçlerini arttırmak, kendilerince tehlike ve tehdit olan unsurları caydırmak veya tamamen yok etmek üzere çaba göstermeleri tarihi bir olgudur. İttifaklar uluslararası ilişkilerde önemli yer tutan bir kavramdır. Tarihde Thucydides Peloponez savaşları ile ilgili olarak ittifakları tartışan ilk kişidir. Ancak özellikle 2. Dünya Savaşından sonra ittifaklar savaşı önlemek amacıyla kurulmuş, NATO'nun kurulmasıyla birlikte ittifak teorileri üretilmeye başlanmıştır. İttifak yapılması için çıkar birliği ve ortak amaç olmalıdır. Devletler amaçlarına tek başına ulaşamayacağı için ittifak yapmaktadır. Genellikle amaç güvenlik konumlarını güçlendirme beklentisi, amaca ulaşmak için maliyeti azaltmak, amaca meşru yollardan ulaşmak, dış politika eylemlerinin sorumluluğunu başka ülkelerle paylaşmak, diğer ülkeler üzerinde etki, denetim olanaklarını arttırmaktır. İttifaklar çoğunlukla bir şey için değil, bir şeye karşı olarak oluşturulur. Uluslararası gerilimin azaldığı durumlarda ittifaklarda göreceli gevşeme görülür. Tek somut hedef olup bu hedefe varıldığında ittifak işlerliğini kaybedebilir. İttifaklar ortak amaca yönelik olduğu gibi,

⁴⁰ Waltz Kenneth N, Man, the State and the War, s.24.

⁴¹ Waltz N Kenneth, Structural Realism after the Cold War, International Security, 25 1,2000, ss.7-10.

tamamlayıcı amaçlar veya farklı amaçları bağdaştıran ittifaklar da olabilir⁴². İttifak teorilerinin üç ana çalışma alanı vardır. Bunlar ittifak oluşumu ile savaşlar arasındaki ilişki, ittifak oluşum nedenleri ve ittifakların güvenilirliğidir.⁴³ İttifak teorileri daha çok realist ve neo-realist düşünürler tarafından geliştirilmiştir. Bu nedenle devletin güvenliği ve gücü öncellenmiştir. Diğer taraftan bazı akademisyenler konuya ideoloji ve ortak değerler açısından bakarak değerlendirmişlerdir. Realistler ve neo-realistlere göre ittifakların yararları maliyetlerinden fazla olduğunda devletler ittifaklara katılırlar. İttifakların doğal özelliği üye ülkelerin ortak hedefine varmaktır. Bunu gerçekleştirmek için bazen yayılmacı ve bazen statükocu politikalar izlenebilir. İttifaklar savaşları önlemek bakımından önemlidir, zira savaşlar genelde güç dengesinin bozulduğu zamanlar çıktığı için ittifakların dengeyi korumak, bozulmuş dengeyi yeniden tesis etmek gibi yararları vardır.⁴⁴ Güç biriktirmek her zaman güvenliği sağlamadığı gibi başka aktörlerin saldırılarını teşvik edebilir. İttifakların tarihi süreç içinde çok önemli yer tutmaları nedeniyle uluslararası ilişkilerde ciddi rol oynamıştır. İttifak tanımı değişik akademisyenler tarafından yapılmıştır.

George Liska " İttifaklar olmaksızın uluslararası ilişkilerden bahsetmenin mümkün olmadığını, isimleri hariç çoğunlukla aynı kapıya çıktıklarını" söylemiştir.⁴⁵İttifak genellikle ulusal güvenlik konusunda gerçek veya algılanan tehdide karşı resmi mahiyetde uluslararası işbirliği olarak tanımlanır. Ortak savunma amaçlı antlaşmalar veya daha üstü kapalı tarafsızlık antlaşmaları gibi olgular bu tarif kapsamına girmez, ancak ittifakın unsurlarını oluştururlar⁴⁶.

⁴² Faruk Sönmezoğlu, Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi, Der Yayınları, İstanbul, (2014),s.425-440.

⁴³ Gülhan Erdoğan, An analysis of the relations between Iran and USA during the Pahlavi era by the use of alliance theories, Yüksek Lisans tezi. Bilkent Üniversitesi, Ankara, (2014),s.8.

⁴⁴ Suat Dönmez. Güvenlik Anlayışının Dönüşümü: İttifak Kavramı ve NATO, Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara, (2010), s.51.

⁴⁵ George Liska, Nations in Alliance. The limits of Interdependence, Baltimore, The John Hopkins press, (1962), s.3.

⁴⁶ Michael Don Ward, Research Gaps in Alliance Dynamics (Monograph Series in World Affairs: Graduate School of International Studies, University of Denver, (1982), s.5

Holsti ve ark. ittifak kavramının üzerinde konsensüs sağlanmış bir tanımı olmadığına işaret etmişler, ittifakı iki veya daha fazla ulus arasında ulusal güvenlik meselelerinde işbirliği yapmak üzere varılan bir resmi antlaşma olarak tarif etmişlerdir.⁴⁷

Stephan M. Walt ise ittifakları " İki veya daha fazla egemen devlet arasında güvenlik konularında işbirliği amacıyla oluşturulan biçimsel ya da biçimsel olmayan ilişki" şeklinde tarif etmiştir. Bu işbirliğinde amaç ittifak yapan ülkelerin gücünü, güvenliğini ve etkinliğini arttırmaktır.⁴⁸

J. Friedman ittifakları diğer uluslararası oluşumlardan ayıran ögeleri şu şekilde tarif etmiştir.

- 1- Gerçek veya tahmin edilen düşmanların olması,
- 2- Askeri karşılaşma ve savaş riskinin öngörülmesi,
- 3- Toprak, nüfus, stratejik kaynaklar gibi konularda statükonun korunması veya durumun tırmandırılması⁴⁹

George Liska devletlerarası işbirliği ve uyumun sağlanması ve ittifaklar oluşturulmasının temel nedenlerini şu şekilde sıralamıştır:

- 1- Devletler arasında işbirliği ve uyumun oluşturulması güç dengesinin sağlanmasının bir aracıdır. İttifaklar sorumlulukları paylaşarak en çok kazancı hedefler.
- 2- Devletler kendi yeteneklerini arttırarak karşıt bir gücün kendi üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak veya azaltmak için ittifaklara girerler. Devletleri bu ittifaklara yönlendiren kendi ulusal çıkarlarıdır.

Güç dengesinin oluşturulması için ittifakları bir araç olarak gören teoriye karşı çıkan düşünce de vardır. Soğuk savaş döneminde ABD'nin kendisinden daha zayıf ülkelerle

⁴⁷ Ole Holsti, P. Terence Hopmann, John D. Sullivan, Unity and disintegration in International Alliances, NewYork, Wiley Interscience publication, (1973), s.2.

⁴⁸ Stephen M. Walt, The Origins of Alliances, NewYork, Ithaca, Cornell University Press, (1987), s.12.

⁴⁹ Julian R. Friedman, Christopher Bladen, Steven Rosen, Alliance in International Politics,, Allyn and Boston Inc. (1970), s.5.

ittifak yaparak kendisi için kazancın şüpheli olduğu, aksine sorumluluklar alması bu karşıt görüşü desteklemek için verilen örnektir.⁵⁰

Dayanışma (alignment) yazılı antlaşma olmaksızın uluslararası siyasetin askeri boyutunda iki veya daha çok sayıda devletin ortak beklentiler doğrultusunda birbirlerini desteklemesi olarak tanımlanır. Dayanışma siyasi, ekonomik ve kültürel yönlerden olabilir⁵¹.

Stephan M. Walt " The Origins of Alliance" başlıklı kitabı ittifakların kökeni hakkındadır ve yazar şu sorulara yanıt aradığını belirtmektedir.⁵²

1. Devletlerin başka devletlerin dış politikalarını ve toprak bütünlüğünü desteklemesinin sebepleri nelerdir?
2. Devlet adamları dış destek arayışında olası tehditleri nasıl seçer?
3. Büyük güçler korumak için hangi devletleri seçer, zayıf devletler hangi devletlerin himayesini, korumasını kabul eder?

Özet olarak devletlerin dostlarını nasıl seçtiği anlatılmaktadır. Ülkelerin biraraya gelmesine veya birbirinden ayrılmasına neden olan güçler karşılaştıkları tehditin boyutuna göre her bir ülkenin güvenliğini belirleyecektir.

Walt ittifakları değişik özelliklerine göre nitelemiştir. Buna göre ittifaklar hücum veya savunma türünde olabilir. Hücum türünde ittifak yapan ülkeler bir üçüncü ülkeye saldırırlar. Savunma türünde ise ittifak yapan ülkelere birisine dış saldırı olduğunda güvenlik sağlamak için ortak teminat verilmiş olur. İttifaklar üye devletlerin kabaca eşit kapasiteye sahip olması ve benzer taahhütlerde bulunmalarına göre simetrik veya asimetrik olarak ayrıştırılır⁵³.

İttifaklara değişik kriterler göz önüne alınarak farklı nitelikler verilmiştir. Buna göre ittifakları simetrik, asimetrik, saldırgan-savunmacı, eşit-eşit olmayan, geçici-kurumsallaşmış, üye sayısı iki-üye sayısı ikiden fazla olanlar gibi kriterleri kullanarak

⁵⁰ Christopher Sprecher, Alliance Formation and the Timing of War Involvement, International Interactions,30, (2004),s.331-374.

⁵¹ Michael Don Ward, Research Gaps in Alliance Dynamics (Monograph Series in World Affairs: Graduate School of International Studies, University of Denver, (1982),s.7.

⁵² Stephen M. Walt. The Origins of Alliances. NewYork, (1987), Ithaca, Cornell University Press.

⁵³ Stephen Walt, "Why Alliances Endure or Collapse, Survival 39:1 (Spring 1997), s.157.

ayırmak mümkündür. Ayrıca tarafsızlık, saldırmazlık temalı antlaşmalar yapılabileceği gibi ABD ile İngiltere örneğinde olduğu gibi resmi nitelikte olmayan fakat aşikâr olan ittifak türleri de olabilir. Coğrafi yakınlık ittifak oluşturmakta etkili olan bir faktördür.

Farklı rejimler ve ideolojilerle yönetilen devletler arasında ittifaklar oluşabilir. Bunun örneği 2.Dünya Savaşı sırasında ABD, SSCB ve Birleşik Krallık arasındaki ittifaktır. Buna karşın benzer stratejik çıkarları ve ideolojik ilkeleri olan ülkeler NATO örneğinde olduğu gibi ittifak yapabilirler. Değişik kriterlere göre türü ne olursa olsun tüm ittifaklar ortak hedefe ulaşmak için belli ölçüde güç kullanmayı taahhüt eder.

Small ve Singer üç tip ittifak tanımlamaktadırlar; a) savunma paktları, b) tarafsızlık veya saldırmazlık, c) antlaşma, uyuşma, uzlaşmalar.⁵⁴

Dayanışma (alignment) yazılı antlaşma olmaksızın uluslararası siyasetin askeri boyutunda iki veya daha çok sayıda devletin ortak beklentiler doğrultusunda birbirlerini desteklemesi olarak tanımlanır. Dayanışma siyasi, ekonomik ve kültürel yönlerden de olabilir. İttifakların oluşmasında iç dinamiklerden ziyade başka devletlerden gelebilecek tehdit algısı ve uluslararası sistemdeki güç dengesizliği rol oynar. Dış tehdit algısı üzerine devletler askeri güçlerini arttırmak için ittifak arayışına girerler.

Realist düşünceye göre devletlerin amaçlarının bir sıralaması, öncelikleri vardır ve devletin güvenliği ilk sırada gelir. Bu nedenle ülke içi faktörler değil güvenlik çıkarları ve dış tehditler ittifak oluşumunu tayin eder. İttifaklar güç politikasının bir aracı olarak görülür. Devletler anarşinin güvenliklerine olan etkisini azaltmak için ittifaklara katılırlar.

Glenn H. Synder neorealizmden esinlenerek, koalisyon oluşumu, oyun teorisi ve pazarlık kavramlarından yola çıkarak ittifak teorisi geliştirmiştir. İttifak teorileri realist ve neorealist düşüncelere dayanmaktadır. Buna göre sistemik yapının özünde olan anarşi ve yapısal zıtlık ittifakların oluşmasını belirler. Uluslararası sistemin anarşik özelliği devletlerin öncelikli menfaat olarak dış güvenliklerini düşünmelerine yol açar.

Devletler giriştikleri eylemlere meşruiyet kazandırmak için ittifak yapabilirler. Buna örnek ABD'nin Kuveyti işgali gösterilebilir. Devletler belirledikleri amaçlara kendi kapasiteleri

⁵⁴ David Singer, Melvin Small, Formal Alliances.1815-1939:An Quantitative Description, Journal of Peace Reserch Vol 3 Issue 1, (March 1966).

ile ulaşamayacaklarını düşündüğü zamanlar aynı amaçlar peşinde olan diğer devletlerle ittifak yapabilirler.⁵⁵

Bir başka ittifak nedeni ise ülkenin öz kapasite ve kaynaklarının yeterli olmasına karşın gayeye ulaşmakta kolaylık sağlamak, maliyeti düşürmek, süreci hızlandırmaktır. İkinci Dünya Savaşında ABD'nin Japonya'yı mağlup edeceği belli olmuşken SSCB'ni Japonya'ya karşı savaş ilan etmeye çalışması buna bir örnek oluşturur.

Glenn Snyder'a göre büyük devletler arasındaki askeri güç ve kapasite dağılımı ittifakların oluşması ve politikalarında önemli rol oynar. Yazar iki kutuplu sistemde ittifak yapmanın çok kutuplu sisteme kıyasla daha kolay olduğunu ifade etmektedir. İttifak sistemleri dışında kalmayı tercih eden ülkelerin kendi toprakları üzerinde başkalarının hak talep etmedikleri veya böyle bir eylemi tek başına karşılayabilecek güçde oldukları varsayılır.⁵⁶

Robert Osgood bir devletin amacının ittifakları önlemek olsa bile bir ittifak politikası olması gerektiğini söylemiştir. Bir ittifaka dahil olmakla ülkeler caydırıcılıklarını ve olası bir savaş durumunda askeri desteklerini arttırmış olurlar. Buna karşın bağımlılık (**entrapment**) tehlikesi ortaya çıkar. Bir devlet ittifak yapmadığı takdirde bağımlılık tehlikesini bertaraf eder, ancak saldırıya uğradığı takdirde bunu önlemek için kendisine yardım edecek, destek olacak müttefikler bulamayacaktır. Bu nedenle ittifak yapmak veya tarafsız kalmak her zaman mutlak doğru stratejiler değildir. Göreceli küçük güçler tarafsız kalmak veya büyük bir güçle ittifak yapmak tercihlerinden hangisinin ülke güvenliğinin korunmasında daha iyi strateji olduğuna karar verirler. Bunu yaparken geçmişlerindeki olayları değerlendirirler. Mazideki deneyimlerine göre ülkeler yaklaşan tehdite karşı buck passing-tarafsızlık veya dengeleme-ardıncılık seçeneklerinden birisini tercih ederler.⁵⁷

1.3.1. Tehdit dengesi teorisi

Walt'a göre geçmişteki ittifakları güç dengesi teorisi yeterince açıklayamamaktadır. Walt, güç dengesi teorisini yeniden ele almış ve " tehdit dengesi teorisi"ni geliştirmiştir. Teoriye

⁵⁵ Tayyar Arı, Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika, Ekim 2011, Marmara Kitap Merkezi, İstanbul, (Ekim 2011), s.277.

⁵⁶ Oral Sander, Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, DergiPark, Cilt 37, Sayı 3, (1982), s.117.

⁵⁷ Robert Osgood, Crucible Beliefs: Learning, Alliances, and World Wars, Cornell University Press, Ithaca and London, (1996) s.41-55.

göre ana kavram tehditin dağıtımıdır. İttifak için dinamik açıklama getirdiğini düşünmüştür. Gücün dağılımı önemlidir. Bu durumda ittifaklar güç dengesizliğine karşı kurulur. En büyük tehditi oluşturan devlet veya koalisyon ikinci derecede tehdit oluşturan devlet veya koalisyondan daha fazla tehlike arz ederse tehdit olgusunda dengesizlik başlar. Yapısal güç dengesi teorisi gücün dağılımının tek önemli değişken olduğunu ve devletlerin güç dengesizliğine karşı bir tepki olarak ittifak yaptığını kabul eder.⁵⁸

Devletlerin ittifaklara katılmasında gücün bir neden olduğunu kabul etmekle beraber bunun tek neden olmadığını düşünmektedir. Düşünüre göre tehdit düzeyi dört faktörle karakterize olmaktadır. Bunlar toplam kapasiteler, yakınlık, saldırı gücü ve algılanan agresif niyetlerdir. Diğer faktörlerin eşit olması halinde coğrafi bakımdan yakın olan ülkeler daha tehlikelidir. Diğer ülkelerin toprak bütünlüğüne tehdit oluşturacak saldırı potansiyeline sahip ülkeler savunma pozisyonunda olan ülkelere daha fazla tehdit unsuru içerirler. Saldırgan niyetleri olan devletler statükoyu korumak amacıyla olan devletlerden daha tehditkârdır. Güç, yakınlık, saldırı kapasitesi ve agresif amaçların herhangi birisinde artış diğer devletleri en çok tehdit nedeni olan güce karşı ittifak yapmaya zorlar. Walt dengeleme ve bandwagoning kavramlarını ideal olarak görmektedir. Bandwagoning eşitsiz bir karşılıklı alışveriş ifade eder.⁵⁹

Tehdit dengesi teorisi tehditin artması durumunda zayıf devletlerin ittifak arayışlarına girmelerinin arttığını iddia eder. Coğrafi yakınlıkla tehdit arasında yakın bir ilişki varlığı nedeniyle büyük bir güçle sınırı olan küçük devlet dengelemeden ziyade eklemlenmeyi tercih eder. Zayıf bir devlet yakın bir tehditle karşılaştığı zaman da eklemlenebilir.

Walt'a göre sadece güçten ziyade algılanan niyetler ittifak oluşumunu etkiler. Bir devletin değişmeyen agresif nitelikli olarak tanımlanması halinde diğer devletler dengelemeyi tercih eder. Bazı hallerde devletler daha güçlü tarafla güçsüz tarafı dengelemek için ittifak yaparlar. Güçsüz devletin daha tehlikeli olduğu varsayılır ve bu da ittifak oluşumunda gücün tek belirleyici olmadığına işaret etmektedir. Dış tehditle karşılaştıkları zaman devletler düşmanlarını dengelemeye çalışırlar. Bunun başlıca iki nedeni vardır; tehditkâr

⁵⁸ Stephen M. Walt, *The Origins of Alliances*, s.12.

⁵⁹ Stephen Walt, *Testing Theories of Alliance Formation: The Case of Southwest Asia*, *International Organization*, Vol 42, No 2 (1988), ss.275-316.

devlet karşısındaki güç artmıştır, ayrıca dengeleme sayesinde ittifaka katılan yeni üyenin etkinliği artacaktır.

Ardıncılık eğiliminde güvenlik azalacaktır, zira saldırgan devlet başarılı olursa yeni müttefikler edinerek gücünü arttıracak, rakiplerinin gücünü azaltacaktır. Ardıncılık başlıca iki nedenle tercih edilir. İlk neden devletlerin tehdit unsurunu azaltmak, yatıştırmak ve bağımsızlığını korumak amacıyla savunma şeklindedir. İkinci olarak devletler saldırı amacıyla ardıncılık yaparlar. İleri derecede zayıf devletler güçlü devletlerle sınıra sahipse bu durumda zayıf devletin ardıncılık olasılığı daha fazladır. Güçlü devletin yayılması durumunda ilk kurban olacakları için bu tercihi yaparlar. Benzer ideolojiye sahip devletlerin birbirleriyle daha kolaylıkla ittifak yapması beklenir. Ancak gerçekte dış tehditle ideoloji arasında ters bir ilişki vardır. Dış tehditin boyutu arttıkça ideolojinin önemi azalmaktadır. Dengelemenin bir türü olan ekonomik ve askeri yardım ittifakının amacı değil sonucudur. Dış yardımın miktarı arttıkça buna paralel şekilde ittifak oluşma olasılığının arttığı kabul edilir.

Dış tehditin şiddetine bağlı olarak yardım eden ülke ile yardım alan ülke arasında asimetrik bir bağımlılık söz konusu olursa yardım sağlayan ülkenin yardım ettiği ülke üzerinde etkinliği artacaktır, fakat yardımcı ülkenin üstü örtülü şekilde yardım ettiği ülkeyi manipüle etme gayreti karşı tarafın tepki vermesine neden olur.⁶⁰

1.3.2.Menfaat dengesi teorisi

Randall L. Schweller, Walt'ın tehdit dengesi teorisine karşılık "Menfaat dengesi teorisi"ni ortaya atmıştır. Bu teoriye göre bir ülkenin ittifaka girme kararı tehlike veya güvenlikten çok kar ve kazanç olanaklarından etkilenmektedir. Elde edeceği ödüller uğruna ülkeler eklemlenme yapmaktadırlar. Güç ve tehdit dengesizliğinden ziyade ortak siyasi amaçlar devletleri birbirleriyle ittifak yapmaya yönlendirir. Bu durumda ülkeler dış ilişkilerinde

⁶⁰ Stephen M. Walt, The Origins of Alliances, ss.33-49.

kısmen bağımsızlıklarını yitirir.⁶¹ Menfaat dengesi teorisine göre revizyonist ve statükocu güçler arasındaki denge sistemin stabilitesini tayin eder.

1.3.3. Omnibalancing teorisi

Realist ve neorealist düşüncelerin ittifak teorilerini açıklamaları yanısıra iç faktörlerin de ittifak yapmak konusunda rol oynadığını öne süren düşünce vardır. Buna inananlar özellikle 3. Dünya ülkelerini ele alırlar. Bu düşünürler realist ve neorealist görüşlerin 3. Dünya ülkelerinin yaptıkları ittifakları açıklamakta yetersiz olduğunu öne sürmektedirler. Üçüncü dünya ülkeleri politikasının çok farklı olduğu ve bu topluluğa ait ve onun özelliklerini açıklayabilecek bir teoriye gereksinim olduğunu iddia etmektedirler. Steven David güç dengesi teorisine bir seçenek olarak Omnibalancing teorisini ortaya atmıştır. Bu teori realist görüşün anarşik ortamda çıkarların çatışacağı ve beka'nın yaşamsal önem taşıdığı temel çıkış noktalarını kabul eder. Böylece güç, çıkar ve rasyonellik uluslararası siyasette temel endişe kaynaklarıdır.

Güç dengesi teorisi bir devletin dış tehdite karşı durma gereksinimini vurgularken omnibalancing teorisi ülkenin liderlerine karşı hem dış ve hem de iç tehditlerin varlığını iddia etmektedir. Realist görüşün aksine Omnibalancing teorisi devletlerin ulusal çıkarları gözetken tekil aktörler olduğunu kabul etmez. Bu teori iç tehditlerin önemli bir rol oynadığını ifade eder. Steven David üçüncü dünya ülkelerinin ittifak ilişkilerinin incelenmesi gerektiğine işaret etmiştir. Buna göre üçüncü dünya ülkeleri makul değerlendirmeler yaparak hangi dış gücün kendilerini iktidarda tutacağına karar verirler. Düşünürün sınıflandırmasına göre üçüncü dünya ülkelerinin çoğu sömürgecilik dönemi sonrası oluşmuş yapay ülkelerdir. Bu ülkeleri yönetenlerin kişisel çıkarlarını gözettiklerine inanır. Bu ülkelerde iç tehdit dış tehditten daha fazladır. İç güvenliği sağlamak için dış ittifaklar yaparlar. Böylece devletin kaynaklarını iç güvenliği sağlamak yönünde harcayabilirler.

Üçüncü dünya ülke liderleri yakın yurtiçi tehlikeli düşmanlara karşı durmak için ittifak yaparlar. Üçüncü dünya politik ortamının tehlikeli ve instabil olması nedeniyle bu

⁶¹ Schweller L Randall, "Bandwagoning for Profit.Bringing the Revisionist State Back In", International Security, Vol 19 No 1, (1994), ss..72-107.

lkelerde liderlerin kararlarını kendilerini iktidarda tutacak dış güçler etkiler. Bu ülkelerde etik değerlere verilen önem düşük düzeydedir ve az sayıda 3. Dünya lkesi lideri devleti kaybetme endişesi taşır. Bu nedenle siyasi liderliğinin devamı devletin devamından önce gelir. Böylece analiz düzeyi devlet değil liderlik olur. Omnibalancing teorisi tehdit altındaki liderin başka bir tehditle dayanışmaya girerek ilk tehlikeyi bertaraf etmeye çalıştığını öngörür. nc dünya liderlerinin öncelikli amacı hem i hem dış tehditlere karşı dengeleme yapmaktır. Omnibalancing teorisi üçüncü dünya liderlerinin zayıf ve illegal oldukları için ittifak yaparken öncelikle düşüncelerinin kişisel ve politik yaşamlarını idame ettirmek olduğunu kabul eder.

Realist görüşün devleti üniter aktör olarak görmesine karşın üçüncü dünya ülkelerinde sorunları önleyecek anlayış ve toplum birliği yoktur. G dengesi teorisi karar vericilerin "Bu politika devletin gücünü nasıl etkiler?" sorusunu sorduğunu kabul ederken Omnibalancing teorisi liderlerin " Bu politika benim iktidarda kalışımı nasıl etkiler?" sorusunu sorduğunu ne sürmektedir.⁶²

G dengesi teorisine göre devlet lideri " Hangi olası dış g benim devletimi diğer dış tehditlerden koruyabilecektir?" sorusunu sorarken Omnibalancing teorisine göre karar verici " Hangi dış g şaşsımı i ve dış tehditlerden en iyi şekilde koruyabilir?" sorusunu sorar. İ tehditler üçüncü dünya liderlerinin iktidarına karşı dış tehditlerden daha yoğun risk oluşturur. Çok sayıda lider ülkedeki düşmanları tarafından iktidardan uzaklaştırılmıştır. nc dünya ülkelerinde hükümetler koruyucu veya yasal değildir. Bu nedenle üçüncü dünya ülkelerinde iç siyaseti uluslararası politikanın küçük ölçekli bir rneği olarak düşünmek mümkündür. lkeler arasında olduğu gibi bir devlet içindeki gruplar için de beka bakımından dengeleme politikası çok önem taşır.

Jack Levy ve Michael Barnett nc dünya ülkelerinin ittifaklarını iç politik ve ekonomik faktörlerle açıklar. Yazarlar rejimin stabilitesinin devletin devamından daha öncelik taşıdığına inanmaktadırlar. Diğer devletler için geçerli olduğu gibi, üçüncü dünya devletleri de güvenliği sağlamak için dış ittifaklar yapmak veya yurtiçi askeri destek hazırlamak seçeneklerine sahiptir. Dış ittifaklar güvenliğin sağlanmasında yararlı olur, fakat bağımsızlığın belirli ölçüde kaybı, ittifakın bozulması ve terkedilme gibi tehlikeler içerir. Yurt içinde askeri desteğe başvurmak daha maliyetli ve daha yavaş bir süreçtir.

⁶² Steven R David, Explaining Third World Alignment, World Politics. Vol 3, No 2, (Jan 1991) s.233-256.

Üçüncü dünya ülkeleri sistemik yapılanma ve tehditlerden ziyade ülke içi siyasi ve ekonomik faktörlerden etkilenir. Ülkedeki zayıf ekonomi ittifak tercihlerini etkiler. Karar vericiler ekonomik olarak güçlü devletlerle ittifak yapmaya yönelirler, bu şekilde ekonomik ve siyasi sorunlarına çözüm ararlar.

Üçüncü dünya liderleri sosyal refah, ekonomik gelişme, politik stabilite, güç, güvenlik ve bağımsızlık amaçlarlar. Bu ülkeler bağımsız olarak silah üretebilmek için yeterli altyapı, ekonomik kaynak ve teknolojiye sahip değildirler. Bu ülkelerde bir başka sorun da ordunun büyük ölçüde yönetime sadık bireylerden oluşması ve askere almak için düzenli genel bir kayıt sisteminin olmayışıdır.

Dış ittifaklara yönelerek ekonomik yardımın yanısıra askeri yardım da alarak iç ve dış tehditlere karşı koymaya çalışırlar.⁶³ Güçlü devletlerin bile yurt içindeki sıkıntılar dolayısıyla savaş hazırlıklarını kısıtlayabileceği bilinmektedir. Savaşa hazırlık için gerekli olan insan gücü, savaş malzemeleri ve gelir temini gibi unsurlar toplum tarafından denetlenmektedir. Bir devlet savaşa girdiği zaman iki yönlü sorunla karşılaşmaktadır. Bir taraftan düşmanlara karşı sınırlarını korurken diğer taraftan ülke içinde kaynakların kullanımında muhalefete muhatap olacaktır. Makul ölçüde savaş hazırlığı yapmak politik stabiliteyi etkilemezken yoğun şekilde savaşa hazırlanmak politik stabiliteyi etkiler. Politik maliyeti yüksek olduğu için devletler siyasi stabiliteyi savaş hazırlıklarına tercih eder. Yurt içinde şiddetli şekilde kısıtlanan devletler savaş hazırlıklarının maliyetini paylaşarak söz konusu maliyetleri azaltmak amacıyla resmi veya gayriresmi olarak yabancı aktörlerle ittifak yaparlar. Böylece bağımsızlıklarını belirli ölçüde yitirmeleri doğaldır. İttifak kavramına yakın olarak siyasi literatürde geçen koalisyon, blok, pakt gibi oluşumlar da uluslararası ilişkilerde mevcuttur. Koalisyonlar tek amaca yönelik, kısa süreli işbirliği olarak bilinir. Blok belli veya bir kaç konuda birliktelik olup aynı zamanda blok içindeki devletler beraber davranma niyetindedir. Paktlar için biçimsel bir antlaşma söz konusudur.

1.3.4. Öğrenme teorisi

Geleneksel realist görüşe bir seçenek olarak Dan Reiter "öğrenme teorisi"ni ortaya atmıştır. Buna göre devletler tarihlerindeki şekillendirici olaylardan, geçirdikleri deneyimlerden

⁶³ Jack Levy, Michael Barnett, Domestic sources of alliances and alignments: the case of Egypt, 1962-73, International Organization Vol 45, Issue 3 (Summer 1991), ss.369-395.

ders çıkararak "devlet davranışı" belirlerler. Yazar 1. ve 2. Dünya Savaşlarını küçük güçlerin büyük güçlerle yaptığı ittifak gerekçelerini açıklamak için örnek almıştır. Reiter'e göre sistemik savaşlar küçük güçlerin ittifak tercihlerini belirler. Geçmişin deneyimlerine yönelmek belirsizlikle mücadele konusunda bir yöntemdir. Belirsizlik karşısında küçük güçlerin izleyeceği iki yol vardır. Bu seçenekler bir ittifaka dahil olmak veya tarafsız kalmaktır. Ülkeler bu iki seçenekten hangisinin tehdit ile başa çıkmakta etkin olacağına inançları doğrultusunda karar verirler.⁶⁴ Geçmişteki bir savaş sırasında göreceli küçük bir güç tarafsız kalmış ve işgale uğramamışsa bu deneyim başarılı sonuç verdiğinden tarafsız kalmaya karar verecektir. Küçük güç galip tarafla ittifak yapmış ve işgal edilmemişse bu deneyim başarılı geçmiştir. Bunun tersi olarak kaybeden tarafla ittifak yapmış veya galip tarafla ittifakına karşın işgale uğramışsa bunlar başarısızlık örnekleridir. Sistemik bir savaşta göreceli küçük güç geçmiş deneyimlerine bakarak tarafsızlık veya ittifakı seçebilir. Bu teori aynı zamanda büyük stratejiler hakkında uzun vadeli fikirlerin oluşumunu da açıklar. Dış tehdit olmaksızın bir devlet büyük devletle ittifak yapabilir. Bunun nedeni o devletin geçmişini şekillendiren olaylarda başarılı sonuçlar almış olmasıdır. Bir devlet geçmişinde başarısızlık yaşamışsa tarafsızlığı tercih edecektir.

1.3.5. Bandwagoning (Ardıncılık)

Bandwagoning ilk kez Kenneth Waltz tarafından ortaya atılmış olup güçlü tarafla ittifak yapmayı ifade eder. Bu niteliğiyle zayıf tarafla ittifak yaparak denge sağlamanın tersi bir durumdur. Böylece bandwagoning'i oluşturan devletler arasında asimetrik bir ilişki vardır, zira üyeler arasında güç farkı bulunmaktadır.

Dış tehdit algısı karşısında devletler dengeleme veya ardıncılık tepkisi verirler. Belli başlı dört tip ardıncılık türü vardır. Birinci türde (jackal bandwagoning) güçlü revizyonist bir ülke veya koalisyon bir zaferin başarılarını, getirilerini paylaşmak için daha az saldırgan nitelikteki ülkelerle birlikte hareket eder. Bu saldırgan tür ardıncılıktır. Böylece mevcut statüyü koruyucu bir oluşum önlenmiş olur. Bu gayeye ulaşmak için revizyonist lider yeni topraklar edinme ve benzeri kazançları ittifak üyeleri ile paylaşır.

⁶⁴ Dan Reiter, "Learning, Realism, and Alliancez: the weight of the shadow of the past", World Politics 46 (July 1994), s. 490-526.

İkinci tip ardıcılık (piling on bandwagoning) savaşların sonunda, savaşın neticesi belli olduğu zaman görülür. Ülkeler savaş sonu kazanç paylarını almak veya savaş galibi tarafından cezalandırılmak endişesiyle ardıcılık yaparalar. Üçüncü tür ardıcılık " wave of the future" olarak bilinir ve geleceği şekillendireceğine inanılan kuvvetli ülkelerle eklemlenme yapılıır. Son olarak bir dış güç zincirleme etki yaratarak ülkelerin birbiri peşisıra ardıcılık yapmasına yol açar.

Sonuç olarak ittifakların Snyder'ın tariflediği gibi basit olarak düşmanca bir tehdite karşı bir reaksiyon olduğunu belirtebiliriz.⁶⁵

Ortak tehdit algısına ve karşılıklı güvene dayalı olarak oluşturulan müttefiklik ilişkisinde tarafların birbirlerine zarar vermeyeceği önemli bir ön kabuldür. Müttefikliğin sorumluluğu içinde ortağın görüş ve izni olmadan onunla alakalı bir sorunda hareket etmeyeceğini taraflar taahhüt ederler. Algılanan tehdite karşı mücadele etmek başlıca varlık nedeni olan ittifak birlikteliği resmi veya resmi olmayan şekilde gerçekleşebilir.

Basit mantıkla yaklaşıldığında akla "İttifakların kurulmasına neden olan ortak tehdit ortadan kalkınca ortaklığın akıbeti ne olur?" sorusu gelir. Doğal sonuç ittifakın bitmesidir. Üye ülkelerin verdikleri garantiler ve aldıkları sorumluluklar süreci tamamlandığı için daha bağımsız hareket etmek hakkına sahip olurlar. Tek kutuplu uluslararası sistemde devletler hegemon devletle ittifak yaparak bölgesel dengeleme yaparlar, bölgede güçlü olarak değerlendirdikleri ülke veya birden fazla ülkeye karşı denge sağlamaya çalışırlar. Çok kutuplu sistemde ittifaklara güven daha azdır. İttifak üyesi ülke ittifaktan ayrılabilir, hatta rakip tarafla ittifak kurabilir. Ülkeler pazarlık güçlerini azaltmamak amacıyla ittifakın diğer üyelerine karşı fazla taahhütlere girmezler. Çok kutuplu sistemin aksine iki kutuplu sistemde üye ülkelerin ittifaktan ayrılmaları daha zordur.⁶⁶

⁶⁵ Glenn Snyder, *Alliance Politics*, Cornell University Press, Ithaca New York, (1997), s.192.

⁶⁶ Gülhan Erdoğan, *An analysis of the relations between Iran and USA during the Pahlavi era by the use of alliance theories*, s.30.

BÖLÜM 2

İRAN'IN ULUSLARARASI İLİŞKİLERİ ve YAKIN

TARİHİ

2.1. İran'ın İkili İlişkileri

2.1.1. İran-ABD ilişkileri

İran-ABD ilişkileri 19. yüzyılın son yıllarında başlamasına karşın bundan önce Amerikalı misyonerler bu ülkede faaliyet göstermişlerdir. İki ülkenin yakınlaşması Muhammet Rıza Şah Pehlevi'nin 1941 yılında tahta çıkmasıyla başlamıştır. Körfez bölgesinde yer alması, SSCB ile sınır komşuluğu gibi iki önemli coğrafi özelliği, zengin petrol yatakları, petrolün sağladığı zenginliğin olanak sağladığı iyi bir pazar olma niteliği ABD açısından İran'ı önemli kılmıştır.

İran 19.yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yıllarında Rusya ve İngiltere ile sorunlar yaşamıştır. Bu iki ülke İran'ın ekonomisine, iç ve dış politikasına müdahil olmuşlardır. İki emperyal güce karşı İran güvenebileceği bir başka güce gereksinim duymuş, bu bağlamda değişik zamanlarda olmak üzere Almanya ve Fransa ile yakınlaşmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında ABD İran için bu role uygun bir lider ülke konumunda olmuştur. İkinci Dünya savaşının başlamasıyla İran'ın tarafsızlığını deklare etmesine karşın SSCB ve İngiliz silahlı kuvvetleri 1941'de İran'a girmişlerdir. İran'ın Almanya ile iyi ilişkiler içinde olması ve söz konusu iki ülkenin petrol konusundaki çıkarları işgalin iki ana nedenini oluşturmuştur. SSCB topraklarına Alman ordusunun girmesi sonucu müttefikler doğal olarak SSCB'ni desteklemişlerdir. ABD silahlı kuvvetleri İran üzerinden gerekli her türlü malzemenin SSCB'ne iletilmesinde İngilizlerle birlikte etkin olmuşlardır. ABD ayrıca İngiliz ve SSCB birliklerinin ülkeden çekilmesi için önemli rol oynamıştır.

SSCB İkinci Dünya Savaşı sonrasında İran'ın Azerbaycan eyaletinde yarı otonom bir yönetim kurulmasına çalışırken ABD böyle bir oluşumun gerçekleşmemesi ve SSCB'nin

kuvvetlerini çekmesi noktalarında ağırlığını koymuştur. Musaddık'ın Başbakanlık görevine getirilmesi ve Mart 1951'de petrolün millileştirilmesi ABD ile İran arasında ciddi bir krize yol açmıştır. İran 1951-1953 arasında süper güçlerle ilişkisinde tarafsız kalmaya çalışmıştır. Başbakan Musaddık ülkedeki yabancı etkisini sonlandırmak için "Negatif denge" politikası uygulamaya çalışmasına karşın başarılı olamamıştır. Musaddık tarafsız görünmeye çalışırken diğer taraftan Truman yönetimi ile ekonomik yardım konusunu görüşmüştür. Daha önce Şah tarafından faaliyetleri yasaklanan TUDEH'in yeniden çalışmasına izin vermiştir.⁶⁷

Musaddık'ın ABD desteğini sağlamak amacıyla İran'da komünistlerin hükümeti ele geçirebileceği olasılığından bahsetmesi ters tepmiş ve Eisenhower yönetimi İngiliz önerisine uyararak Musaddık hükümetini ortak operasyonla devirmiştir. Musaddık devrildikten sonra Şah batıya daha sıkı şekilde bağlanmış ve "Pozitif milliyetçi" bir politika izlemiştir.

O dönemde ABD yönetimi komünist ideolojiye karşı milliyetçi akımları destekleme politikası uyguladığı için İrandaki gelişmelere tepki vermemiştir. İngilizler 20. yüzyılın başından itibaren petrol konusunda geniş ayrıcalıklar ve menfaatler sağladıklarından petrolün millileştirilmesi esas itibarıyla onları etkilemiştir. İngilizler Başkan Truman yönetiminde yapamadıklarını Eisenhower'ın döneminde başardılar, ABD yönetimini Musaddık'a karşı hareket etme konusunda ikna ettiler. İngiliz-CIA ortak operasyonu ile Musaddık Ağustos 1953'de devrildi. Bu süreç içinde ülkeyi terk etmiş olan Şah Musaddık'ın devrilmesi üzerine ülkesine geri döndü. Böylece İran-ABD ilişkilerinde yeni bir dönem açılmış oldu. Şah dış politikada ABD'ne daha yakın bir siyaset izlemeye başladı. Ülkede katı, baskıcı ve muhalefete tahammülsüz bir tutum içine girdi. İran ile ABD arasındaki sıcak ilişkilerin giderek arttığı 1950'li ve 1960'lı yılların ilk dönemlerinde Ortadoğuda bazı değişimler yaşanmaktaydı. Özellikle Mısır, Irak ve Suriye'de monarşiler yıkılırken milliyetçi, devrimci rejimler iktidara gelmekteydi. Ayrıca Asya'nın önde gelen ülkeleri Çin, Hindistan ve Endonezya dünya politikasında bağımsızlık hareketine önderlik etmekteydiler. Çevredeki bu gelişmeler İran'da bilhassa gençler arasında hoşnutsuzluk

⁶⁷ Kristen Blake, The U. S. -Soviet Confrontation in Iran.1945-1962. A case in the Annals of the Cold War, University Press of America (1984), ss. 185-190.

yaratıyordu. Şah'ın izlediği politika komşularda cereyan eden değişikliklerle çelişmekteydi. Komşu ülkelerdeki radikal, SSCB yanlısı hükümetler Şah'ı rahatsız ettiği için İsrail ile iyi ilişkiler geliştirdi, bu ilişkileri arttırdı. Bu yıllarda önemli bir olay ABD ile imzalanan SOFA antlaşmasıdır. Yabancı ülkelerde görev yapan Amerikan askeri personeli, danışman ve benzeri çalışanlara ilgili ülkelerde yargılama ve cezai muafiyet öngören bu antlaşmanın benzeri Irak ile imzalanmıştı. Ülkede genel bir memnuniyetsizlik yaratan bu antlaşmaya alenen karşı çıktığı için Humeyni ülkeden çıkarılmıştı. İran 2. Dünya Savaşı boyunca ABD ile iyi ilişkiler içinde olmuştur. Rus ve İngilizlerle yaşanan sorunlar düşünüldüğünde ABD makul bir alternatif, uygun bir ortak olarak değerlendiriliyordu. Şah'ın özellikle isteği olan orduyu yenilemek ve güçlendirmek için ABD yardımı gerekmektedir.

İngiltere ile SSCB arasında 1942'de yapılan antlaşma ABD'nin etkisiyle olmuş, ayrıca ABD, SSCB'nin Azerbaycan'dan çıkması için ağırlığını koymuştur.⁶⁸Başkan Eisenhower'ın göreve başlamasıyla ABD'nin dış politikasında Truman dönemine göre farklılık olduğu zaman zaman dile getirilmiştir. Ancak temel yaklaşımlar, tehdit algılarında önemli değişiklikler olmadığına işaret edilmektedir.

Yakındoğu ve Güney Asya işlerinden sorumlu Dışişleri Bakan yardımcısı George McGhee 14 Mayıs 1951'de ABD yönetiminin İran'a yönelik başlıca hedeflerini şöyle belirlemiştir:

- a) Barışın temini ve sürdürülmesi,
- b) İran'ı Batı sistemi içinde tutmak,
- c) Petrol nakliyatının sorunsuz olarak devamını sağlamak,
- d) İran'da ve dünyanın diğer bölgelerinde imtiyaz haklarını korumak.

Bundan üç yıl sonra Ulusal Güvenlik Konseyi benzer değerlendirmeler yapmıştır. Buna göre İran'ın komünist bloka düşmesi durumunda öngörülen olasılıklar şunlardır:

- a) Ortadoğu, Pakistan ve Hindistan 'ın güvenliği için önemli tehdit oluşması,

⁶⁸ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, İran'ın son iki yüzyıllık tarihi, Çeviri. Reşat Uzmen, Yaylacık Matbaası, İstanbul, (2011), s. 83.

- b) SSCB'nin petrol kaynaklarının muhtemel bir savaş için artmış olması böylece serbest ulaşım yollarının engellenmesi,
- c) Çevre ülkelerde ABD'nin prestij kaybına uğraması. Komünist blokdan gelecek baskılara karşı duruşun zayıflaması
- d) Özgür dünyanın diğer bölgelerinde psikolojik travma yaşanması.

Başkan John Kennedy döneminde ikili ilişkiler en alt düzeye indirgenmiştir. Kennedy, İran'da siyasi reformların yapılması, ekonomik gelişmenin sağlanması, çağdaşlaşma yönünde adımlar atılması, ülkenin komünizme karşı korunması ve 1952-1953 olaylarının tekrarlanmaması konularında Şah'a baskı yapmıştır. İran'da reform sürecinin yavaş işlemesi ve ABD'nin kendi kaynaklarından edindiği bilgiler göz önünde tutularak ülkede arzulanan değişimin gerçekleşmemesi durumunda mümkün olan diğer seçeneklerin gündeme gelebileceğini düşünülmeye başladı. Şah, ABD önerilerine aşamalı olarak yanıt verdi ve Kennedy yönetiminin kendisini iktidardan uzaklaştıracak girişimlere destek verebileceğinden şüphelendi. Şah'ın 1962 Nisan ayında Washington'a yaptığı ziyaret sırasında Başkan Kennedy ve Dışişleri Bakanı Dean Rusk'a yüksek perdeden çıkışarak İran'ın ABD'nin yarıdakısı olmadığını söylemesiyle ilişkiler tamamen kötüleşti. Ayrıca ABD'nin radikal Arap milliyetçilerine olan ilgisi eklenince Şah daha bağımsız bir politika izlemek düşüncesiyle ve SSCB'nin tutum değişikliğinden yararlanarak bu ülkeye yaklaşma yollarını aradı. Şah'ın 15 Eylül 1962'de SSCB'ne karşı kullanılmak amacıyla ülkesinin topraklarında yabancı füze üslerine izin verilmeyeceğini açıklaması SSCB'inde doğal olarak memnuniyetle karşılandı.

Kennedy'nin bir cinayete kurban gitmesiyle Başkanlık görevini devir alan Lyndon B. Johnson kendisinden önceki başkanlara kıyasla İran hakkında daha çok bilgi sahibiydi. İki kez Şah'la kişisel görüşme yapmıştı. Johnson yönetimi yıllarında İran, ABD'nin güvenilir bir müttefiki ve Vietnam sorununda destekçisi olmuştur. Buna karşın ABD yönetimi Şah'ın ülke gereksiniminden çok fazla silahlanma isteği ve İran halkının beklentilerini yeterince karşılanmadığı hususlarında ciddi endişeler taşımaktaydı.

Bu dönemde İran'da görevli ABD personeli için özellikle suç ve yargılanma konularında ayrıcalıklar tanıyan SOFA antlaşmasının imzalanması ikili ilişkilerde huzursuzluk yaratan

başka bir neden oldu. Geçmişinde kapitülasyonlar deneyimi olan bir ülke için bu çok duyarlı ve tepki doğuran bir konu teşkil etmekteydi.

İran-ABD ilişkileri 1960'lı yılların sonuna doğru patron-müşteri kalıbından eşitliğe dönüşen bir nitelik kazandı. Bu değişim için iki neden öne sürülmüştür. İlk neden İran'ın hızla artan petrol gelirleri sayesinde askeri gereksinimlerini büyük ölçüde ABD'den sağlamış olmasıdır. İkincil olarak ABD askeri varlığının başka coğrafyalarda bulunduğu bir zamanda Ortadoğu'daki ABD çıkarları bakımından İran güvenilir bir destek ve yardım sağlamış oluşudur. Şah, Vietnam savaşında ABD'ye verdiği açık desteği bu ülke ile yaptığı müzakerelerde koz olarak kullanmaya çalıştı. Şah'ın bir endişesi Diem'e benzer bir politikalar izlediği için aynı akıbeti uğrama ihtimaliydi. Johnson döneminin özelliği yurtiçi siyaset faktörünün dış politikayı anlama ve oluşturmadaki etkinliğinin anlaşılmış olmasıdır. Başkan Johnson ve Şah karşılıklı ilişkilerinde ülkelerinin kamuoyunu kaale almak durumunda kalmışlardır.⁶⁹ Şah'ı pozisyon değiştirmeye iten sebeplerden bir başkası Ağustos-Eylül 1965'de Pakistan-Hindistan arasında cereyan eden Keşmir krizinde Johnson yönetiminin Pakistan'ı desteklememesi oldu.

İran 1970'li yıllarda ABD'nin dünyaya hükmetmesinde önemli fonksiyonu olan bir ülkeydi. ABD'nin körfez jandarmalığını yapması yanısıra İsrail'in güvenliğini Arapların doğu kanadından destekliyordu. Türkiye ve Pakistanla beraber CENTO örgütü üyesi olmak özelliğiyle Sovyetler Birliğinin güneyinde, körfez yolu üzerinde bir set görevi yapmaktaydı. Bu nedenlerle çok iyi silahlandırılmıştı ve ülkede çok sayıda Amerikan dinleme istasyonu vardı.⁷⁰

İslami devrim başlangıcından itibaren anti-Amerikan nitelikdedir. Humeyni temelde Şah'a karşı olmasına ve yurtiçi sorunlarla meşgul olmasına karşın Şah'ın yakın ilişki içinde olduğu ABD'ne de karşıydı. Humeyni ABD karşıtı tezleri ve sloganları devrim öncesi ve sonrasında yoğun şekilde işledi. Buna bir örnek Tahran'da 3-9 Ocak 1980 günlerinde yapılan "Dünya Kurtuluş Hareketleri" toplantısında İmam Humeyni'nin sarf ettiği sözlerdir. Humeyni söz konusu konuşmasında "Kalem ya da tabanca olsun. Hiçbir silah bir

⁶⁹ Andrew L. Johns, The Johnson Administration, the Shah of Iran, and the Changing pattern of U.S.-Iran Relations, 1965-1967, Journal of Cold War Studies. Volume 9, Number 2, (Spring 2007), ss. 64-94.

⁷⁰ Cengiz Çandar, Ortadoğu Çıkmazı, Hil yayın, İstanbul, (1983), s.30.

diğerine karşı kullanılmamalıdır. Bunun yerine derhal en tepesinde Birleşik Devletler hükümetlerinin yer aldığı insanlık düşmanlarına doğrultulmalıdır” demiştir.⁷¹

4 Kasım 1979 günü İran’lı öğrenciler ABD Büyükelçiliğini işgal ettiler. Eylemin kısa süreceğini bildirdiler, rehin tuttukları 90 kişiden 38’ini iki hafta sonra serbest bıraktılar. Serbest bırakılanların çoğu kadın, çocuk ve yaşlılardı. Geri kalan 52 kişi 444 gün rehin tutuldu. İran’ın taleplerini ABD red etti ve İran’a karşı ambargo uygulamaya başladı. İran mallarına el koydu. Başkan Jimmy Carter’ın emriyle girişilen askeri operasyon başarısızlıkla sonuçlandı. Rehineler kurtarılamadığı gibi sekiz ABD askeri ve bir sivil İran’lı öldü. Radikal öğrencilerin ABD Büyükelçiliğini işgali ve çok sayıda ABD vatandaşını uzun süre rehin tutması iki ülke arasındaki ilişkileri tamamen kopardı. Rehineler konusunda Türkiye’nin arabuluculuk girişimleri fayda sağlamadı.

İran-Irak savaşının başlangıcında ABD tarafsız bir pozisyon aldı, iki ülkenin de savaştan zarar görmesini bekledi. Savaşı İran’ın kazanması ve Saddam’ı düşürebileceği ihtimali belirince Irak’ı diplomatik ve entelijans bakımlarından destekledi. Ayrıca Saddam’ın kimyasal silah kullanmasına ses çıkarmadı. İran ve ABD’nin, Arap-İsrail çatışması, Lübnan sorunu gibi konularda menfaatleri ve bakış açıları birbirine bütünüyle ters olmuştur. Başkan Clinton’un girişimleri ve Başkan George W. Bush’un yemin töreni (inaguration speech) esnasında sarfettiği “yapılan iyilik karşısında iyilik bulur” şeklinde bir anlamda zeytin dalı uzatan üstü kapalı mesajı karşılık bulmamış ve ilişkiler kopuk kalmıştır.⁷² Batı dünyasının Şah rejimini nasıl değerlendirdiğine iki örnekle bakacak olursak Walter Lippmann’ın “İran ordusunu bir Rus işgaline karşı kurduğumuz saçmadır. İran’ı desteklememizin asıl nedeni, muhtemel bir dünya savaşında taşıdığı önem değil, Şah’ın ABD ile dost olan hükümetini ayakta tutmaktır” ifadesi görürüz.⁷³ 1965 Mayıs tarihli *Current History* dergisi şöyle yazmaktaydı; “Biz Amerikalılar İran karşısında bir çıkmaz noktada bulunuyoruz. Şah’ın uyguladığı yöntemleri uygun görmüyoruz. İran’ın ikinci seçeneği bir halk cumhuriyetidir. Buna razı olamayız. Ancak eninde sonunda

⁷¹ Peter Chelkowski, Hamid Dabashi, Bir Devrimi Sahnelemek, İran İslam Cumhuriyetinde Propoganda Savaşı, Çeviri: Anıl Birler. The Kitap Yayınları, İstanbul, (2018), s.168.

⁷² Saul Bakhash, The U.S. and Iran in Historical Pespective, Foreign Policy Research Institute.. Program on the Middle East (September 28,2009), ss.1-12.

⁷³ Rahman Nirumand, Hür Dünyanın Diktatörlüğü (İran), Çeviri. Arif Gelen, Anadolu Yayınları, (1968), s. 109.

*bunlardan birisi üzerinde karar vermek zorunda olacağız. İran'ın Batı bloğunda kalması Batı dünyası için son derece önemlidir. Bu nedenle Şah yerinde kalmalıdır.*⁷⁴

Muhammet Rıza Şah, Batı hakkında ne düşündüğünü ünlü Orta Doğu uzmanı tarihçi Bernard Lewis'in 1979 devriminden bir yıl önce sarayda Şah ile yaptığı özel görüşmede dile getirmiştir. Şah'ın Batı basınının beş büyük gazetesi; The NewYork Times, The Washington Post, The London Times, The Manchester Guardian ve Le Monde'un kendisine saldırmasından çok rahatsız olduğunu ifade etmiş ve "Dünyanın bu kısmında sahip olduğunuz en iyi dostun ben olduğunu anlamıyormusunuz,bütün bu eleştiriler neden?" sorularını sormuştur. Lewis'in yanıt olarak Batı'nın dış politika ilkesinin batının dostluğunu arayan hiçbir yönetimin dostluğuyla ilgili endişe duyulmadığını, ilginin sadece düşmanlara yönelik olduğunu söylemiştir. Şah bunu tamamiyle anladığını belirtmiştir.⁷⁵

İtalyan gazeteci Oriana Fallaci'nin Şah ile 1973 yılı Ekim ayının ilk günlerinde Tahran'da sarayda yaptığı röportaj aynı yıl The New Republic dergisinde yayınlanmıştır. Bu röportaj içeriğinde Şah'ın dile getirdiği bazı düşünce ve yorumları demokrasi hakkındaki düşünceleri bakımından önemlidir. Şah, İran'ı yönetmenin tek yolu olarak monarşiyi görmektedir. Ayrıca "görevlerin yerine getirilmesi için güce ihtiyaç vardır ve icraat yapılırken gücü kullanmak konusunda kimseden izin almak ve danışmak gerekmez"şeklindeki söylemine ek olarak İran monarşisinin batılı rejimlerden daha uzun ömürlü olacağını belirtmiştir. Reformların ancak otoriter bir rejim altında yapılabileceğini, İran gibi halkın % 75'nin okuma-yazma bilmediği bir ülkede bunun başka bir yolunun olmadığını ifade etmiştir. İlaveten belirli azınlık gruplarından parlamentoya temsilci seçilmesine karşı olduğunu ve komünist partinin legal olmadığını dile getirmiştir.⁷⁶

Şah'ın diğer Batılı gazetecilerle verdiği röportajlarda ilginç husular vardır. 14 Ekim 1976 günü " 60 dakika" programı sunucusu Mike Wallace Şah'a kendisi hakkında CIA'in hazırladığı psikolojik profil raporundan haberi olup olmadığını sormuştur. Sunucu söz konusu raporun Şah'ın müttefikliğine güvenilmeyeceği mahiyetinde olduğunu belirtmesi

⁷⁴ Rahman Nirumand, Hür Dünyanın Diktatörlüğü (İran), s 109.

⁷⁵ Bernard Lewis, Buntzie Ellis Churchill, Tarih Notları. Bir Ortadoğu Tarihçisinin Notları (Notes On A Century),Çeviri: Çağdaş Sümer,Arkadaş Yayınevi,Ankara, (2014), ss.210-211.

⁷⁶ Oriana Fallaci, The Shah of Iran: An Interview with Mohammad Reza Pahlevi, The New Republic, December 1, (1973).

üzerine Şah "Benden kuklanız olmamı istiyorsunuz?" yanıtını vermiştir. Röportajın daha sonraki bölümünde Şah Yahudilerin ABD'de gazeteler, medya, bankalar, finans kuruluşları ve sonuç olarak yönetim üzerinde çok etkili olduklarını söylemiştir. Hong Kong kökenli Kanadalı gazeteci Adrienne Clarksonla CBC televizyonunun "The Fifth Estate" programı için 1975'de verdiği röportajda Batının son 20 yılda İran'ı korkunç bir şekilde sömürdüğünü, dünyanın her yerinde tüm mallarının fiyatları zamlanırken petrol fiyatlarının düşürüldüğünü söylemiştir. Bu sözlerine ilaveten çok uzun süredir aşırı derecede adaletsiz bir dünyada yaşandığını fakat dünyanın yeni gerçeklerinin oduğunu ve bununla Batının yüzleşmesi gerektiğini dile getirmiştir. İsrail ve ABD'ye aşırı yakınlığı nedeniyle eleştirilen Şah söz konusu mülakatlarda yabancı basına iletmediği bu tür görüşlerini kendi kamuoyuna yansıtamamış olması onun bir eksikliği olarak yorumlamıştır. Çok sonra Fas kralı II. Hasan Fransız gazeteci Eric Laurent ile yaptığı bir görüşmede Şah'ın özünde Batı'nın müttefiki olmadığını, fakat Arap dünyası ile mesafeli olduğu için o şekilde görüntü verdiğini ifade etmiştir.⁷⁷

2.1.2. İran-SSCB ilişkileri

Tarih boyunca İran-Rus ilişkileri değişik şekiller göstermiştir. Çarlık döneminden beri Rusya'nın değişmeyen hedefi sıcak denizlere ulaşmaktır. Bunun gerçekleşmesi Türk boğazları yoluyla Akdeniz'e inmek veya İran üzerinden Basra körfezine ulaşmakla mümkün olacaktır. İran'ın bu coğrafi öneminin yanısıra yer altı zenginliklerinin olması ülkenin önemini arttırmıştır. Muhammet Şah Rıza Pehlevi döneminde başta ABD olmak üzere Batı'ya aşırı bağlı bir dış politika izlemesi ve ülkede kurulan ABD askeri tesisleri SSCB için haklı olarak bir tehdit faktörü olarak algılanmıştır. İran 2. Dünya Savaşında tarafsızlığını ilan etmiş, ancak İngiltere ve SSCB tarafından işgal edilmiştir. İşgal sonrası dönemde İran Batı yanlısı bir dış politika izlemiştir. ABD ile yakın ilişkilere rağmen İran ile SSCB arasında 1960'lı yılların sonlarında değişik alanlarda ilişkileri geliştirmek için çabalar sarfedilmiştir.

⁷⁷ Coşkun Faik Kavala; İran Modern Tarih, Doğu Kitabevi, İstanbul (2019), ss.173-177.

İki ülke arasında 13 Ocak 1966 tarihinde yapılan antlaşma gereği SSCB, İran'a otomotiv ve demir- çelik endüstrileri kurulması, doğal gaz boruları döşenmesi projelerini gerçekleştirmiş, hatta bazı askeri malzeme bile satmıştır.

Buna paralel olarak Şah Meclis'de "İran'ın kaderinin çok yakın dost olsalar bile yabancıların heveslerine terk edilemeyeceğini" söyledi. Ayrıca ABD'nin silah satmaması halinde bunları SSCB'den temin edebileceği imasında bulundu. Bu gelişmeler sonucunda Başkan Johnson Şah'a bir mektup göndererek İran'ın SSCB veya diğer komünist devletlerle silah alış verişine girmesi halinde bunun ciddi sonuçlar doğuracağı uyarısında bulunarak Tahran'la Moskova arasındaki ilişkilerin artmasına Amerikan halkının ve Kongrenin tepki göstereceğini belirtti. İran 1967 Ocak ayı sonlarında SSCB ile yaklaşık 100 milyon dolar tutarında askeri malzeme satın almak üzere bir antlaşma imzaladı. Bu silahların yüksek teknoloji ürünleri olmamasına karşın sembolik anlamda önemliydi, zira ABD ile resmi müttefik bir ülke ilk kez SSCB silahları satın alıyordu.

Muhammet Rıza Pehlevi ile Başkan Johnson Ağustos 1967'de Washington'da ortak sorunları görüştüler. Şah'ın son zamanlarda SSCB'den satın aldığı silahlarla ilgili ABD'nin endişesi gündemin ilk maddesiydi. Ancak görüşmeyi taraflar başarılı olarak değerlendirdi. Kasım 1967'de ABD İran'a doğrudan ekonomik yardımı resmi olarak bitirdi. Bunun belli başlı nedeni İran'ın artık az gelişmiş bir ülke sayılamayacağıydı. Bu karar İran-ABD ilişkilerini etkilemedi, fakat Şah bunu SSCB ile münasebetlerini normalleştirmek için bir fırsat olarak gördü.

İran'ın aşırı silahlanması Sovyetleri rahatsız etmiştir. Bakan Yardımcılığı yapmış olan SSCB'nin Tahran Büyükelçisi Vinogradov Şah'a birkaç kez "Kime karşı silahlanıyorsunuz" sorusunu yöneltilmiş ve her seferinde "SSCB'ne karşı değil" cevabını almıştır. Türkiye ve Pakistan'ın İran ile aynı ittifak içinde olması, ayrıca Afganistan'a karşı silahlanmasının düşünülmeyeceği göz önünde tutulduğunda doğal olarak Şah'ın yanıtları Büyükelçiyi tatmin etmemiştir. SSCB İran'ın aşırı silahlanmasından ve ABD ile çok yakın ilişkiler kurmasından rahatsız olmuştur.⁷⁸

⁷⁸ Turgut Tülmen, İran Devrim Hatıraları, Boğaziçi Yayınları, (1998), s. 24.

Şah'ın SSCB'den silah satın almasının ana nedeni tehdit olarak gördüğü komşu Arap ülkelerine karşı yeterli savunmaya sahip olmakdı. Bunun yanında ABD'ye mutlak şekilde bağımlı olmadığını göstermek istiyordu.

1959- 1962 döneminde Washington ile Tahran arasında yapılan antlaşmalar, İran'da kurulan üsler ve bu üslerden yapılan casusluk SSCB tarafından tepki ile karşılanıyordu. 1962 yılındaki Küba krizi esnasında Şah, ABD askerlerinin İran'a girmesine izin vermedi. Böylece SSCB ile İran'ın ilişkisi bir nebze düzeldi. İran ile SSCB arasındaki karşılıklı ticaret antlaşmaları 1973'den itibaren başladı ve 1976 yılında 3 milyar dolarlık, beş yıllık bir plana bağlandı. Antlaşmalar uyarınca İran'ın SSCB'ne gaz, tekstil ürünleri, ayakkabı ve pamuk satması, buna karşılık SSCB'nin İran'a makine aksamı, demir, çelik, kimyasal ham maddeler, kereste ve çimento satması öngörülmüştü. İran'ın Irak ile ilişkilerinin kötü olduğu dönemde SSCB Irak lehine pozisyon aldı. Moskova'da 1975 yılında yapılan bir toplantıda Fidel Castro'nun TUDEH partisi Başkanı ile görüşmesi İran yönetiminin tepki ile karşılandı. İran, Küba ile ilişkilerini kesti ve SSCB'ni kınadı.⁷⁹

2.1.3. İran-Çin ilişkileri

İran Batı Asya'da İmparatorluk dönemi sonrası kurulan Çin Cumhuriyeti'ni tanıyan ilk ülke olmuştur. Sun Yat-Sen başkanlığındaki Çin ile Kaçar hanedanlığı arasında 1922'de ilişki kurulmuştur. Çin'de 1949 'da komünistlerin iktidara gelmesiyle ilişki kopmuştur. İran'ın Soğuk Savaş döneminde ABD taraftarı siyaset izlemesi ve 1949'da TUDEH'in Şah'a sonuçsuz kalan suikast girişimi doğal olarak Şah'ı antikomünist bir çizgiye itmiştir. İran'ın 1955'de Bağdat paktına dahil olması Çin tarafından memnuniyetsizlikle karşılanmıştır. Çin'e göre Bağdat paktı ABD tarafından kömünizmi çevrelemek için kurulmuş bir örgüttü. Stalin sonrası komünist blokta önemli değişiklikler oldu. Çin ile SSCB arasında ideolojik görüş farkları belirmeye başladı.

İki ülke arasındaki 1968 sınır çatışması akabinde Çin SSCB'yi tehdit unsuru olarak görmeye başladı. Çin'in BM'e üye olması için 1971'de yapılan oylamada İran çekimser kaldı, ancak 16 Ağustos 1971'de Çin'i resmen tanımıştır. Sol eğilimli " Fedaiyan-i Halk Örgütü" 1970'li yılların başında ve daha sonra " İslamcı solcular" olarak adlandırılan

⁷⁹ Ayşegül Dora Güney, İran'da devrim, Doğan Basımevi, İstanbul, (1979), ss. 230-231.

"Mücahidin-i Halk" örgütü kurulmuştur. Bu örgütlerin faaliyetleri Şah'ı Çin'le daha yakın ilişkiler kurmaya zorlamıştır. Çin'de benzer politika izlemiş ve Devlet Başkanı Hua Guofeng 1978'de Tahran'ı ziyaret etmiştir. Bu ziyaret İran 1979 devriminden kısa bir süre önce yapıldığı için devrimden sonra Humeyni Çin'e karşı mesafeli davranmıştır.⁸⁰

2.1.4. İran-İsrail ilişkileri

İsrail kuruluşundan itibaren Arap ülkeleri ile çekişme ve savaş halinde olmuştur. David Gurion yakın coğrafyada Arap olmayan devletlerle yakınlık kurmak istedi. Bu kapsamda hedeflenen İran, Türkiye ve Lübnan'ın Hristiyan kesimiydi. İsrail kurulduktan sonra resmen tanıyan ilk Müslüman ülke Türkiye, ikinci tanıyan İran olmuştur. 1950'li yılların başında Arap milliyetçiliğinin tavan yapması İran'ı tedirgin etmiştir. İran bu akıma karşı İsrail'i denge unsuru olarak görmüş ve sonuçta yakınlaşma sağlamıştır. İsrailli uzmanlar İran'da tarım konusunda eğitim vermişler, ordunun yapılandırılmasına katkıda bulunmuşlardır. İsrail 1970'li yılların sonunda petrol gereksiniminin % 80'nini İran'dan karşılamaktaydı. İsrail Arap ülkeleri ile sorunlarını Türkiye ve İran ile ilişkiler kurarak aşmak istiyordu. Arap ülkeleri 1973 Yom Kippur savaşından sonra İsrail ve müttefiklerine petrol ambargosu uyguladılar. İran bu ambargoya katılmayarak ülkede üretilen petrolün % 50'sini İsrail'e satmıştır. Bu tavır Arap ülkeleri ve muhafazakâr İranlıların tepkisine neden olmuştur. İran'da geniş ölçekte İsrail ürünü ithal edilmesine Ayetullah Humeyni karşı çıkmış, ancak 3 Haziran 1963 tarihinde tutuklanmıştır.

2.2. İran'ın Yakın Tarihi

İran ancak 19. yüzyılda kısmen bağımsız bir ülke olmuş, Rusya ülkenin bazı topraklarını almış, Fransa ve daha sonra İngiltere ülkede etkili olmuş, Rusya ve İngiltere birbirlerini dengelemişlerdir. Rusya 19. yüzyılda İran'ı güvenliği için önemsemiş, ayrıca Hindistan'a geçiş yolu olarak görmüştür. İngiltere ise Hindistandaki çıkarlarını korumak peşindeydi. Bu iki ülkenin amacı İran'ı bir tampon bölge statüsünde tutarak birbirlerinden gelecek

⁸⁰ Barış Adıbelli, Soğuk Savaş'tan günümüze Çin- İran ilişkileri, Avrasya Dosyası, Şii Jeopolitiği. Cilt 13, Sayı 3, (2007), ss.-295-300.

tehdit ve güvenlik tehlikelerini önlemektir. İran'ın kuzeyini Rusya'nın, güneyini İngiltere'nin nüfuz alanı olarak belirleyen ve merkezde Tahran hükümetinin kontrolünü öngören antlaşma 31 Ağustos 1907 tarihinde Saint Petersburg'da imzalanmıştır.

Rusya ve İngiliz hakimiyeti İran hükümetinin zayıflığından kaynaklanıyordu. Yirminci yüzyılın başında ilan edilen meşrutiyetin gerçekleşmesinde emeği olan Anayasacılar çok açık ifade edilmemiş olsa da İngiliz-Rus müdahalesine karşıydılar. Bu grup iki ülke ile dengeli ilişki kurulmasını, ayrıca tercihan ABD olabilecek bir üçüncü güçle ilişki kurulmasını istiyorlardı. Anayasacılar İran'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesini arzu ediyorlardı.

İran'da tütünün işlenmesi, satın alınması, pazarlanması imtiyazının Major Talbot'a verilmesi üzerine tütünün en çok üretildiği yerlerde başlayan protesto ilk milliyetçi harekettir.⁸¹

William Knox D'Arcy adında bir İngiliz petrol bulup işletmek için 1901'de 60 yıllık imtiyaz aldı. Şah ile yapılan mukaveleye göre Rus nüfuzu altındaki beş kuzey eyaleti dışındaki tüm İran topraklarında tek başına petrol arama, işletme ve ihraç etme hakkını veriyordu. William D'Arcy ise iki yıl içinde bir veya daha fazla şirket kurmayı, yıllık gelirin % 16'sını İran'a vermeyi, 20,000 sterlin peşin ödeme yapmayı taahhüt ediyordu. 1903 yılında ilk petrol damarlarının bulunmasından sonra "The First Exploitation Company" kuruldu. Bilahare İngiliz hükümeti D'Arcy'nin paylarını satın aldı ve 1909'da Londra'da başlangıç sermayesi 2 milyon sterlin olan Anglo-Persian Oil Company kuruldu.⁸²

İran devriminin başlangıcı sayılan hükümete karşı hareketler Aralık 1905 'de başladı. Şah Muzafferüddin yolsuzlukla suçlanan Vezir Aynüddeve'yi azletti ve bir meclis topladı. Tahran'da 7 Ekim 1906'da toplanan meclisin hazırladığı Anayasayı Şah imzaladı. Şii ulema Şah'ın yetkilerini sınırlıyor ve devlet sisteminin bir parçası oluyordu. Anayasa hem Meclis hem de İslam çatısı altında olabilecek ve ulema kanunları şer'an denetleyecekti.⁸³ Şah 23

⁸¹ Onur Okyar, İran ve Demokrasi, Ötüken Neşriyat, Yayıncılık Matbaası, İstanbul, (2014), s.104.

⁸² Nirumand Rahman, Hür Dünyanın Diktatörlüğü (İran), Çeviri: Arif Gelen. Anadolu Yayınları, Ankara, (1968) ss. 28-29.

⁸³ Onur Okyar, İran ve Demokrasi, s.106.

Haziran 1908'de Rusya'nın ve Rusların komutasındaki Kazak Tugayı'nın desteğiyle Meclis'i kapattı ve meşrutiyetçileri öldürttü. Böylece demokratikleşme yarım kaldı.

Anglo-Persian Petrol şirketi 1909'da kuruldu ve ham petrolü boru hattıyla Abadan limanına taşıyarak ihracata başladı. Bu gelişmelere tepki olarak Tebriz'de ayaklanma oldu, Şah Rus desteğiyle ayaklanmayı kanlı şekilde bastırdı. Bahtiyari aşiretinin lideri harekete geçerek Tahran'a yürüdü. Meşrutiyet yeniden tesis edildi. Şah 16 Temmuz 1909 tarihinde tahttan indirilerek yerine 12 yaşındaki oğlu Ahmet Şah geçti. İngiliz desteği ile bazı modernleşme çabaları başlatıldı, fakat Rusya'nın desteğiyle bir grup siyasetçi Meclisi kapattı. İngiltere ve Rusya arasında gerginlik yaşandı.⁸⁴

2.2.1 Rıza Şah Pehlevi dönemi (1921-1941)

Birinci Dünya Savaşı sonrası İran'da Şah'a karşı giderek artan hoşnutsuzluk, İngiliz işgali, isyanlar nedeniyle toprak bütünlüğünün tehlikeye girmesi, otorite zafiyeti ve 1920 yılında kuzeyde İran Sovyet Sosyalist Gilan Cumhuriyeti'nin kurulması gibi nedenler ülkede bir güçlü lider arayışına uygun ortam yaratmıştır. Rıza Han 16 Mart 1878 Mazanderan doğumlu olup asker olan babasının ölümünden sonra 23 yaşında Kazak tugayına katıldı, yetenekleri, cesareti ve liderlik nitelikleriye kısa sürede ordu içinde sivrildi. Rıza Şah İngiliz ajanı olarak lanse edilmiş elit bir milliyetçi ve çağdaşlaşmacıydı. İran'da hüküm süren karmaşa ve Rus-İngiliz çatışmasında İran'ın bir piyon pozisyonunda olmasına karşıydı. İran'ı içinde bulunduğu çöküntüden kurtarmak ve ulusal kimlik aşılama istiyordu. İran'ın dış ilişkilerinde dengeli bir yaklaşım, içişlerinde kuvvetli bir merkezi otorite liderliğinde ulusal birlik, stabilite ve çağdaşlaşma gerçekleştirmek fikrindeydi. Rıza Şah dış politikada SSCB ve İngiltere ile iyi ilişkiler, dünya politikasında tarafsızlık ve üçüncü bir güçle yakın ilişki hedeflemişti. Ana amacı SSCB ve İngiltere'nin İran üzerindeki etkinliğini azaltmak olmuştur.

Rıza Han emrindeki 3000 kişilik güç ve 18 makinalı tüfekle 21 Şubat 1921 gününün erken saatlerinde Tahranı teslim aldı. Bazılarına göre yarı cahil olan Rıza Han Tahranı ele geçirdikten sonra sıkı yönetim ilan etti. Kaçar hanedanının son Şahı olan Ahmet Şah'a kendisini Bolşeviklerden kurtarmak için geldiğini söyledi. Genç gazeteci Sayyed Ziya

⁸⁴ Sina Akşin, Kısa 20. Yüzyıl Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ayhan Matbaası; İstanbul, (2010), ss.42-43.

Tabatabai'yi Başbakan olarak atadı. Daha sonra Başbakanlık görevini kendi uhdesine aldı, tedavi için Avrupa'da olan Ahmet Şah'a ülkeye dönmesi için çağrıda bulundu, bu çağrıya olumsuz yanıt alması üzerine 1925 yılında Ahmet Şah'ı tahttan indirdi ve Kurucu Meclis Rıza Han'ı yeni Şah olarak seçti.

Darbenin ilk günlerinden itibaren Rıza Şah'ın ünü giderek arttı. Kendisini destekleyenlerin Başbakan olduktan sonra başlattığı işleri başaracağına dair umutları tamdı. Ülke bütünlüğünü ve ekonomik canlanmayı sağlamak için cesur planları yaşama geçirecek son adımları atabilecekti. Ancak Başbakanlığının ilk altı ayı içinde büyük düş kırıklığı oldu. 1924 yılının Mart ve Nisan aylarında politik kariyerini sonlandıracak engellerle karşılaştı. Kendisini bu zor durumdan kurtaran ordunun Rıza Şah'a mutlak bağlılığı olmuştur. İlk altı ay içindeki en önemli olay Kaçar hanedanlığını ortadan kaldırmak ve kendisinin Başkan olduğu bir Cumhuriyet kurmak için yaptığı erken hamleydi. Cumhuriyet fikri 1921'deki darbeden önce de küçük bir elit grup içinde tartışılıyordu. Ulusun gidişatı hakkında genel bir memnuniyetsizlik vardı. Kaçar hanedanlığına siyasi ve sosyal reformlara engelliyor nazarıyla bakılıyordu. Cumhuriyete geleceğin hükümet şekli olarak bakılıyordu ve hanedanın bitirilmesiyle İran'ın iyi şeyler yapacağına inanılıyordu. Ancak Cumhuriyetin kurulmasının kabileler arasında düzensizliğe yol açacağı, monarşiye kısmen de olsa rıza gösteren bu kabilelerin Cumhurbaşkanının otoritesini red etme riski, ayrıca durumdan yararlanmak isteyecek kabilelerin kırsalda ve şehirlerde yağma ve talan yapacağı endişesi vardı.

İstanbul'da 20 Ocak 1924 günü bir gazetede İran'da Cumhuriyet kurulmasını destekleyen bir makalenin yayınlanmasıyla bu konu tartışılmaya başlanmıştır. Rıza Şah'ı destekleyen gazeteler bu makaleyi memnuniyetle alkışladılar. Tahranlı bir gazeteci Rıza Şah'ın fikrini öğrenmek istedi. Yanıtı dolaylı oldu ve bir ülkenin ilerlemesinin hükümet şeklinden çok halkın moraline bağlı olduğunu söyledi. Almanya'da Kayzer'in çekilmesi, Rusya ve Türkiye'de monarşilerin devrilmesi halkın Cumhuriyet fikrini kabul edeceğinin göstergesi olarak düşünülmüştür. Muhtemelen Rıza Şah'ın teşvikiyle basın monarşi, Şah ve Kaçar hanedanı aleyhine hücumlarını arttırmıştır. Ancak Rıza Şah'ın en çok Atatürk Türkiye'sinden ilham aldığı tahmin edilmektedir.⁸⁵

⁸⁵ Cyrus Ghani, Iran and the Rise of Reza Shah. From Qajar Collapse to Pahlavi Rule, I.B. Publishers, New York, (1998), ss.307-308.

Rıza Şah 1925’de Kaçar hanedanlığını sonlandırmış ve Rıza Şah Pehlevi olarak isimlendirilmiştir. Rıza Şah milliyetçi, antikomünist, seküler politikalar izlemiş, eski Pers kabilelerinden birisi olan Pehlevi adını hanedan için kullanmaya başlamıştır. Rıza Şah, Rusyayı İngiltere’den daha tehlikeli görmesine karşın 1921’de Sovyet-İran Dostluk antlaşmasını imzaladı. Sosyal ve ekonomik alanlarda çağdaşlaşmayı gerçekleştirmek amacıyla gerekli uzmanlık, teknoloji ve sermaye için Avrupa ülkeleri ve Türkiye’ye yöneldi.⁸⁶

Rıza Şah ulus devlet yaratmak istemiş, Farsça dışındaki bütün dilleri yasaklamış, Fars dilinin yaygınlaşmasını sağlamış, Arapça kelimelere karşılık Farsça karşılıklar bulunmasını teşvik etmiştir. Arap alfabesinin değişmesini isteyenler oldu, fakat buna cesaret edilemedi. Ülkesini modernize etmek için bir dizi reformlar yapmıştır. Bunlar arasında kadınların peçe takmasının, çarşaf giymesinin yasaklanması, kadınların toplum içindeki statülerinin iyileştirilmesi, din adamı olmayan erkeklerin turban ve ulusal giysiye bürünmesinin yasaklanması, yıllık dinsel bayramların süresinin 23 güne indirilmesi, din adamlarının nüfuzunun kırılması, soyadı kullanılması, Fransız örneğine uygun yeni Anayasa’nın kabul edilmesi, karayolu inşası ve Trans- İran demiryolu yapımı, ordunun yeniden düzenlenmesi ve hava yolculuğunun başlatılması, yargı sisteminde yapılan önemli değişiklikler, idari mekanizmada terimlerin değiştirilmesi sayılabilir. Bunlara ek olarak 1928’de kapitülasyonları kaldırmayı başardı.

Rıza Şah’ın dönemi devlet inşası olarak tanımlanabilir. Ülkeyi tek dil, tek kültür ve tek ulusal kimlik altında birleştirmek gayesini gütmüştür. Merkezi devlet otoritesinin kurulması ve kuralsız yaşayan kabilelerin denetim altına alınması gerekmektedir. Rıza Şah’ın gayesi düzen, disiplin ve devlet gücünün sağlanmasıydı. Devleti askeri ve bürokratik zemin üzerine kurdu. 1925 sonrası İran’ın siyasi tarihi doğrudan Perslere dayandırıldı. Modern Fars milliyetçiliği devlete egemen oldu.

Rıza Şah’ın ordu için yaptığı harcamalar ileri boyutlarda olup rejimi militer monarşi olarak nitelenebilir. Rıza Şah reformist, çağdaşlaşmayı öngören ve seküler bir liderdi. Güçlü bir merkezi hükümet kurmak arzusundaydı. Askere alınan gençler ilk altı ay Farsça

⁸⁶ Amin Saikal, *Iranian Foreign Policy 1921-1979*, The Cambridge History of Iran, edited by P. Avery. Cambridge University Press, Dallas, USA, (2008), s.432.

öğreniyorlardı. Taşralı kimliklerinden kurtularak vatandaş olmalarına gayret ediliyordu. Rıza Şah soyadı kanununu çıkardı. Kendisi Pehlevi soyadını aldı, çocuklarını değişik soyadı almaya zorladı. Feodal yapıları ve titrleri kaldırdı, çağdaş şehirler ve fabrikalar kurdu. Bankalar ve ulaşım sistemini millileştirdi.

Yabancı devletlerle imzalanmış tek yanlı antlaşma ve sözleşmeleri iptal etti, ayrıcalıklara son verdi. Uzun müzakerelerden sonra Anglo-İran petrol şirketi ile 29 Nisan 1933'de yeni bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmanın 1993 yılına kadar geçerli olduğu öngörülmüştü. Metrik sistemi kabul etti, tüm ülkede geçerli ağırlık ve ölçüm birimlerini yaşama geçirdi. Ortak özelliklere sahip vatandaşlık duygusunu geliştirmeye çalıştı. İslami takvimi değiştirdi. Geleneksel ve aşiretlere özgü kıyafetleri yasakladı, batılı kıyafetlerin giyilmesine ön ayak oldu. Kılık, kıyafet bir anlamda ulusal birliğin ifadesiydi.

Eğitimde bütünlük bir başka amacıydı. Dini azınlık okullarını millileştirdi. Eğitim, Fransız lise sistemine göre uyarlandı. Eski yıllarda okullarda öğretimine izin verilen dillerin kullanımını yasakladı. Yüksek öğretimde gelişmeler sağlandı. Kolej düzeyinde altı okul 1934 yılında birleşerek Tahran Üniversitesini oluşturdu. Az sayıda aile çocuklarını yüksek öğrenim için yurtdışına gönderebiliyordu. Devlet örgütlü din üzerinde de kontrol sağladı.

Rıza Şah mahkemeler kurarak Şer'i mahkemelerin tesirini azaltmak istedi. İlk kez dini eğitim veren okullardaki hoca ve talebeler için hükümet sınavı yapıldı. Şer'i mahkemelerin ve mollaların ellerindeki belge tescil yetkileri, noterlik hakları alınmış, mali açıdan ağır darbe vurulmuştur. Dini vakıflar kanunu çıkarılarak bu tür vakıflar hükümete bağlı vakıf dairesine bağlanmıştır. Laikleştirme politikası uyarınca Şah'ın ulema ve halk üzerindeki baskısı artmıştır. 1941 sonrası Muhammet Rıza Şah kamu kurumlarında Ramazan boyunca İslami kurallara uyulmasını isteyen genelge yayınlamıştır. 10 Muharrem taziye ayinleri ve hac yasakları kaldırılmış, ulema ile iyi geçinmiştir. Ayrıca sokakta peçe ve çarşafı dolaşmayı yasaklayan kararı yumuşatmıştır.⁸⁷

Rıza Şah “Tahta kapı” politikası uygulayarak göçebe aşiretleri zorunlu iskana yöneltti. Bu politikaya direnç gösteren bütün aşiretler çok kanlı şekilde itaate zorlandılar. Üniter devlet ve Fars kimliğinin tesisi amacıyla 1927 yılında “Düşünce Geliştirme Kurumu”nu

⁸⁷ Ethem Ruhi Fırlah, Şiiliğin Ortaya çıkışı ve İran'da Din-Siyaset İlişkisi. Avrasya Dosyası. Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi. Cilt 13, Sayı 3, (2007), ss.191-229.

kurmuştur.⁸⁸ Komşuları ve ABD ile yakın ilişkiler kurmak isteyen Rıza Şah İran'ın mali sistemini reorganize etmek için Amerikalı uzman A.C. Millspaugh 'u ülkeye davet etti ve bu yolla ABD ile ilişki kurmak istedi. Ancak muhataplarından beklediği olumlu yanıtı alamayınca Almanya'ya yöneldi.

Eski Aryan'ların doğum yeri olması ve şaşaalı günlerini anımsatması bakımından İran isminin kullanılmasını sağladı. Fars İmparatorluğu adını taşıyan ülke 1935 yılında resmen İran adını aldı. Rıza Şah'ın tüm olumlu icraatına karşın önemli hataları olmuştur. Başlıcaları askeri otoriteye sivil yönetim karşısında üstünlük tanımak, sermaye birikimi sağlayarak yozlaşmaya yol açmak, ilerici liderleri öldürmek, temel yasaları hiçe saymaktır. Modern İran'ın oluşumunda Batı kaynaklı ırkçılık kısmen rol oynamıştır.⁸⁹

Tarıma gerekli önemi vermemesi sonucu üretim azalmış, yaşam standartları düşmüştür. Şah 1926-1940 yılları arasında Meclis oluşumunu yakından izledi, seçim sonuçlarını manipüle etti, siyasi partileri kapattı. Nazi döneminde Hitler, Türkiye, İran ve Afganistan'a geniş ekonomik ve teknik yardımda bulundu. İlerleyen ilişkiler sonucunda 1930'lu yılların sonunda İran'da değişik endüstriyel, ticari ve eğitim projelerinde 600 civarında Alman uzman bulunuyordu. Bunun sonucunda 1938-1939'a gelindiğinde İran'ın dış ticaretinde Almanya'nın payı % 40'a ulaşmıştı.⁹⁰

Şah'ın genel dış politikası statükoyu sürdürmek, yabancı işgal ve etkisinden ülkeyi korumak için komşularla iyi ilişkiler kurmak olmuştur. Rıza Şah'ın arzusuna karşın 1940 yılına kadar ABD İran'a yeterli ilgiyi göstermedi, fakat 2. Dünya Savaşına girmesiyle ABD küresel pozisyonunu yeniden değerlendirdi ve İran'ın ekonomik ve stratejik önemini kavradı.⁹¹Almanya'nın SSCB'ne saldırması ile durumda önemli değişiklik oldu. Stalin, İngiltere ile ittifak yaparken Rıza Şah'ın düşüş süreci başladı. Rıza Şah, İran demiryollarının Sovyetlere yardım amacıyla kullanılmasına karşıydı. Bunun üzerine İngilizler ve SSCB ortak hareketle 1941 Ağustos ayında İran'ı işgal ettiler.

Rıza Şah 2. Dünya Savaşında tarafsızlığını ilan etmesine karşın Almanlara yakın politika izlemesi, batılı devletler tarafından SSCB'ne ulaştırılmak istenen yardımın İran'dan

⁸⁸ Selin Çağlayan. Şii Düşüncesinde İslamcılık. İran. Mehdi'yi Beklerken.Cinius Yayınları, (2012), s.119.

⁸⁹ Hakkı Uygur, Fars Milliyetçiliği ve Meşruiyet Krizi, Anadolu Ajansı (12.4.2017).

⁹⁰ Amin Saikal, Iranian Foreign Policy 1921-1979, s.434.

⁹¹ A.g.e., s.437.

geçmesine izin vermemesi müttefiklerin tepkisine neden oldu. SSCB kuzey cepheden, İngilizler güney cepheden İran'a girdiler. Bunun üzerine Rıza Şah oğlu Muhammet Rıza Pehlevi lehine 1941'de tahttan feraget etti. Kendi arzusu Kanada'ya gitmekti, ancak İngilizler önce Mauritius'a sonra Güney Afrika'da Johannesburg'a götürdüler, 1944 Temmuzunda orada vefat etti.⁹² Şah'ın bu şekilde ülkeden ayrılmasına ciddi bir tepki gelmedi. Tüm gerçekleştirdiği reformlara karşın büyük toprak sahipleri, aristokrasi, fakir halk yığınları ve dini gruplar yönetimi boyunca Şah'a karşı olmuşlardı.

Bazı İranlılara ve dış gözlemcilere göre Rıza Şah döneminin olumlu yönleri düzen ve kanun getirmesi, disiplin ve merkezi otoriteyi sağlaması, modernleşme yönünde atılan diğer adımlardı. Bu yapıları gelişme, çağdaşlaşma, ulusal bütünleşme ve bir yönüyle "Batılılaşma" olarak ifade etmek mümkündür.

2.2.2 Muhammet Şah Pehlevi dönemi (1941-1979)

Rıza Şah'ın 16 Eylül 1941 günü oğlu lehine tahttan çekilmesi üzerine Muhammet Şah Pehlevi ertesi gün Meclis'de yemin ederek göreve başladı. Böylece yakın İran tarihinde yeni bir dönem başlamış oldu. Şah "Aryanların Işığı" anlamına gelen "Aryamehr" unvanını benimsedi.⁹³ Muhammet Rıza tahta çıktığı zaman ülkeyi toprakların yarısına sahip olan varlıklı aileler yönetiyordu. Ulema % 25, küçük çiftçiler % 15 ve Şah % 10 oranında toprak sahibiydi.⁹⁴

Muhammet Rıza'nın iktidara gelmesiyle ülkede özgürlük havası esti, siyasi mahkumlar serbest bırakıldı. Basında sansür kaldırıldı, siyasal ve toplumsal örgütlenmeye izin verildi. Merkezi otoritenin zayıflamasıyla sınıfsal, etnik çatışmalar başladı. Özellikle Azerbaycan'da etnik ve dil sorunu baş gösterdi.⁹⁵

Rıza Şah'ın kurduğu otokratik merkezi yönetim çöktü, aşiretler etkin olmaya başladı, özgürlük, reformlar ve otonomi yönünde talepler belirmeye başladı. Bu gelişmelerin bir nedeni de yeni Şah'ın genç ve deneyimsiz olmasıdır. Milliyetçilik akımı bu ortamda

⁹² Rahman Nirumand, *Hür Dünyanın Diktatörlüğü* (İran), ss.26-27.

⁹³ Onur Okyar, *İran ve Demokrasi. Ötüken Neşriyat, Yaylacık Matbaası, İstanbul, (2014), s.117.*

⁹⁴ Selin Çağlayan, *Şii Düşüncesinde İslamcılık, İran Mehdi'yi Beklerken, Cinius Yayınları (2012), s.78.*

⁹⁵ A.g.e., s.120.

güçlendi, Meclis kısmen de olsa yabancı güçlere karşı çıkıp daha demokratik bir rejim isteğinde bulundu. Muhammet Rıza Şah Pehlevi 1919 Tahran doğumlu olup Rıza Şah'ın en büyük oğluydu. İsviçre'de öğrenim gördükten sonra İran'da Askeri Akademi'de eğitim aldı.

Muhammet Şah Pehlevi tahta çıktığında henüz 22 yaşındaydı. Bu durumun da etkisiyle 1941-1946 arasında Başbakan ve Meclis etkili bir şekilde çalışabilmiştir. İşlevsel bir Anayasal monarşi hüküm sürmüştür. Basın göreceli özgür olmuş, halk kitleleri tarafından desteklenen iki parti kurulmuştur. Bu partiler Ahmet Kasam liderliğindeki "Demokrat Parti" ve Seyyid Ziya Tabatabai önderliğindeki İngiliz yanlısı, antikomünist "İradeyi Milli" partisidir. Bu arada TUDEH giderek güçlenerek 1946'da eğitim, sağlık ve ticaret bakanlıklarını almıştır. TUDEH'den önce Persian Communist Party mevcuttu.

İngiltere ve Rusya arasında 31 Ağustos 1907 tarihinde imzalanan antlaşmayla İran üç bölgeye ayrılmıştı. Kuzey Ruslar'ın, güney İngilizlerin kontrolünde olacak, orta kısım merkezi İran yönetimine bırakılacaktı. Bu antlaşmayla İngilizler ve Ruslar aralarındaki rekabete bir anlamda son vermiş oldular. Tarih tekerrür etti ve SSCB 25 Ağustos 1941 günü saat 02:00'de İran'ı işgal etti.

İngilizler güneyden girerek Abadan, Hürmüz, Kirmenşah ve Süleyman Mescidi işgal ettiler. İran'da hükümet istifa etti. Yeni hükümet orduya SSCB ve İngiliz güçlerine karşı direnme emri verdi. ABD silahlı güçleri Eylül 1941'de İran'da üslendi. Birçok mühendislik ve altyapı projesi gerçekleştirdi. Amerikan personelinin İran'a gelişi sayesinde "İran koridoru" olarak adlandırılan güney yolu vasıtasıyla Alman istilasına uğramış olan SSCB'ne yaşamsal ihtiyaç maddelerinin iletilmesi "Barbarossa operasyonu" olarak bilinmektedir. Stalin, İrandaki Alman danışman ve mühendislerin ülkeyi terk etmesini istedi. Ağustos 1942'de ABD'li asker ve sivil danışmanlar ülkeye geldiler, İran'ın askeri ve bürokratik yapısında düzenlemeler yaptılar.

1942 yılının başında Anglo-İran-Sovyet üçlü ittifak antlaşması yapıldı. Antlaşma hükümleri gereğince İran müttefik bir ülke sayılıyor, İran'a asker yerleştirmiş olan ülkeler İran'ın toprak bütünlüğünü tanıyacak ve koruyacak, egemenlik ve siyasi bağımsızlığını tanıyacak, işgalin neden olduğu maddi zararları karşılayacak, savaşın bitiminden en geç altı ay içinde yabancı güçler İran'dan askerlerini çekecekti. ABD'nin tutumu İranlılara göre SSCB ve İngilizlerden farklıydı. İranlılar sadece askeri değil ekonomik çıkarlar

bakımından da ABD'nin iki emperyalist ÷lkeye karşı kendilerini koruyacağını düşünüyordı.

Muhammet Rıza Şah yönetiminin erken döneminde 1906 Anayasasına bağlı ve göreceli özgürlükçü bir politika izledi. Sağlanan özgürlük ortamında boy ve aşiretler bölgesel olarak güçleniyorlar, eski boy sistemini tekrar yaşama geçirmeye çalışıyorlardı. Rıza Şah'ın iktidardan uzaklaştırdığı ruhban sınıfı da siyasi faaliyetlere başladı. SSCB'nin desteğı ile 1941 yılında yeni bir komünist parti, TUDEH kuruldu. Bu parti ÷lkenin kuzeyinde faaliyet gösteriyor ve giderek güçleniyordu. Ayrıca Azerbaycan'da Marksist Demokratik Partisi kuruldu. ÷lkede bu genel politik karışıklığın yansıması 1944 Eylül ile 1948 Ocak arasındaki zaman diliminde 11 değışik hükümet ve yedi Başbakan'ın görev yapmış olmasıdır. Yurtiçi karışıklık yabancı müdahalesine yol açtı.

Üçlü antlaşma gereğı İngilizler ve ABD askeri güçlerini İran'dan çektiler. SSCB antlaşma hükümlerine aykırı davranarak askerlerini çekmek bir yana kuzey İran ve Azerbaycan'da varlıklarını değışik şekillerde arttırdılar. Bununla yetinmeyerek bölgedeki Azeri ve Kürtleri ayrılıkçı faaliyetlerinde desteklediler. İran'ın Washington Büyükelçisi Başkan Truman'a mektup yazarak SSCB ve İngiliz birliklerinin ÷lkeden çekilmesi için yardım istemiştir.

SSCB “Azerbaycan Demokratik Parti”sini kurdu. Azeri Meclisi grevleri, gösterileri teşvik etti, ayrılıkçı hareketleri destekledi. Bu arada Kürtler Mahabad şehrinde benzer şekilde ayrılıkçı faaliyetlere başladılar. Başbakan Ahmet Kavam SSCB ile iyi ilişkiler kurdu, İranla SSCB arasında ortak bir petrol şirket kurulması kanununu Meclis’den geçirebileceğine dair ümit verdi, SSCB’ni bu konuda ikna etmeye çalıştı. ABD hükümetinin SSCB’nin bu politikalarına karşı önlemi İran’a sorunu yeni kurulmuş BM Genel Kurulu’na götürmeyi tavsiye etmek oldu. İran, Ocak 1946’da ABD ve İngiltere desteğı eşliğinde SSCB’ni BM’e resmen şikayet etti. Güvenlik Konseyi, İran ve SSCB’ne sorunu kendi aralarında çözmeleri tavsiyesinde bulunmasına rağmen birliklerini çekmiş olan İngiltere ve ABD SSCB’ne iki ayrı protesto notası göndererek birliklerini hemen çekmesini talep etti. ABD notasında bu duruma kayıtsız kalinamayacağı vurgulanmıştır. Başkan Truman, İran’daki durumun bölgesel olmaktan çıktığı, SSCB’nin İran petrolünü doğrudan veya dolaylı yolla kontrol etmeleri halinde dünyanın hammadde dengesinde ve Batı dünyasının ekonomisinde ciddi zararlar doğuracağı fikrindeydi. Bu arada göreve yeni gelen Başbakan Ahmet Kavam ile SSCB arasında ikili görüşmeler sürdür÷ldü ve 24 Mart

1946'da Moskova'da yapılan beklenmedik bir açıklama ile SSCB kuvvetlerinin en geç 1.5 ay içinde İran'dan çekileceği, iki ülke arasında ortak petrol şirketi kurulmasını İran Meclisinin onaylayacağı bildirildi.

Başkan Truman'ın açıklamaları ile yetinmeyen ABD yönetimi İran toprağından SSCB'nin çekilmesi için BM kararı çıkmasını, bu olmazsa ABD'nin SSCB'ni Azerbaycan'dan çıkarmak üzere silaha başvurabileceğini üstü kapalı da olsa ima etmesi III. Dünya Savaşı tehlikesi yaratmış oldu. Sonunda Stalin ordusuna 24 Mart 1946'da çekilme emri verdi, işlem 8 Mayıs 1946'da tamamlandı.⁹⁶ Başkan Truman SSCB'nin Azerbaycanı hemen terk etmemesi halinde atom bombası kullanacağını bildirmiştir.⁹⁷

ABD 1948 yılından itibaren CIA marifetiyle SSCB ve TUDEH etkisini azaltmak amacıyla İran'da faaliyetlere başlamıştır. Operasyon BEDAMN ismiyle anılmakta olup medya, kitaplar aracılığıyla ülkede anti-komünist bir propoganda yürütmüştür. Bu çalışma sayesinde birçok Ulusal cephe lideri Musaddık karşıtı olmuştur.⁹⁸

Azerbaycan Demokratik partisi 20 Kasım 1945'de otonomi ilan etti. Benzer şekilde aynı yıl Kürtler de otonomi ilan ettiler. İç politikada 1949'da yapılan Anayasa değişikliğiyle Senato kurulması ve Şah'a parlamentoyu fesh etme yetkisi tanınması kararlaştırıldı. Antlaşmanın hükümleri daha sonra Roosevelt, Churchill ve Stalin'in Tahran'da gerçekleştirdikleri konferansda bir kez daha taahhüt altına alınacaktı.⁹⁹

İran petrolünün önemli bir kısmı AIOC'nin denetimi altındaydı ve 1950 yılı itibarıyla şirketin İran petrolünden sağladığı yıllık gelir 200 milyon pound'a ulaşmışken İran'ın alabildiği pay 16 milyon pound ile sınırlıydı. Bu dönemde dünyada milliyetçilik hakim ideoloji haline gelmişti. İngilizler bu gelişmeye ayak uyduramadıkları için ilk zamanlar İran'ın oldukça masum sayılacak taleplerini yerine getirmek konusunda İngiliz hükümeti ve şirket istekli olmadı. ABD petrol şirketleri bu dönemde Suudi Arabistan ve

⁹⁶ Benjamin Frederick Harper, *The Bridge to Victory: The Iranian Crisis and the Birth of the Cold War*, Florida State University Libraries 2016. Electronic Theses, Treaties and dissertation. (2016).

⁹⁷ Kuross Samii, "Truman against Stalin in Iran: A Tale of Three Messages", *Middle Eastern Studies*. Volume 23, No 1, (January 1987), ss.95-96.

⁹⁸ Gülhan Erdoğan, *An analysis of the relations between Iran and USA during the Pahlavi era by the use of alliance theories*, s. 59.

⁹⁹ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner. *İran'ın son iki yüzyıllık tarihi*. çeviri. Reşat Uzmen, Yaylacık Matbaası, 2011, İstanbul, (2011), ss.80-86.

Venezuela'ya yarı yarıya kar paylaşımı önermişlerdi. Truman yönetimi İngiliz politikasının eksiklerini görüyor ve Londra'ya İran'ın makul taleplerini karşılaması konusunda baskı yapıyordu. İngiliz-İran antlaşması ihtimali giderek azalıyordu ve sonuçta petrol çatışması İran'da krize yol açtı. İran'da geniş bir muhalafet cephesi oluştu.

Dr. Muhammet Musaddık Milli Cephe çatısı altında 1949 Kasım ayında ulusalcı grupların biraraya gelmelerini sağladı. Bunlar arasında İran İşçi Kitleleri (Hızb-i Zahmatkishan-i Millet-i İran), İran Partisi, Pan-İranist Partisi ve Müslüman Sınırlar Toluluğu (Mujahidin-i Musalman) bulunuyordu. Ülkede gelişen anti-emperyalist akım ortamında bir kesim bazaariler ve dini çevreler Musaddık'ı desteklemiştir.¹⁰⁰ Bu hareket aynı zamanda bir lider doğurdu. Muhammet Musaddık aristokrat bir ailenin evladı olarak İsviçrede okumuş, milliyetçi bir kişiydi. Musaddık petrolün millileştirilmesinin ateşli bir savunucusuydu, Anglo-Iranian şirketinin yerine geçmek amacıyla " National Iranian Oil Company" i kurdu.¹⁰¹ Bu cephe içinde din adamları, orta sınıf meslek sahipleri, liberal reformcular, toplumsal aktivistler bulunuyordu ve Ulusal Cephe'de birleştiler. İktidara geçen Ulusal Cephenin istekleri arasında tüm vatandaşlar için eğitim, yapılacak reformlarla yasa önünde herkese eşitlik, yerel yönetimlerin güçlerini arttırmak bulunuyordu. Böylece İran'ın öz kaynaklarına yeniden sahip çıkmak ve İran toplumu ve hükümetinin ilerici ittifak arayışlarını canlandırmak amaçlanıyordu.

İran'da genel olarak ulusalcı hareketlere karşı din adamlarının tepkisi kayıtsız kalmak şeklinde olmuştur. Din adamları Musaddık ve benzeri görüşde olan laik ve modernleşme taraftarı yaklaşımlardan, cumhuriyet yönetimiyle kurumların liberalleşmesinden rahatsız olmuşlardır. Mollaların tercihi muhafazakâr monarşinin devam etmesinden yana olmasına rağmen ulusalcı hareketin gördüğü destek üzerine karşı çıkmak yerine çekingen kalarak Ulusal Cephenin en zayıf halkasını oluşturdular. Bu dönemde din adamlarının liderliğini Ayetullah Abdülkasım Kaşani yapmıştır.¹⁰²

1951'de Başbakanlığa seçilen Musaddık'ın seçim öncesi sözü o sırada İran'da faaliyet gösteren tek petrol şirketi olan BP'ü millileştirmek olmuştur. Parlamento oybirliği ile

¹⁰⁰ Levent Ünal, Ahmet Ali Gökdemir, İran Üzerine Notlar. Dezanj Yayınları, İstanbul, (2014), s.131.

¹⁰¹ Ray Takeyh, Gizli İran. İslam Cumhuriyetinde Güç ve Paradox, Çeviri: Cem Küçük, Ekvator Yayınları, İstanbul, (2007), ss.104-106.

¹⁰² A.g.e., ss.109-110.

millileştirmeyi kabul etti. Musaddık BP'ye önemli tazminat önerdi, ancak İngilizler buna uluslararası ekonomik ambargo uygulayarak yanıt verdiler. İran'da daha özgür bir basın varlığı, güç dengesinin seçimle iktidar gelmiş olan hükümet lehine değişmesi Şahı Başbakan Musaddık yanında önemsiz kılıyordu. Şah Musaddık'ın yükselişini kaygı ile izliyordu.

CIA-İngiltere işbirliğinin amacı Musaddık'ı devirmek oldu. Şah 1953'de CIA'nın yardımıyla Musaddık'ı görevden aldı. Musaddık yanlısı protesto gösterileri üzerine Şah Roma'ya kaçtı. CIA Şah taraftarlarını sokağa döktü. Şah yanlıları bir radyo istasyonunu ele geçirdiler, Şah'ın İran'a dönmekte olduğunu ve Musaddık'ın azledildiğini söylediler.¹⁰³

Petrol endüstrisinin millileştirilmesi Batı dünyasının hesaplarını çok etkilemiş, Musaddık İran'ın bağımsızlığının temel figürü olarak görülmüştür. Laik ve muhafazakâr İranlılar, çalışan sınıf ve varlıklı kesim için Musaddık bir devlet adamından çok daha fazlasıydı. Musaddık'ın 30 Ağustos 1951'de Başbakanlığa atanmasından sadece iki gün sonra AIOC'u devletleştirildi. İngilizler bunu kesinlikle kabul etmedi. İngilizlerin ilk tepkisi AIOC şirketinin tüm teknisyenlerini İran'dan çekmek oldu. Daha sonra Kraliyet donanması körfeze geldi ve Abadan açıklarını ablukaya aldı. Bir sonraki hamle Aramco ile anlaşp petrolü Suudi Arabistan'dan satın almak oldu. Ayrıca konuyu BM Güvenlik Konseyine götürdüler. Tüm bu yaptırımlar neticesinde İran petrolünü satamaz duruma düştü, doğal olarak gelirlerde büyük oranda geriledi. Enflasyon ve işsizlik oranlarının artmasıyla ekonomik krizin yaklaşmakta olduğunu fark eden Musaddık seçime gitti ve kazandı. Musaddık'ın düşüncesi ambargonun halkta tepki yaratacağıydı. Toprak reformunu başlatıp TUDEH ve sol grupları yanına almaya çalıştı. Sol gruplarla ittifak yapması ve toprak reformu girişimi din adamlarının kendisine karşı çıkmasına neden oldu. İran topraklarının büyük kısmının sahibi ulema olduğu için toprak reformu onlar için kabul edilebilir bir durum değildi.

ABD İngilizlerin tutumunun Musaddık'ı SSCB'ne yakınlaştıracak endişesini taşıyordu. İngiltere en iyi çözümün Musaddık hükümetinin yerine monarşinin liderliğinde Batı yanlısı muhafazakâr bir yönetimin gelmesi olduğu inancındaydı. Başlangıçta Musaddık'ın petrolü

¹⁰³ Mark Zepezauer, CIA'nın Büyük Operasyonları, Çeviri: Hasan Böğün. Analiz Basım Yayın Tasarım Uygulamaları, İstanbul, (1996), ss.35-36.

devletleştirmesi politikasını destekleyen Şah Musaddık'ın yöntemlerine ve monarşinin gücünü kısıtlama düşüncesine karşıydı.

ABD'de 1952 yılında Dwight Eisenhower başkanlık görevine başlamıştı. Dışişleri Bakanı John Foster Dulles ve CIA Başkanı olan kardeşi Allen Dulles çok ateşli komünizm düşmanlarıydılar. Musaddık'ın TUDEH ve sol gruplarla yakınlaşması SSCB yayılmacılığı algısının had safhada olduğu zamanda ABD yönetiminde ciddi tedirginlik yarattı ve Amerikalılar Şah'a ve çevresine Musaddık'a karşı bir darbe yapılmasını telkin ettiler. Şah bunu istemiyordu ve yapılan talepleri birçok kez reddetti. Şah ülkeyi Ağustos 1953'de terk etti. Uluslararası petrol şirketlerinin ve İngiltere'nin petrol boykotu neticesinde İran'ın petrol üretimi devletleştirme öncesi kapasitesinin % 10'una düştü, gelirler ona paralel azaldı.

ABD Musaddık'ın devrilmesini sağlamak için Franklin Roosevelt'in torunu Teddy Roosevelt'i İran'a yollamıştır. Musaddık'ı 'deviren Ajax operasyonunun planlayıcısı ve yöneticisi Kermit Roosevelt Musaddık görevden ayrıldıktan ve Şah ülkeye geri döndükten sonra 23 Ağustos pazar gecesi saat 12:00 sularında sarayda Şah'ı ziyaret etmiştir. Kermit Roosevelt Şah'a Musaddık hakkındaki fikrini sormuştur. Şah bu konuyu çok düşündüğünü, Musaddık'ın kendisinin teslim olduğunu, mahkeme kendisinin tavsiyesine uyarsa üç yıl hapsini ve ondan sonra doğduğu kasabada ömrünün sonuna kadra sürgün olmasını isteyeceğini söylemiştir. Şah, Hüseyin Fatemi'yi henüz bulamadıklarını, TUDEH'i kışkırtıp kendisinin ve babasının heykellerini yıktırdığını, yakalandığında cezasının idam olacağını söylemiştir.¹⁰⁴ Yaklaşık bir milyon civarında nakit para Şah lehine gösteriler yapılması ve gazete editörlerine rüşvet dağıtılması gibi amaçlarla kullanıldı. Musaddık dört gün mahzende saklandı. Musaddık bir askeri mahkemeye çıkarıldı, hakkında verilen idam kararını Şah üç yıl hapis cezasına çevirdi. Musaddık üç yıl Tahran'da cezaevinde kaldıktan sonra Ahmabad'daki köyünde inzivaya çekilmiştir¹⁰⁵

Ajak darbesini destekleyenler SSCB'nin İran'a girmek için uygun koşulları beklediği görüşünü savunurlar. Böyle bir durumda SSCB'i işgalini püskürtmenin imkânsıza yakın zor olduğunu, bu nedenle erken hareket ederek darbe yapmak gerektiğini söylemişlerdir.

¹⁰⁴ Kermit Roosevelt, Karşı Darbe. CIA operasyonu (Counter coup), çeviren: Bedirhan Huhub. Timaş Yayınları, İstanbul, (2007), ss.183-184.

¹⁰⁵ Şirin Ebadi, İran Uyanıyor (Iran Awakening), Çeviri: Eda Aksan. Hemen Kitap, İstanbul, (2013), ss.18-20.

SSCB'nin herhangi bir girişimde bulunmayacağı veya yapacağı hareketin önlenilebileceği düşüncesi çok riskli bulunmuştur.¹⁰⁶

Musaddık darbesi sonrası daha güçlü olarak iktidarını sürdüren Şah'a karşı komşu ülkeler, SSCB ve radikal Arap ülkelerinden şiddetli muhalefet oluştu. Yeni dönemde ABD İran'daki her türlü varlığını yoğun şekilde arttırdı ve petrol krizine bir çözüm olarak uluslararası bir konsorsiyumun petrol endüstrisini yönetmesini önerdi.

Bu ülkeler dışında Afganistan ve Hindistan'ın tarafsızlık siyaseti gütmesi, İranla Afganistan arasında sınır sorunları yaşanması İran'ı bölgesel anlamda bir yalnızlığa iten gelişmeler oldu. Şah yalnızlığını fark ederek politikasında değişiklik yapmak gereğini duydu ve öncelikle bu değişikliğe yurtiçinde başladı. 26 Ocak 1963'de "Ak Devrim " olarak isimlendirilen reform dizisini yaşama geçirmeye çalıştı.¹⁰⁷ Beyaz devrimin ana hedefi köylüler ve toprak reformuydu. Toprak sahipleri verimli araziye kendilerinde tuttular, verimsiz toprakları verdiler. Verilen topraklar küçük ölçekli olduğu için verim düştü. Birçok köylü bu nedenle kentlere göçtü. Reforma ulema karşı çıktı çünkü ulema toprak sahibiydi. Ak devrim esas itibariyle toprak reformu olmakla birlikte ormanların millileştirilmesi, fabrikaların % 49 hissesinin işçilere satılması, seçim kanununun yeniden düzenlenmesi, ilk öğretimin zorunlu hale getirilmesi, devlet fabrikalarının özelleştirilmesi, sanayi işçileri için kar paylaşımı, kadınlara oy hakkı tanınması, kırsalda eğitim ve sağlık ordularının kurulması gibi unsurları da içeriyordu. Ulemanın toprak reformu ve kadınlara oy hakkı verilmesine karşı çıkmasına karşın referanduma sunulan tasarı % 99 oranında kabul edildi.¹⁰⁸ Şahın bu programla asıl hedeflediği kendisi ile halk arasında kopukluğa neden olarak düşündüğü aşiret, ulema ve toprak zenginleri gibi güç odaklarını yok etmektir. Tarıma dayalı ekonomi terk edilip toprak sahiplerini sanayi türü yatırımlara teşvik ederek kapitalist bir ekonomik yapı kurmayı amaç edinmişti. Ulema ve ve Cephe-i Milli bunu fark ederek tasarlanan Ak Devrime karşı çıktı ve Eylül 1963'de seçimler yapıldı. Bu seçimleri

¹⁰⁶ Stephen Kinzer, Şah'ın Bütün Adamları. Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri (All the Sha's Men. An American Coup and the Roots of Middle East Terror, Çeviren: selim Önal. İletişim Yayıncılık, İstanbul, (2004), s.250.

¹⁰⁷ Amin Saikal, Iranian Foreign Policy 1921-1979, (1991), online publication March 2008.

¹⁰⁸ Onur Okyar, İran ve Demokrasi, s.116.

Cephe-i Milli boykot etti. Yeni kurulup seçimlere giren ve Şahın programına destek veren Milli Birlik Partisi mecliste çoğunluk sağladı.¹⁰⁹

Pehlevilerin reformlarına kadar İran toplumsal yapısı iki mekanizma ile varlığını korumuştur. Bunlardan ilki göçü zorlamak olmuştur. Böylece tepki yaratacak katliam, asimilasyon ve benzeri politikalar yerine insanları bulundukları bölgelerden başka coğrafyalara zorla götürülmesi anlamına gelen tehcir uygulamasıyla etnik gruplar, aşiret ve cemaatler arasındaki dengeler gözetilmeye çalışılmıştır. İkinci mekanizma ise topraktaki mülkiyet dağılımı ve büyük toprak sahiplerinin sosyal statüsüdür.

1963 Ak devrimi sonrası bahar aylarında ayaklanmalar başlaması tesadüf değildir. Hareketlenme büyük toprak sahiplerinin desteğinde yüksek rütbeli ulemanın anayasal hakların verilmesi, siyasi değişimlerin gerçekleştirilmesi ve özgürlüklerin verilmesini isteyen grupları da yanlarına alarak giriştikleri bir eylem olmuştur.¹¹⁰ Şah 1953'den sonraki politikasını " pozitif milliyetçilik" ve amacını da " Batılılaşmak" olarak belirledi. Şah ABD'ye karşı zayıfı. Başbakanlığa Kennedy yönetiminin isteği ile Ali Amini'yi getirdi.

Petrol meselesinin bir çözüme kavuşturulması çok önemliydi zira bu İran'ı komünist tehlikeye karşı koruyacak başlıca unsurdu. İran'ın ulusal gelirinde petrolün payı büyüktü. Sosyo-ekonomik reformlar yedi yıllık planın başarısına bağlıydı. Truman ve Eisenhower dönemlerinde İran'da varılacak bir başarının İngiltere ile yapılacak işbirliğine bağlı olduğuna inanıyorlardı. Truman yönetimi 1949 yılı ortalarından itibaren resmi ve gayri resmi yollardan İngiltere'nin petrol krizi nedeniyle İran'a askeri bir müdahale yapmasını önlemeye çalıştı. Böyle bir müdahalenin krizi tırmandıracağı bunun sonucunda SSCB'nin askeri müdahale ile kuzey İran'ı işgal etmesi riskini getireceğini düşünüyorlardı. İngiltere Abadan'a sınırlı bir askeri müdahalede bulunarak rafineriyi kontrolü altında tutmak istiyordu.

Truman yönetimi petrol krizi hakkında İran ve İngiltere arasındaki büyük görüş farkını azaltmak konusunda kısmi bir gelişme sağladı. İngilizlerle olan yakın dostluk ve işbirliğine rağmen ABD yönetimi Ortadoğu'da daha bağımsız ve aktif politika izlemesi gerektiği

¹⁰⁹ Metin Erendor, İran'da Türk Kimliği, Kamer Yayınları, İstanbul, (2008), ss.130-131.

¹¹⁰ Fekri Amir Ahmad, Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi, Mızrak, İstanbul, (2011), s. 92.

noktasına geldi. Petrol krizi ile ilgili olarak Musaddıkla bir çözüme ulaşamayacakları sonucuna vardıkları için geriye tek seçenek olarak İran'da iktidar değişikliği olduğuna ikna olan ABD bunun hiç olmazsa görünüşte Anayasaya uygun şekilde yapılmasını istiyordu. Tahran'daki istasyon şefine milletvekillerine bir hafta içinde bir milyon riyal dağıtması için yetki verildi. ABD bu arada Musaddık'a baskıyı arttırdı. Eisenhower yönetimi, Musaddık'ın Meclisi kapatması, Anayasal çıkış yollarını tıkaması ve süreci etkileyecek dış etkenleri ekarte etmesi üzerine darbe fikrini kabul etti.

Darbe yapıldığı takdirde ABD'nin kaybedecek bir şeyi olmadığı değerlendirildi. Halbuki daha önceleri Musaddık'ın devrilmesi durumunda ABD'nin İran'ı terk etmesi, Sovyet destekli TUDEH'in duruma hakim olması tehlikesi öngörülüyordu. Aslında Truman döneminde, 1940'lı yılların sonunda İran'da gizli operasyonların alt yapısı hazırlanmıştı. Bu bağlamda kaçış yolları hazırlanmış, savaş olasılığına karşı gerilla kuvvetleri güçlendirilmiş, güneydeki aşiretlerle temas kurulmuş ve TUDEH'e karşı BEDAMN harekatı başlatılmıştı.

Truman ve Eisenhower yönetimleri arasında temelde büyük bir görüş farklılığı olmamakla birlikte olayların gelişimi sonucu 1952'den itibaren ABD İran'da ve genel anlamda bölgede daha aktif rol oynaması gerektiğini anlamış, Musaddık'ı iktidardan uzaklaştırmak için yapılan Ajax operasyonu ise başka seçenek kalmadığı için başvurulmuş bir yöntem olmuştur.¹¹¹ Irak'da monarşiyi yıkan Temmuz 1958 darbesi, Türkiye ile olan ilişkilerde artan gerilim ABD yönetiminde İran'ın çökebileceği fikrini oluşturdu. Şah IMF'den yardım almaya ikna edilmeye çalışıldı. Şah'a enflasyon, artan ödemeler dengesizliği nedeniyle ekonomik stabilizasyon programı uygulaması önerildi. Ancak bu toplumda rahatsızlık yarattı. ABD hükümeti daha önce Ticaret Bakanı ve İran'ın Washington Büyükelçisi olan Ali Amini'nin Başbakan olarak atanmasını ve böylece sosyal reformların gerçekleşmesi konusunda baskı yaptı. Şah istemeyerek Amini'yi Başbakan olarak atadı. Amini yolsuzlukla mücadele etmek ve uzun süredir sürüncemede kalmış toprak reformunu gerçekleştirmek niyetindeydi.¹¹²

¹¹¹ Steve Marsh, Reinterpreting the Policies of the Truman and Eisenhower Administrations toward Iran, 1950-1954, *Journal of Cold War Studies*. Vol 7 No.3 (Summer 2005), ss.79-123.

¹¹² Asadollah Alam, *The Shah and I. The Confidential Diary of Iran's Royal Court, 1969-1977*. London (1991), s.4.

Şah daha önceleri CENTO'yu bir savunma paktı olarak nitelerken kuruluşun ekonomik boyutunu vurguladı. Yakın bir Sovyet tehditinin olası olmayışı ve CENTO'nun bölgesel sorunları çözmek amacıyla kurulmamış olması gibi nedenlerle üye ülkeler RCD teşkilatını kurdular. Bu yapı CENTO'nun bir anlamda yan kuruluşu olup CENTO'nun etkin olamadığı alanlarda ortak işbirliği yapılması gayesini güdüyordu. Üye ülkeler Afganistan ve diğer bölge ülkelerinin de katılımını ümit ettilerse de bu gerçekleşmedi. İran ile SSCB arasındaki karşılıklı jestler ve yakınlaşma süreci sonunda Ocak 1966'da yapılan antlaşma uyarınca İran'ın 1970 yılına kadar SSCB'ne 600 milyon \$ değerinde doğal gaz satması, bunun karşılığında Sovyetlerin İsfahan'da ülkenin ilk büyük çelik kompleksini, Şiraz'da makine-araç tesisi ve kuzey İran'dan Kafkaslara uzanan boru hattı kurması kararlaştırıldı.

Şubat 1967'de varılan askeri antlaşma kapsamında SSCB'nin doğal gaz karşılığında İran'a 110 milyon \$ değerinde hafif silahlar temin etmesi öngörüldü. Böylece Şah 1960'lı yılların sonunda göreceli daha bağımsız politika izleme olanağına kavuştu.¹¹³ Şah bu hamlesiyle ülkesine ABD'nin piyonu olmadığı mesajını vererek ikinci bir fayda sağlıyordu. SSCB ve İran arasındaki ilişkilerin artması çerçevesinde Leonid Brejnev Tahran'ı ziyaret etti ve 1964 Haziran ayında İran'la SSCB arasında bir ticaret antlaşması imzalandı. SSCB ile olan bu yakınlaşma ABD-İran ilişkilerinin iyileşmesine engel olmadı. Başkan Kennedy "Beyaz Devrim " olarak bilinen reformlar nedeniyle Şah'ı tebrik etti ve iki ülke arasındaki dostluk bağlarına vurgu yaptı. Kennedy yönetimi Şah rejiminin sürekliliğine ve ekonomisinin kuvvetine olan inancı nedeniyle İran'a yapılan yardım miktarını azalttı. Satın almak istediği silahların en azından bir kısmını alabileceği fikrine vardı. Bu konuda uzun süren müzakerelerden sonra 4 Temmuz 1964'de Tahran'da ABD ile İran arasında "Memorandum of Understanding" imzalandı. ABD'nin dostluk ve destek söylemlerine rağmen Şah Haziran 1965'de Moskovayı ziyaret etti ve ülkesinin SSCB'ne karşı bir saldırı için kullanılmayacağına dair teminat verdi. Şah ABD'den silah satın almak, özellikle gelişmiş hava savunma sistemleri, hususunda oldukça ısrarlıydı. Bunun aksine olarak ABD, İran'ın silahlanma için ekonomik gücünün ötesinde harcama yaptığı, ülkede yapılması gereken sosyal ve ekonomik reformları ihmal ettiği fikrindeydi.

Pers İmparatorluğunun 2500. kuruluş yıldönümünün çok görkemli bir şekilde kutlanması ısrafa bir örnektir. Günlerce süren törenlerde 200 milyon dolar harcanmış, davetli yabancı

¹¹³ Amin Saikal, *Iranian Foreign Policy 1921-1979*. The Cambridge History of Iran, (2008), s. 449.

devlet temsilcilerinin ağırlanması için milyonlarca dolar harcanmıştır. Şah'ın öncelikleri ülkesinin askeri ve ekonomik olarak kendi ayakları üzerinde durabilmesi ve ulusal güvenliğin sağlanmasıydı. İran ordusunu dünyanın en güçlü beş silahlı kuvvetlerinden birisi yapmak amacını gütmüştür.

Soğuk Savaş döneminin büyük kısmında İran Muhammet Rıza Şah'ın yönetiminde olduğu için Şah'ın kişiliğini ve düşüncelerini irdelemek yerinde olur. Şah İran politikasının başında ve tek yetkili olmak arzusundaydı. 1960'lı yılların sonlarında isteklerinin bazıları gerçekleşmiş ve başarının doruğuna ulaşmıştı. Hükümetde görev verdiği genç jenerasyon Şah'ı liderleri olarak görüyorlardı. Üçüncü dünya ülkelerinde pek görülmeyen ekonomik zenginlik yaşanmaktaydı. Monarşinin geleceği iki erkek çocuğun doğumuyla teminat altına alınmıştı. Kennedy yönetiminin İran'da yapılması gereken değişiklikler için baskı yapması, Amini hükümetinin rolü ve Tarım Bakanı Arsanjani'nin olağanüstü katkıları reformların esas mimarının Şah olduğu izlenimini değiştirmede. Şah kendisinin yeni bir kabiliyetini keşfetmiş oldu. Bu yeti kitlelere etkileyici konuşmalar yapabilmektir. Konumunu sağlamlaştırmak için yeni bakanlıklar ve birimler oluşturdu.

Bu süreç içinde Başbakan olarak Hasan Ali Mansur ve Amir Abbas Hüveyda gibi kamuoyunda tanınmayan genç kişilere görev verdi. Şah tarafından desteklenen bu kişiler dinamik, teknolojik ve sosyal gelişmenin gerekliliğinin farkında olan insanlardı. Dış politika, güvenlik ve silahlı kuvvetler konularının dışında tartışmaya açık olan Şah yönettiği toplantılarda kişisel fikirlerini empoze etmekten kaçınmış, tartışmayı teşvik etmiştir. Sosyal reformlar daha sonra gerçekleştirilecek kişisel özgürlüklerin geliştirilmesi, siyasi katılım ve kanun hakimiyeti gibi iyileştirmelerin habercisi gibi algılandı. Ancak gelişmeler beklenildiği gibi olmadı. Halkda kötümserlik ve öfke hakim oldu. Şah kendisinin liderliğinde ülkesinin mutlu olacağına ve refaha ulaşacağına, bu nedenle kararlarının desteklenmesi gerektiğine inanmaktaydı. Şah kişisel başarı peşindeydi. Siyasi karar alma mekanizmasında demokratik katılım olması kavramına, ayrıca başarılı ve saygın kişiliği nedeniyle toplumda popülarite kazanabilecek kişilerin varlığına tahammülü yoktu. Bu tür kişileri potansiyel muhalif olarak görüyor ve güç sahibi olmalarını engelliyordu. Şah'ın görüşüne göre Musaddık'ın halk nazarında itibar kazanmasının nedeni petrol konusundaki başarısıydı. Bir başka örnek Arsanjani'nin Tarım Bakanı olarak gösterdiği başarı üzerine bu görevden alınarak Büyükelçi olarak atanmasıdır. Buna ilaveten Tarım Bakanlığı'nın görevleri beş ayrı bakanlığa dağıtılarak tehdit önlenmiş oldu.

Kendisinin atadığı popüler, başarılı insanların demokratik yöntemlerle seçilmesi Şah'ın tolere edebileceği bir durum olmadığı gibi " demokrasi" kelimesi kendisinde allerji yaratan bir kavrama dönüştü.¹¹⁴

Anayasa günü dolayısıyla önde gelen iki gazete 1972 Ağustos'da yazdıkları makalelerde zaman içinde İran'ın Batı türü bir demokrasiye geçeceğini belirttiler. Buna karşı Şah'ın tepkisi Alam'a talimat vererek bu gazetelerin yöneticilerini araması ve yeni makaleler yazmaları olmuştur. Yeni makalelerde İran'ın Batı tipi bir demokrasi arayışı içinde olmadığı ve bu tür yönetimin ihaneti teşvik ettiği ve azınlık hakimiyetine yol açığının yazılması talimatı verilmişti.¹¹⁵

Yapay olarak ülkede 1963-1975 yılları arasında çoğulcu ve hükümetin parlamentoya karşı sorumlu olduğu bir dönem yaşandı. Ancak parlamentoya hükümet destekçileri yerleştirilmiş ve en ufak şikayet konusu Şah tarafından yasaklanmıştı. Halkın kendi fikirlerini paylaştığına inanan Şah bir muhalefet partisi gerekliliğini düşünmüyordu. Bu yıllarda hükümet herhangi bir yabancı kaynaklı ideolojiye bağlanmanın ve dış orijinli düşüncelerin İran'ın sorunlarını çözmek için yeterli olmadığı düşüncesindeydi.

Şah yönetiminde bilhassa Tahran'da küçük bir azınlığa yönelik olmasına karşın Batı orijinli birçok figüre rastlamak mümkün olmuştur. Tahran'da çeşitli sektörlerde çalışan 40,000 Amerikalı mevcuttu. Tahran'da Franklin Roosevelt, Dwight Eisenhower, Kraliçe Elizabeth'in isimleri geniş bulvarlara verilmişti. Bu isimlerin tümü İran'ı ziyaret etmiştir. Barlar, gece klüpleri açık ve alkol tüketimi serbestti.¹¹⁶

2.2.3. 1979 Devrimi-1990 soğuk savaş sonu arası dönem

İran'da gerçekleşen 1979 devrimi ülkenin tarihinde yeni ve çok değişik bir dönemin başlangıcı olmuştur. 1 Nisan 1979'da "İslam Cumhuriyeti" ilan edilmiştir. Anayasa'nın 12. Maddesi İran'ın resmi dinini İslam ve Caferi mezhebi olarak tanımlamıştır. Bu

¹¹⁴ Asadollah Alam, The Shah and I. The Confidential Diary of Iran's Royal Court, 1969-1977, ss 7-10.

¹¹⁵ A.g.e., ss 234-235.

¹¹⁶ Wright Robin, Son Büyük Devrim. Humeyni'den Bugüne İran (The Last Great Revolution/Turmoil and Transformaton in Iran, Çeviren: Şeniz Türkömer. Doğan Kitapçılık, İstanbul, (2001), ss.17-20.

*maddenin sonsuza kadar değişmeyeceği belirtilmiştir. Anayasa'nın 4. maddesinde ise kanun ve kararların İslami ölçülere dayanması gerektiği belirtilmiştir*¹¹⁷.

İran devriminin bir halk hareketi ve gerçek bir devrimdir. Birbirinden çok farklı dünya görüşü ve ideolojilere sahip, ortak özellikleri Şah döneminde zarar görmüş, ezilmiş değişik sosyal katmanların birlikte hareket etmesi yönüyle az da olsa sınıfsal nitelik sergilemiştir. Ervand Abrahamian 1979 devriminin sıklıkla fundamalist olarak tanımlanmasına karşın aslında milliyetçilik, politik populizm ve dini radikalizmin kompleks bir karışımı olduğunu öne sürmektedir.¹¹⁸

Kitle hareketlerinde semboller, sloganlar, idealleştirilen yüce duygu ve yargıların rol oynaması İran devrimi için geçerlidir. Kitlelerin “düşünce tekleşmesi” şeklinde tanımlanabilecek karşı fikirlere tolerans göstermemesi olgusu 1979 devrimi için geçerlidir. Kitle hareketlerinin kısa ömürlü oluşu, istikrarsızlık nedeniyle hızla yön değiştirebilmesinin İran devrimine uyduğunu iddia etmek mümkün değildir. Devrimden günümüze kadar 40 yıl geçmiş olmasına ve bazı yumuşamalara karşın rejimin temel ideolojisi ve yapısı değişmemiştir.¹¹⁹ Theda Skocpol Fransız, Rus ve Çin devrimlerini analiz ettiği eserinde sözü edilen ülkeler dışında kalan çağdaş toplumsal devrimlerin çoğunluğunun göreceli küçük, daha önce sömürge konumunda olan ve kapitalist sistem içinde bağımlı ve kırılgan özellikleri olan ülkelerde gerçekleştiğini öne sürmüştür. Bu kapsamda 1911-1930 arasındaki Meksika, ikinci dünya savaşından sonra Yugoslavya, Vietnam, Küba, Brezilya, Angola, Mozambik, Cezayir ve Etyopya örneklerini vermektedir. Bu örneklerdeki devrimlerin kaba hatlarıyla Fransız, Rus ve Çin devrimlerine benzerlik gösterdiğini söylemektedir. Yazar ortak özellik olarak söz konusu ülkelerin tarım ülkesi olduğunu, devrim öncesi devletin idari ve askeri mekanizmasının iflas ettiğini iddia etmektedir. Ayrıca Fransız, Rus ve Çin devrimlerinden sonra yeni oluşturulan rejimlerin eskilerinden daha güçlü, daha merkezi, daha bürokratik daha bağımsız ve uluslararası ortamda da daha kuvvetli olduğunu ifade etmiştir. Yeni rejimlerin bir başka özelliği ise devrimlerin gerçekleşmesinde katkısı olan işçi ve köylülerin ulusal siyasette seslerini daha

¹¹⁷ Onur Okyar, İran ve Demokrasi, s.132.

¹¹⁸ Ervand Abrahamian, A History of Modern Iran, Cambridge University Press, (2008), s.143.

¹¹⁹ Aydın Yaka. Çağdaş Toplumlarda Kitle Hareketleri. Toplumsal Dinamik. 19 Mart 2012:19:45. www.aydinyaka.com/index.php/tum-makaleler.html.

etkin duyurabiliyor olmalarıdır. Yazar sosyal devrimlerin sonuçlarını etkileyen bir faktörün de ülke dışından yapılan ekonomik ve askeri yardımlar olduğu tezini savunmuştur.¹²⁰

Yukarıda belirtilen kriterler ışığında İran devrimi incelenecek olursa işgale uğramış olmasına karşın İran'ın hiçbir zaman sömürge olmadığı, aksine değişik devlet isimleri altında eski, parlak bir geçmişe ve kültüre sahip olduğunu görmekteyiz. Devrimden sonra devletin daha güçlü olup olmadığı ve uluslararası arenada daha kuvvetli olup olmadığı ise tartışmaya çok açık bir konudur. Ancak İran devrimi için bir dış katkı olmadığı kesindir. İran çağdaş devrimlerle kıyaslandığında kendine özgü bir özellik göstermektedir. Dini motivasyonlu ve yeni rejimin mutlak şariat olmasıyla ideolojik anlamda ender bir örnek oluşturmaktadır.

Kavram ve pratik olarak devrim olayının kaynağını Marksizmden aldığı ön kabulünden hareket eden Amir Ahmad Fekri devrimin özelliğinin geleneksel kurumları yıktığını, yerine yeni kurumlar oluşturduğunu ifade etmektedir. Yazara göre İran'ın geçmişinde Rus, İngiliz ve Amerikan devletlerinin gerçekleştirdiği işgal, komplo ve benzeri olayların toplumda yarattığı düşünce ülkenin bağımsızlık ve milli kimlik kazanabilmesi için örnek alınacak devrim modellerinin SSCB, İngiliz veya Amerikan olmadığı yönündedir. Bu anlayışın getirdiği sonuç Fransız modelinin örnek alınması doğrultusundadır. Bu fikre ulaşılmasındaki önemli etken geçmişde Fransa'nın diğer üç ülke gibi İran'a karşı sömürgeci benzeri bir yaklaşım içinde olmamasıdır. Ayrıca Fransız devriminin sol eğilimli, eşitlik ve adalet kavramlarını öngören fikri alt yapısının söz konusu diğer devrimlerde görülmemesidir. Fransız aydınlanmasının ve devriminin örnek alınması İranlı entellektüeller tarafından kabul gören bir anlayıştır.¹²¹

12 Aralık 1979'da referanduma sunulan Anayasanın bazı özellikleri Fekriyi desteklemektedir çünkü bu Anayasa Fransız V. Cumhuriyet Anayasası ile yapısal benzerlikler göstermektedir. Anayasanın 2. maddesinin sonu ilerlemiş insani deney, teknik ve bilimleri kullanmak ve onları daha ileri götürmek çabasıyla gerçekleşecek ve her türlü sömürgecilik ve sömürme, sultacılık ve sultaya maruz kalmayı reddederek siyasal,

¹²⁰ Skocpol Theda, States and Social Revolutions. A Comparative analysis of France, Russia and China, Cambridge University Press, (1979), ss.285-288.

¹²¹ Amir Ahmad Fekri, İran'da Öğrenci Hareketleri. Devrim'de Bir Son Durak mı Yoksa Evrimleşme mi ?, Teori ve Pratik Dergisi. Sayı 31, Ankara (18 Temmuz 2003).

ekonomik, toplumsal, kültürel bağımsızlık ve milli birliği temin edici antiemperyalist, üçüncü dünyalılık, sol eğilim, çoğulcu çağdaş özellikler taşımaktadır.

İslami devrimin lideri, yeni rejimin tartışmasız karizmatik önderi Ayetullah Humeyni yurtiçi ve dış politikaların oluşturulmasında en etkin kişi olduğu için geçmişini ve fikirlerini özetlemek uygun olur. Şah döneminde de önemli bir figür olan Ayetullah Humeyni 1902 yılında Humeyn şehrinde doğmuştur. Arap dili ve edebiyatı, mantık, fıkıh ve usul dersleri almış, Erah ve Kum medreselerinde eğitim görmüştür. Humeyni Şah'a karşı sert muhalefetine 1958'de Eyalet ve Vilayet Cemiyetlerinin kurulması ile başlamıştır, ancak 1970'li yılların başına kadar Anayasa'nın değişmesini istemedi. İlk kez 5 Haziran 1961 günü cereyan eden kanlı olaylardan sonra rejim aleyhtarı konuşmasından sonra tutuklanmış ve Tahrandaki İşretâbâd askeri cezaevine konmuştur. Cezaevinden çıktıktan sonra kapitülasyon yasasına karşı yaptığı konuşma nedeniyle ikinci kez tutuklanarak 4 Kasım 1965'de Türkiye'ye sürgüne gönderilmiştir. Türkiye'den sonra gittiği Irak'ın Necef şehrinde öğrencilerle meşgul olmuş, eğitim yapmıştır. Humeyni'nin "İsrail gibi ecnepleri ve onların alçak uşaklarını memleketin en iyi topraklarında musallat etmek ve milleti oradan uzaklaştırmak anayasayı çiğnemek ve memlekete ihanettir" şeklinde söylemi olmuştur. Ayetullah Humeyni'nin 1964'de başlayan sürgün yaşamını tetikleyen olay 1963 yılında Kum Fevziye medresesine saldıran istihbaratçıların iki öğrenciyi öldürmesidir.

Olay sonrası Humeyni yaptığı konuşmada Şah'ı Yezide benzetmiş ve " Bu ülkede Kuran'ın okunmasını İsrail istemiyor. İsrail bu ülkede mollaların varlığını istemiyor. Fevziye medresesine uğursuz ajanları vasıtasıyla saldıran İsrail'di" demiştir.¹²² Necef'den sonra gittiği Paris'den İslami devrimin başlangıcı sayılan 1 Şubat 1979 günü Tahran'a döndü. Ülke dışında geçirdiği yıllar boyunca İran halkı ile yoğun iletişimini ve Şah karşıtı muhalafetini sistematik şekilde sürdürerek İran tarihindeki çok önemli dönüşümünü yolunu açmıştır. 1978 yılı sonu itibarıyla İran'da 600,000'i aşkın Humeyni kaseti dağıtılmıştı.¹²³

Ayetullah Humeyni Velayet-e Fakih kuramını geliştirmiştir. Bu kavramla Şia mezhebinin yeni bir siyasal teorisini gerçekleştirmek istemiştir. Bu kuram Şia mezhebinin İmamet kurumunun devamı olarak geliştirilmiş bir açılamdır. İmamet kurumu peygamber yolunun

¹²² Gürkan Biçen, Ayetullah Humeyni'nin 1980 Öncesi Söyleminde İran İslam İnkılabı'nın Meşruiyet Temeli Olarak Siyonist Rejim Problemi, İran Çalışmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, (2017), s. 74-76.

¹²³ Ronen Bergman, The secret War with Iran, Translated by Ronnie Hope. One World Oxford, (2007), s.11.

devamı olarak kutsallığını Kuran'dan almıştır. Peygamberden sonra Müslümanları yönetmek imamların hakkı ve sorumluluğudur. İslam hükümeti imamların iktidarda olması veya onların onayı ile meşruiyet kazanmaktadır. İmamların yönetmediği ülkelerde kurulan hükümetler meşru değildir. En önemli soru " İmam olmadığı dönemde ne yapılmalıdır?". 1960'lı yıllarda Humeyni bu soruya yanıt vermiştir. Humeyniye göre kayıp imam İslam toplumlarının yönetilmesi ve hükümetlerin kurulması görevini müçtehitlere vermiştir. Din bilginleri peygamberlerin mirascısıdır. Peygamberler ve imamlara özgü velayet (mutlak otorite) fakihler içinde geçerlidir. Humeyni "Velayet-e Fakih" isimli eseriyle mollaların ve İslam dininin iktidara gelmesini savunmaya başlamıştır.¹²⁴ Humeyni özellikle ABD ve İsrail emperyalizmini İran, Müslüman alemi ve üçüncü dünyanın en büyük düşmanı olarak tanımlamıştır. Bu hegemon güçlerin zayıf ülkeleri politik, ekonomik ve kültürel olarak baskı altında tutarak toprak bütünlüğünü ihlal ettiğine inanmaktaydı. ABD ve İsrail'i İslam'ın, Kuran'ın ve Peygamber'in baş düşmanı ilan etmiştir.¹²⁵ Humeyni'ye göre demokrasi ve İslam kavramlarını yan yana koymak İslam'a hakaret anlamına gelir ve İslam demokrasinin her türlüşünden üstündür, İslam bir kanun dinidir. İslami hükümet kanun hükümetidir. Kanun Allah'ın yasalarıdır. Eşitlik, özgürlük, çoğulculuk gibi kavramlar devletin ve rejimin esaslarına zarar vermeyecek ölçüde kullanılırsa meşrudur.

2.3. İran'ın İttifaklarının Yurtdışı Nedenleri

Dış faktörler arasında 1907'de ülkenin İngiltere-Rusya tarafından bölüşümü, 1941'de SSCB'ye yardım amacıyla ülkede ABD varlığının başlaması, ABD'nin komünizmin yayılmasını önleme ve SSCB'yi çevreleme politikası, ABD'nin Ortadoğu petrollerinin güvenliği bakımından İran'ın önemini kavraması, 1948-1949'da Stalin'in Şah'a karşı yürüttüğü düşmanca politika, İran'ın içişlerine Rusların müdahaleleri ve İngiltere'nin bölgede etkinliğini yitirerek o zaman kadar oynadığı rolü ABD'ye devrtemek zorunda kalması sayılabilir.

¹²⁴ Arif Keskin, Şii Jeopolitiği ve İran. Avrasya Dosyası, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Cilt 13, sayı 3, (2007), ss.65-100.

¹²⁵ Imad Salamey, Zanoubia Othman, Shia Revival and Welayet Al-Faqih in the making of Iranian Foreign Policy, Politics, Religion and Ideology. Vol.12, No:2, (June 2011), ss.197-212.

2.4. İran'ın İttifaklarının Yurtiçi Nedenleri

İran'da Azeri ve Kürt ayaklanmaları ve bu etnik grupların kısa süren otonom bölgeler oluşturmalarını ve TUDEH'in faaliyetlerini SSCB'nin desteklemesi, ulusal cephe ve ulema gibi muhalif unsurların oynadıkları rollerden¹²⁶ başka aşağıdaki nedenler İran'ın Batı, özelde ABD ile ittifak oluşturmada etkili olmuştur.

2.4.1 İran'ın nükleer güç çabaları

Şah İran'ı nükleer bir güç haline getirmek istiyordu. Bu bağlamda atılan ilk adım 1957'de ABD ile imzalanan barış için atom antlaşmasıdır. İran 1963'de nükleer denemeleri yasaklayan uluslararası antlaşmayı imzaladıktan dört yıl sonra ABD'den 5.545 kg. zenginleştirilmiş uranyum satın aldı. Bu miktarın büyük kısmı nükleer reaktörde kullanıldı. Ek olarak ABD 112 kg. plütonyum sattı. Bununda önemli bir kısmı araştırma reaktörünün çalıştırılmasında kullanıldı.

İran'ın nükleer enerjiye ilgisi hidrokarbon rezervlerini olabildiğince korumak, enerji kaynaklarını çeşitlendirmek, teknolojik gelişim düzeyini arttırmak ve bu teknolojinin değişik uygulamalarından fayda sağlamak için ihtiyaç duyuyordu.

Şah 1970'de 20 nükleer enerji istasyonu kurulması için proje geliştirdi. Yapılan çeşitli görüşmeler sonunda Alman Siemens firmasının yan kuruluşu Kraftwerk Union 1974'de Bushehr'de enerji santrali yapmına başladı.

İran Atom Enerjisi Örgütü'nün başkanlığına Dr. Ekber İtimad atandı. Kendisine geniş karar alma yetkisi ve hareket etme serbestisi verildi. Şahın ve hükümetin kendisine destek ve güveni tamdı. Alman Siemens firması 1974'de Buşehr yakınlarında iki adet 1,200-1,300 MW basınçlı su reaktörü inşaatına başladı.

¹²⁶ Kristen Blake The U.S.-Soviet Confrontation in Iran.1945-1962. A case in the Annals of the Cold War, s.190.

Bu inşaatlardan Buşehr I'in % 85'i, Buşehr II'nin ise bir kısmı bitirilmişti. Ayetullah Humeyni'nin olayı "İslam karşıtı" olarak nitelemesinden sonra Mehdi Bezirgan hükümeti projeyi durdurdu.¹²⁷

Şah 1960'ların ikinci yarısında ülkesinin nükleer silahlara sahip olması gerektiği kararına varmış ve çevresine nükleer enerjiye sahip ülkelerden birinden reaktör almaları lüzumuna işaret etmiştir. İran'ın bu konuda yardım alabileceğini düşündüğü ülkeler ABD, Fransa ve Batı Almanya olmuştur. ABD'nin İran'a zenginleştirilmiş uranyum ile çalışan 5 megawattlık reaktör satmasını takiben Fransa ve Batı Almanya ile altı nükleer reaktör inşası husunda 1970'lerin başında antlaşma yapmıştır. Şah yirmiden fazla nükleer santral kurulmasını ve sonrasında nükleer silah üretimini gaye edinmiştir. İran 1974'de Atom Enerjisi Kurumunu oluşturmuştur.¹²⁸

İran'da ilk nükleer çalışmalar 1957 yılında ABD desteği ile başlamıştır. İki ülke arasında nükleer enerjinin barışçıl ve sivil amaçlarla kullanımını öngören "Barış için Atom Programı" ismiyle işbirliği antlaşması imzalanmıştır. İran 1958 yılında Uluslararası Nükleer Enerji Ajansına (IAEA- International Atomic Energy Agency) üye olmuş ve Tahran'da 1959 yılında Tahran Nükleer Araştırma Merkezini kurmuştur.¹²⁹

ABD 1968'de Tahran Üniversitesine 5 megawatt gücünde bir araştırma reaktörü hibe etmiş ve bu Üniversitede bir nükleer araştırma merkezi kurmuştur. Bu faaliyetler çerçevesinde 1970 yılında "Nükleer Silahların Yayılmasının Engellenmesi" antlaşmasını (NPT- Nuclear Non-Proliferation Treaty) imzalamış, ayrıca 1973'de "İran Atom Enerji Kurumu"nu kurmuş ve çalıştırmaya başlamıştır.¹³⁰

Massachusetts Institute of Technology, İran Atomik Enerji Organizasyonu ile yapılmış antlaşma çerçevesinde İranlı teknisyenlere eğitim verdi. İslami devrimin gerçekleşmesiyle nükleer program lider Humeyni tarafından durduruldu, fakat Humeyni'nin vefatından sonra Ali Hameney nükleer programı hızlandırdı, teknoloji ve malzeme sağlamak amacıyla

¹²⁷ Homa Katouzian, Hüseyin Şahidi, 21. Yüzyılda İran (Iran in the 21st Century), Çeviren: Pınar Güven. Sitare Yayınları, Ankara, (2011), s.250.

¹²⁸ Mustafa Balbay, İran Raporu, Kurtiş Matbaacılık, İstanbul, (2006), ss.12-13.

¹²⁹ Stephen Kinzer, Şah'ın Bütün Adamları. Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri (All the Sha's Men. An American Coup and the Roots of Middle East Terror, Çeviren: Selim Önal. İletişim Yayıncılık, İstanbul (2004), s.250.

¹³⁰ Ercan Çitlioğlu, İran'ı anlamak, Başkent Üniversitesi Yayını, (2015), s.97.

yabancı firmalarla ilişki kurdu. İran 1985'de uranyum cevherinin araştırılması için çalışma başlatacağını bildirdi. Bushehr'de yarım kalan reaktör inşaatı için Rusya ile 800 milyon dolarlık bir antlaşma imzaladı.¹³¹

İran'ın nükleer teknolojiye olan olumsuz yaklaşımı sekiz yıl süren Körfez savaşı yüzünden değişti. İran nükleer silahların önemini fark etti. Birçok ülkenin Irak'a yardım etmesi İran'ı uluslararası ortamda yalnız bıraktı. Lider Humeyniye göre nükleer teknoloji şaibeli bir Batı icadıydı. Rafsancani'nin seçilmesiyle birlikte İran nükleer programını yeniden başlattı, aynı yaklaşım Hatemi'nin Cumhurbaşkanlığı döneminde de devam etti.

Soğuk Savaşın sonuna gelindiğinde SSCB ve Çin, İran'a nükleer teknoloji temin ettiler. Bu ülkelerle İran arasındaki işbirliğine ABD karşı çıkmasına rağmen nükleer enerjinin İran'a transferine engel olamadı. SSCB ve Çin bu ticaretden önemli kazanç sağladılar.¹³²

2.4.2. Baskıcı otoriter monarşik yönetim ve Savak

Muhammet Rıza Şah'ın tahta çıkmasını takip eden kısa süre içindeki göreceli özgürlük ortamı hariç tutulursa Pehlevi hanedanı yönetim şekli mutlak baskıcı monarşi olmuştur. Batılı anlamda bir demokratik sistem kurulmamış, özgürlükler büyük ölçüde baskı altında tutulmuştur.

ABD 1953'de İran'a 45 milyon dolarlık katkıda bulunmuştur. Bu yardım gizli örgüt SAVAK'ın kurulmasında öncü olmuştur. Şah, ABD ve İsrail ile işbirliği yaparak 1957'de SAVAK'ı kurdu. Amacı rejimi yurtiçi muhalefete karşı korumaktı. Komünistlerin ve diğer sol görüşlü parti üyelerinin orduya ve hükümete sızmasını önlemek sorumluluk kapsamındaydı. Esas itibarıyla yurtiçi faaliyetlere yönelik kurulmasına karşın yurtdışı çalışmalar da yapmıştır. SAVAK büyük ölçüde askeri personel tarafından yönetilmiştir. 1979 devriminden sonra yayınlanan bir belgede 15,000 tam zamanlı ajanı ve binlerce yarı-zamanlı muhbiri olduğu bildirilmiştir. SAVAK, SSCB'nin desteklediği TUDEH partisine karşı kurulmasına rağmen zamanla üst düzey bir haber alma teşkilatına dönüşmüştür. Örgüt doğrudan Başbakanlığa bağlı olup başındaki kişi ulusal güvenlik konularında

¹³¹ Zübeyir Batur. İran'da Kıyamet Senaryoları. Kaştaş Yayınevi, İstanbul, (2008), s.44-45.

¹³² Sena Üzmez, Iranian Nuclear Crisis and its impact on US-Iranian Relations Between 1953-2008, Yüksek Lisans Tezi. OrtaDoğu Teknik Üniversitesi. Uluslararası İlişkiler Departmanı, Ankara (Aralık 2010), s.85.

Başbakan Yardımcısı görevini yürütüyordu. SAVAK, gazeteciler, akademisyenler ve ülkenin önemli kişilerine yoğun sansür uygulamıştır. Üniversiteler, işçi sendikaları ve köylü örgütleri SAVAK'ın ağır denetimi altındaydılar. İlerleyen süreç içinde örgüt yasa üstü bir kimliğe bürünerek rejim karşıtlarını tevkif etmiş, nedensiz olarak uzun süre cezaevinde tutmuştur. SAVAK, TUDEH'in yanısıra milliyetçi, laik ve liberal muhalefeti de susturmuştur. Örgüt 1960'lı yılların başında Şah karşıtı kişi ve grupların teşkilatlarına sızarak tutuklamalar yapmış böylece muhalefeti sindirmiştir. 1963'den sonra "Faday Guerilla" isimli komünist grup Filistin kurtuluş Örgütü ve onunla bağlantılı kuruluşlardan destek almaktaydı. Faday Guerilla grubu gerilla türü savaş başlattı. SAVAK yurt dışındaki muhalif öğrencileri yakından izledi ve bazılarını öldürdü.¹³³

Şahlık rejiminin karşı karşıya olduğu büyük ekonomik problemlerin varlığı yanısıra büyük sanayi sahiplerine karşı rantçılarla mücadele adına tutuklama ve suçlamalar yapıldı. Savak tarafından kurulan esnaf şuraları küçük esnaf ve pazar tüccarlarından yüzbinlerce kişiye değişik cezalar verildi. Uluslararası Af Örgütü Şah rejimini dünyanın en çok insan haklarını ihlal eden rejimlerden birisi olarak ilan etti. Ayrıca Cenevre Uluslararası Yargıçlar Komisyonu İran'ın kendi vatandaşlarının medeni haklarını ihlal etmekle suçladı. İran ordusunun asker sayısı 20000 civarında, gizli servisin 60000 elemanı ve 33000 kişilik polis kuvveti bulunmaktaydı.¹³⁴

2.4.3.Arap milliyetçiliği ve Baascılık

Temel ideali Pan-Arabizm olan Baas partisi Suriye ve Irak'ta darbeler sonucu iktidara gelmiştir. Ayrıca Mısır ve Lİbya'da hakim ideoloji olmuştur. BAAS öncesi Batı eğitilmiş ve Batı yanlısı liderler tarafından yönetilen bu ülkelerde kırsal kesim kökenli askerler darbeler sonucu iktidarı ele geçirmişlerdir. Ana amaç tüm Arap ülkelerini bir birlik içinde toplamak, bütünleşen Arap dünyasını laik, ulusalcı ve sosyalist nitelikli bir rejimle yönetmek olmuştur. Sosyalist inanışlarını Arap sosyalizmi olarak tanımlayan bu siyasi düşüncenin en sembol ismi Mısır lider Cemal Abdül Nasır olmuştur. Baas partileri aralarında baş gösteren bazı görüş farklarına rağmen ABD ve İsrail karşıtı, SSCB'nin yakın müttefiki olmuşlardır.

¹³³ Iran's Ministry of Intelligence and Security. A Profile. report prepared by the Federal Research Division, The Library of Congress. December 2012, s.5-8.

¹³⁴ Rahman Nirumand Dünyanın Diktatörlüğü (İran),s.108.

Baas ideolojisi bu coğrafyada ABD müttefikleri olan Türkiye, İran, Suudi Arabistan ve İsrail gibi ülkeleri kendileri için ciddi tehdit unsuru olarak görmüştür. Türkiye ve İran gibi Arap olmayan Müslüman ülkeler bu nedenle yalnızlığa itilmişlerdir. 1950'li yılların başında Arap milliyetçiliğini tavan yapması İran'ı tedirgin etmiştir. İran bu akıma karşı İsrail'i denge unsuru olarak görmüş ve sonuçta yakınlaşma sağlamıştır. İsrailli uzmanlar İran'da tarım konusunda eğitim vermişler, ordunun yapılandırılmasına katkıda bulunmuşlardır. İsrail 1970'li yılların sonunda petrol gereksiniminin % 80'nini İran'dan karşılamaktaydı.

Arap ülkeleri 1973 Yom Kippur savaşından sonra İsrail ve müttefiklerine petrol ambargosu uyguladılar. İran bu ambargoya katılmayarak ülkede üretilen petrolün % 50'sini İsrail'e satmıştır. Bu tavır Arap ülkeleri ve muhafazakâr İranlıların tepkisine neden olmuştur. İran'da geniş ölçekte İsrail ürünü ithal edilmesine Ayetullah Humeyni karşı çıkmış, ancak 3 Haziran 1963 tarihinde tutuklanmıştır.

2.4.4. Şiilik, dini faktör

Sünnilik ve Şiilik ayrımının kökenleri Hz. Muhammed'in vefatından sonra siyasi güç ve liderliğe kimin sahip olacağı sorununa dayanmaktadır. Peygamberin ölümünden sonra sırasıyla Ebu Bekir, Ömer ve Osman halifelik görevinde bulundular. Ömer'in öldürülmesi sonrası bu göreve doğal olarak getirilmesi gerektiğine inanan Ali halife seçildi, ancak o da bir siyasi cinayete uğrayarak yaşamını yitirdi." Dört Halife Dönemi" olarak bilinen bu ilk İslam Devletinden sonra Emevi İmparatorluğu kurulmuş ve Muaviye kendisini Halife ilan etmiştir. Böylece Şiiler bir azınlık konumuna düşmüşler, bu durum Şiilikte "İmamlık" doktrininin gelişmesine yol açmıştır.

İran Anayasasının 21. maddesi uyarınca resmi olarak Şii'lik ve 12. maddesine göre Caferi mezhebine bağlılık kabul edilmiştir. Caferi inancına göre Oniki İmam vardır. Bu İmam'lar: Hz. Ali Bin Ebu Talib, Hz. İmam Hasan, Hz. İmam Hüseyin, Hz. İmam Zeynel Abidin (Ali Bin Hüseyin), Hz. İmam Muhammed Bakır, Hz. İmam Cafer Sadık, Hz. İmam Musa Kazım, Hz. İmam Reza, Hz. İmam Muhammed Taki, Hz. İmam Ali-Yen-Taki, Hz. İmam Hasan Askeri ve Hz. İmam Mehdi'dir. Oniki imamın hepsinin peygamber sülalesinden ve onun ehli beytinden olduğuna inanılmaktadır. İran Şiilerinin inancında Hz. Ali kutsaldır.

Ayrıca Kerbela’da şehit edilen Hz.Ali’nin oğlu Hüseyin’e karşı da çok büyük saygı duyulmaktadır. Şiilikde ilk akla gelen İmamiye mezhebidir. İmamiye Hz.Muhammed’den sonra gelen soyundan gelen Oniki İmamın imametine inanmayı öngörür. Oniki İmam’ı kabul ettiği için “ İsnâ-Aşeriyye”, diğer ismiyle Onikiler mezhebi denir. Şiilik tarihi süreç içinde üç aşamadan geçmiştir. Birinci aşama Şia-i Ula olarak bilinir ve Hz.Muhammed’i gören, onun sohbetlerinde bulunanları, onun soyundan gelenleri ve Hz. Ali’nin hilafetine yardım edenleri kapsar. Usul-ü Şia’nın kurucusu Abdullah İbn-i SEBE olup Hz. Ali’den önceki üç halifeyi red etmiş, Hz.Ali’nin Tanrı’lığını öne sürmüştür.. Hz.Ali ise bu iddiaları kabul etmemiş ve bunu öne sürenleri sürgüne yollamıştır. Abdullah İbn-i Sebe’nin Yahudi kökenli provokatör olduğu genel bir inanıştır. Hz. Ali’nin ölümünden sonra gelişen Şia ise Keysaniye, Zeydiyye, İmamiye ve Galiye olarak dört büyük gruba ayrılmaktadır.¹³⁵

Şii nüfusun dünyadaki toplam Müslümanların % 10-15’ini oluşturduğu tahmin edilmektedir. Şiilikde bir tür ruhban sınıfı vardır. En alt rütbe Mollalık (Melle),sonra Ayetullah ve en üst rütbe Büyük Ayetullah (Ayetullah el- Uzma)’dır.

Tarihdeki ilk büyük Şii devleti Fatımiler olmuştur. Fatımiler 909-1171 yıllarında hüküm sürmüşlerdir. Fatimilerden sonra bölgede bulunan Kaçar’lar Caferiliğe mensup olmuşlardır.

Safevilerin hüküm sürdüğü 1501-1736 yılları İran’da Şiiliğin yayıldığı dönemdir. İlk Safevi Şahı İsmail’dir. Safeviler kendilerini Ali’nin soyundan 6. İmam Musa El Kazım’dan gelen bir kol olarak kabul ederler. Şii inancına göre Muhammed’den sonra Halifelik onun damadı ve ilk inananlardan olan Ali’ye verilmişti. Ali’nin soyundan gelen on iki imam kutsal figürlerdir, Muhammedin soyundan gelmektedirler ve dini yönetirler. Gene Şii inancına göre onikinci imam Mehdi ölmemiştir, İsa gibi gökyüzüne yükselmiştir, kıyamet günü Tanrı emriyle dünyaya dönecektir.¹³⁶

İran, kendisini dünyadaki Şiilerin lideri, hamisi olarak görmüştür. Bu durum Müslüman dünyasının çoğunluğunu oluşturan Sünni’lerle arasının mesafeli olmasına, zaman zaman gerginliğe, yalnızlığa yol açmıştır.

¹³⁵ Mustafa Balbay, İran Raporu,Kurtiş Matbaacılık, İstanbul, (2006),ss.146-148.

¹³⁶ Ayşegül Dora Güney, İran’da devrim, Doğan Basımevi, İstanbul, (1979),s.152.

2.5. Bağdat Paktı

İran, yukarıda belirtilen nedenlerde bulunduğu coğrafyada içine itildiği yalnızlıktan kurtulmak amacıyla bölgesel bir işbirliği kuruluşu olan Bağdat Pak'tına üye olmuştur.

Bağdat Pak'tı, Türkiye ile Irak arasında 24 Şubat 1955'de imzalanan karşılıklı İşbirliği Antlaşması olup hepsi aynı yıl olmak üzere 4 Nisan'da İngiltere, 23 Eylül'de Pakistan ve 3 Kasım'da İran'ın üye olmasıyla oluşturulan Karşılıklı Güvenlik ve Savunma örgütüdür. Irak'ta 14 Temmuz 1958'de gerçekleştirilen askeri darbe sonucu Irak örgütten ayrılmıştır. Bağdat Pak'tı Arap dünyasında önemli reaksiyona neden oldu ve Türkiye'nin Arap ülkeleri ile ilişkilerini olumsuz yönde etkiledi. Bağdat Pak'tı temelde komünizmin yayılmasına karşı kurulmuştur. Arap ülkeleri komünizmi bir tehdit olarak görmedikleri için Batılı ülkeler ve İsrail'in bölgede askeri varlığına karşıydılar.¹³⁷ Örgütün kurulması İsrail tarafından Türkiye'nin Arap-İsrail ihtilafında Araplardan yana tavır koyduğu şeklinde yorumlanmıştır. Bağdat Pak'tının sona ermesini takiben Türkiye, ABD, Pakistan ve İran'ın katılımıyla CENTO kurulmuştur. Örgütün askeri planlama kurulu olmasına karşın askeri alanda fazla bir çalışması olmamıştır. Türkiye ve İsrail Ortadoğu'da Arap milliyetçiliği akımı ve komünizme karşı ortak mücadele amacıyla Çevresel Pak'tı kurmuşlardır. Bu işbirliği istihbarat paylaşımını da kapsıyordu¹³⁸

¹³⁷ Arda Baş, Soğuk Savaş döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri (1948-1991): İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi, No 3 (Kış 2018), s.100.

¹³⁸ A.g.e., s.107.

BÖLÜM 3

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDE İTTİFAKLARI

Tarihin dinamik bir süreç olması nedeniyle Türkiye'nin Soğuk Savaş döneminde yaptığı ittifakları ve bunun nedenlerini anlayabilmek öncelikle yakın tarihi, İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan olayları, Türkiye'nin ikili ilişkilerini ve bu dönemdeki uluslararası ortamı kronolojik olarak incelemek gerekir.

3.1. İsmet İnönü'nün Amerikan Halkına Ankara Radyosundan Seslenişi (26 ŞUBAT 1939)

26 Şubat 1939 günü Cumhurbaşkanı İsmet İnönü Amerikan halkına Ankara radyosundan İngilizce olarak seslenmiştir. Bu konuşmada İnönü Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından önce komşularıyla olan tüm sorunların çözümlendiğini belirtmiş, komşularla karşılıklı iradeye dayanan dostluk antlaşmaları yapıldığından bahisle Türk ve Amerikan halkları arasındaki mevcut dostluğun daha da güçlendirileceğine olan inancını vurgulamıştır.

1 Nisan 1939'da Türkiye Cumhuriyeti ile ABD arasında Ticaret antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma uyarınca ABD ihracat, ithalat ve diğer alanlarda en çok öncelik ve ayrıcalık tanınan ülkeler statüsüne alınmış oldu. Antlaşma ile ABD endüstri ürünlerine % 12-28 arasında değişen oranlarda gümrük indirimi sağlanmıştı.

12 Mayıs 1939'da Türkiye ile İngiltere, 23 Haziran 1939'da Türkiye ile Fransa arasında beyanname imzalanmasını takiben 19 Ekim 1939'da Türkiye-Fransa-İngiltere arasında karşılıklı yardım antlaşması Ankara'da imzalanmıştır.

Milli Korunma Kanunu 18 Ocak 1940'da TBMM'de görüşülmüş ve kabul edilmiştir. Bu yasa olağanüstü durumlarda, genel veya kısmi seferberlik ilanına, ülkenin savaşa katılması ihtimali veya başka devletler arasında Türkiye'yi ilgilendiren savaş durumunda yasanın gösterdiği biçim ve koşullarda hükümete olağanüstü yeni görev ve yetkiler veriyordu. Bu

kanun bazı değişikliklerle uzun süre uygulanmış, 15 Haziran 1960 tarihinde yürürlükten kaldırılmıştır.¹³⁹

Churchill 31 Ocak 1941'de İnönü'ye gönderdiği mektupta Almanların ilerlemesini durdurmak için İngiliz uçaklarını ve uçaksavar toplarını Türkiye'ye göndermeyi teklif etti. İnönü yanıtında bu öneriyi reddetti. İngiliz Dışişleri Bakanı Eden 26 Şubat 1941'de Ankara'ya gelerek Almanya'nın Yunanistan'a saldırması halinde Türkiye'nin Almanya'ya savaş ilan etmesini talep etti. Bu öneri de Türkiye tarafından reddedildi.¹⁴⁰

Adolf Hitler 1 Mart 1941 tarihli İsmet İnönü'ye gönderdiği mektupta Almanya'nın aldığı önlemlerin hiçbir şekilde Türkiye'nin toprak bütünlüğüne veya siyasi yapısına yönelik olmadığını, Almanya ile Türkiye arasında gelecekte işbirliği için koşullar olduğunu yazmıştır. Almanya ile Türkiye'yi karşı karşıya getirebilecek hiçbir neden olmadığı görüşünü dile getiren Hitler ayrıca Bulgaristan'daki Alman birliklerinin bulunuşu hakkında yanlış yorum yapılmaması konusunda emir verdiğini, ancak Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin tutumlarında değişiklik yapmayı zorunlu kılacak önlemler almayı gerekli görmemesini hatırlatarak mektubunu Türk-Alman ilişkilerini her şekilde iyileştirmek isteği ile bitirmiştir.¹⁴¹

İsmet İnönü 12 Mart 1941'de Hitler'e bir mektupla yanıt vermiştir. Hitler 4 Mayıs 1941'de İnönü'ye ikinci bir mektup göndererek dostluktan bahsetmiştir. Mektupda iki ülke arasında Saldırmazlık Paktı önermiştir. Bunun sonucu olarak Türkiye adına Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ve Almanya adına Büyükelçi Von Papen 18 Haziran 1941'de Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık antlaşması imzalamışlardır.

ABD Başkanı Roosevelt 4 Aralık 1941'de Türkiye Cumhuriyeti savunmasının ABD savunması için yararlı olduğuna işaret etmiş, kiralama ve ödünç verme yöntemiyle Türkiye'ye yardım edeceğini söylemiştir. İnönü 17 Mart 1942'de İzmir'de yaptığı konuşmada " Harp dışında kalmaya çalışacağız. Bizi muhariplerle çatıştıracak meselemiz yoktur. Fakat seferberlik durumu değişmeyecek. Mesele milletçe huzur bulunmayı

¹³⁹ Cemil Koçak, Türkiye'de Milli Şef Dönemi 1938-1945, 2. Cilt İstanbul, İletişim Yayınları, (1985) ss.,373-383.

¹⁴⁰ Onur Öymen, Silahsız Savaş, Bir Mücadele Sanatı Olarak Diploması, İstanbul, Remzi Kitabevi, (2002), ss.82-88.

¹⁴¹ Mehmet Arif Demirel, İnönü'den İkinci Dünya Savaşı, Bilgi Yayınevi, Ankara, (2016), ss.29-31.

bilmektir" demiştir.¹⁴² İkinci Dünya Savaşı sırasında önemli toplantılar yapılmıştır. Bu toplantılara ait kısa bilgiler kronolojik olarak şu şekildedir.

3.2. Kazablanka Toplantısı (12-25 OCAK,1943)

Bu toplantıda Türkiye'den temsilci katılmadı. Katılımcılar ABD Başkanı Roosevelt ve ekibi, İngiltere Başbakanı W.Churchill ve ekibi olmuştur. Churchill askeri operasyonlar için Türkiye'yi üs olarak kullanmak ve Akdeniz'de Türk savunması oluşturulması konularında ısrarcı oldu. ABD prensip olarak Türkiye'nin savaşa aktif katılımı için gerekli yolun açılmasını kabul etti. Toplantıda Türkiye ile ilişkiler İngiltere'nin, Çin ile ilişkiler ABD'nin sorumluluğuna verildi. Roosevelt Almanya'nın koşulsuz teslimi kabul etmesi halinde görüşmeler yapılabileceğini söyledi. Bu Türk hükümetinde endişe yarattı. Avrupa'da Almanya'nın çok zayıflaması Sovyetlerin genişlemesine, yayılmasına neden olacağı düşüncesi vardı.

Sicilya adasına çıkarma yapılması ve nihai cephenin Almanya daha zayıf düşünce açılması toplantıda alınan diğer kararlardı. Türk Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu 13 Temmuz 1943'da Almanya'nın Ankara büyükelçisi von Papen'e Kazablanka toplantısı hakkındaki yorumunu ve düşüncelerini anlattı. Buna göre Türkiye tamamen İngiltere'nin ilgi alanına girmiştir. ABD'nin vereceği askeri malzeme ve diğer teçhizatın İngiliz hükümeti tarafından Türkiye'ye iletileceği ayrıca kararlaştırıldı. Sovyetler Birliği ABD'nin çekim sahasına girmişti.¹⁴³

3.3. Adana Toplantısı (30-31 OCAK 1943)

İnönü ile Churchill arasında tarihe " Adana Görüşmesi" ismiyle geçen buluşma 30-31 Ocak 1943'de Adana yakınlarındaki Yenice tren istasyonunda Cumhurbaşkanlığına ait özel tren içinde gerçekleşmiştir. Bu görüşmede Türk heyetine Cumhurbaşkanı İnönü başkanlık yapmış, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Başbakan Şükrü Saraçoğlu,

¹⁴² Hasan Ersel, Ahmet Kuyaş, Ahmet Oktay, Mete Tunçay., Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960, II Cilt (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., (2002), s.33.

¹⁴³ Edward Weisband, Turkish Foreign Policy, 1943-1945, Small State Diplomacy and Great Power Politics, Amerika Birleşik Devletleri: Princeton University Press, (1973), ss.123-128.

Dışışleri Bakanı Numan Menemencioğlu ve Dışışleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin hazır bulunmuştur. Bu toplantıda Churchill Türkiye'nin izlediği politikayı anladıklarını, Türk ordusunu güçlendirmek için geldiklerini, Türkiye'nin bir taahhütte bulunmasını talep etmediklerini, Türk ordusu güçlendikten sonra ilerde savaşa girme konusunda Türkiye'nin kendi kararını vereceğini ifade etti. Bu görüşmelerde İngilizlerin Türk ordusuna verilmek üzere önerileri 1470'i ağır olmak üzere 2115 tank ve 800,000 adet akaryakıt varilidir.

İnönü'nün bu toplantıdan memnun döndüğü ve " Daha ilk selamlaşmadan sonra, sanki kırk yıllık ahbapmışız gibi, hemen konularımızı tartışmaya başladık" cümlesini kurduğu oğlu Erdal İnönü tarafından bildirilmiştir.¹⁴⁴ Churchill 11 Şubat 'ta İngiliz Avam Kamarasındaki konuşmasında "Türkiye savaşın Türkiye'ye, İran'a ve Irak'a yayılmasına engel olmuş ve doğu savaşı için son derece önemli olan Abadan petrol kıyılarını tehditten kurtarmıştır" demiştir.

3.4. Moskova Konferansı (19 EKİM- 1 KASIM 1943)

Eylül 1943'de İzvestia'da yayınlanan bir köşe yazısında Türkiye'nin tarafsız kalmasının Almanlara yaradığı, Balkanlar'da güvenliğin bu sayede sağlandığı ve Almanların bu coğrafyada az askeri güç bırakarak geri kalan Alman birliklerini Sovyet cephesinde tuttukları yazıldı. Staline göre İngiltere ve ABD Türkiye'nin tarafsızlığını tolere ederek Almanların Balkanlarda zayıflamasına engel oluyordu.

Rus basını İngiltere tarafından Türkiye'ye gönderilen silahların Almanlara karşı değil Sovyetlere karşı kullanılacağı temasını işliyordu. Moskova Konferansı 19-30 Ekim 1943 günlerinde müttefik ülkelerin Dışışleri bakanları olan Molotov, Cordell Hull ve Eden'in katılımıyla yapılmıştır.

Molotov toplantının moderatörü olarak Hull ve Eden'e üç talep öne sürdü. Buna göre ikinci cephe en geç 1944 baharına kadar açılmalı, Türkiye hemen savaşa katılmalı ve İsveç hava alanları kullanılmalıydı. İngiliz Dışışleri Bakanı Eden orta yol izlemiş, Türkiye'nin savaşa katılması yolundaki engelleri dile getirmiş, savaşa katılma kararının Türk devletine

¹⁴⁴ Erdal İnönü, Anılar ve Düşünceler, 1.cilt, İstanbul, İdea İletişim Hizmetleri, (1996), ss.153-4.

ait olduğunu belirtmiştir. 1 Kasım 1943 günü İngiliz ve SSCB Dışişleri bakanları arasında gizli bir protokol imzalanmıştır. Türkiye'nin Nazi Almanya'sının mağlup edilmesi gayesi uğruna BM cephesinde 1943 yılı bitmeden yerini alması, benzer şekilde Türkiye'nin içinde bulunulan yıl bitmeden savaşa aktif olarak katılması ve Türkiye'nin hava alanlarını ve diğer olanaklarını müttefik kuvvetlerin kullanımına açması bu protokolda yer almıştır. Protokole ABD'nin de katılması için Molotov çok çabaladı ve sonunda başkan Roosevelt bilgilendirildi. 4 Kasım 1943'de Roosevelt Dışişleri Bakanı Hull'a ABD hükümetinin İngiltere ve SSCB'nin Türkiye'nin önce hava alanlarının kullanımı ve sonrasında savaşa katılması kararına katıldığını bildirdi. Doğal olarak bu gelişme Molotov'u memnun etti.

3.5. Tahran Konferansı (28 KASIM- 1 ARALIK 1943)

28 Kasım- 1 Aralık günlerinde Tahran Konferansı yapılmıştır. Bu konferansta Türkiye temsil edilmemiştir. Konferansın özelliği Tahran'ın Nazi sempatanlarından birkaç ay evvel alınmış olması ve güvenlik endişelerinin halen devam etmesiydi. Roosevelt bu toplantıya Stalin'in güvenini kazanmak umudu ve ikinci cephenin açılmasını Stalin kadar istediğini anlatmak gayesiyle katılmıştı. Stalin ve Roosevelt bu toplantıda özel ikili görüşmeler yaptılar. Görüşmeler sonunda Türkiye'nin savaşa katılmasının bu iki devlet menfaatine olmayacağı fikrinde birleştiler. SSCB bu konferansta İngiliz görüşünü desteklemek yerine ABD fikrine yakın olmuştur. SSCB Türkiye'nin savaşa katılması fikrinden vazgeçmiştir.

ABD askeri yetkilileri Türkiye'nin savaşa girmesi halinde bunun yarar sağlamayacağı görüşündeydiler. General Marshall, Türkiye'nin savaşa katılmasıyla insan gücü ve askeri malzemenin Ege'ye kaydırılması gerekeceğini söyledi ve Türkiye'nin kendi gücüyle boğazları Almanlara karşı savunabileceği tezini öne süren İngilizlere karşı çıktı. Amiral King, Türkiye'nin savaşa girmesi halinde ABD'nin Rodos ve on iki ada ile ilgilenmesinin gerekeceğini ifade etti.

3.6. Kahire Konferansı (4-7 ARALIK 1943)

İnönü, Churchill ve Roosevelt 4-7 Aralık 1943'de Kahire'de bir araya geldiler. Toplantıya başlarken Türk tarafı İngilizlerle SSCB'nin gizli bir antlaşma yaptıklarına ve Eden'in

SSCB taleplerini Türklere iletteğine inanıyordu. Türkiye Almanlarla çarpışmak istemiyordu. SSCB ise Türkiye'nin kaynaklarını ve gücünü Almanlara karşı kullanmasını, böylece zayıflamasını, savaş sonrası SSCB isteklerinin Türkiye tarafından daha kolaylıkla kabul görmesini istiyorlardı. Toplantıda Türkiye'nin müttefiklere anlatmak istediği Türkiye hazırlıksız şekilde, erken olarak savaşa girerse bunun SSCB menfaatlerine yarayacağı, sonuçta sadece Türkiye değil müttefiklerin de zarar görebileceği fikriydi. Türk tarafı savaşa katılma koşulu olarak Almanlara karşı askeri gücün arttırılması düşüncesindeydi. Menemencioğlu savaşa girmek için üç koşul öne sürdü. Birinci koşul müttefiklerle ortak bir strateji oluşturarak güçlerinin İtalya'dan Balkanlara kaydırılmasıydı. Ayrıca Türkiye'nin büyük şehirlerinin korunması için uçaksavar sistemlerinin güçlendirilmesi, Türk kamuoyuna savaş fikrini anlatmak ve Kahire konferansına katılmayan ilgili hükümetlerle anlaşmak için 1-2 ay süre tanınmasıydı. İnönü Türkiye'nin savaştaki rolünün ne olacağının önceden belirlenmesini istedi ve savaşa körü körüne girmekten kaçındı.

Kahire konferansında İnönü, eğer Türkiye müttefiklerle birlikte savaşa girmez, herhangi bir destek vermezse savaş sonrası dönemde İngiliz ve Amerikalılardan Türkiye'nin güvenliği için yardım beklemenin mümkün olmayacağını gördü. Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Dünya Savaşının ilk yıllarındaki yaklaşımı SSCB ve Naziler'in askeri tehditine karşı korunmak olmuştur. Kahire konferansı ile birlikte Türkiye'nin politikasında değişiklik başlamış, hedef Rusya'nın doğu Avrupa'daki etkinliğinin kırılması olmuş, savaş sonrasındaki politik çatışmalara ve savaş sonrası döneme ait düşünceler geliştirilmiştir. Kahire konferansı sonrası Bakanlar Kurulu toplantısında Mareşal Fevzi Çakmak Alman bombardımanı ile kısa sürede ülkenin tahribata uğrayacağını söylemiştir.¹⁴⁵ Linnell başkanlığındaki İngiliz askeri misyonunun 3 Şubat 1944'de Ankara'dan ani ayrılışı Türk-Anglo-Amerikan ilişkilerinin bozulmasının başlangıcı olarak değerlendirilir.

Türkiye uluslararası platformda yalnızlık ve izolasyon duygusuna kapılarak 1944 yılının ilk aylarında dış politikada önemli kararlar verdi. Bu kararlar Almanya'ya krom satışını durdurmak, Mihver devletlerine boğazları kapatmak, Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'nu görevden almak, Almanya ile olan ekonomik ve diplomatik ilişkilerde sertleşmek

¹⁴⁵ Selim Deringil, Denge Oyunu. İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası, İstanbul Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Portakal Baskı İthalat İhracat San. ve Tic. A.Ş., (Ekim 2015), s.285.

olmuştur. Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini kesmesini Pravda gazetesi “hesaplı fırsatçılık yapılması” olarak yorumladı.

Türkiye, İngiltere ve ABD'den savaş sonrası için müttefiklik sözü alması üzerine 2 Ağustos 1944'de Almanya ile siyasi ve ekonomik ilişkilerini kesti. SSCB bu kararı çok gecikmiş olarak niteledi. Türkiye savaş sırasında izlediği tarafsızlık politikasının savaş sonrası dönemde aleyhine kullanılacağı ve bunun neticesi olarak yalnızlığa itileceği endişesini taşıyordu.

Özellikle Churchill, Türkiye'nin savaşa katılmamasından ötürü belirli bir olumsuz tavır içindeydi ve Ekim 1944'de Moskova'da Stalin'le yaptığı görüşmede Montrö sözleşmesinin değiştirebileceğini ifade etti. Türkiye'nin endişesi, ABD, İngiltere ve SSCB'nin 4-11 Şubat 1945 'de Yalta'da Avrupa'nın savaş sonrası durumunu görüşmek ve kararlaştırmak amacıyla toplandıklarında Churchill'in Türkiye aleyhine bazı tavizler verebileceği ihtimalinden kaynaklanıyordu.

Aynı yıl 17 Temmuz- 2 Ağustos günlerinde Potsdam konferansı toplandı. Bu toplantıda Türk Boğazlarının uluslararası statüye kavuşturulması görüşüldü. Churchill ve ABD Başkanı Harry Truman bu fikre yakın pozisyon aldılar, Montrö sözleşmesinin zamanın gereksinimlerini karşılamadığı görüşünde birleştiler. SSCB gemilerinin Boğazlardan serbest geçişine itirazı olmayan Truman SSCB'nin üs talebini ise red etti. Bu konferansda Montrö sözleşmesinin değiştirilerek yeni bir statüye kavuşturulması hakkında kalıcı bir çözüm üretilemedi.¹⁴⁶ Churchill 9 Ekim 1944'de Staline “Türkiye ile Montrö dışında bir bağım yok” demiştir.

23 Şubat 1945'de Türkiye ile ABD arasında ödünç verme ve kiralama sözleşmesi imzalandı. SSCB, Türkiye Cumhuriyeti ile Paris'de 17 Aralık 1925'de imzalanan Tarafsızlık ve Saldırmazlık paktının günün koşullarına ve savaşın getirdiği sonuçlara uymadığını ve köklü değişikliklere gereksinim olduğunu bildirerek antlaşmayı uzatmayacaklarını bildirdi. Molotov'un konu ile ilgili Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e 19 Mart 1945 günü bilgi vermesinin nedeni antlaşmayı taraflardan biri uzatmak istemediği takdirde bunu karşı tarafa antlaşmanın son yürürlük tarihinden altı ay önce bildirmesi

¹⁴⁶ Cihat Göktepe, Süleyman Seydi, Soğuk Savaş Başlangıcında Türk Dış Politikası, Bilig Kış, sayı-72, (2015), s.201.

kuralıydı. Antlaşmanın son geçerlilik tarihi 7 Kasım 1945'di. İzvestia gazetesinde 21 Mart 1945 günü yayınlanan bir köşe yazısında savaş sırasında Türk-SSCB ilişkilerinin bazı kritik anlarda daha iyi olabileceği, bütünüyle farklı koşullarda yapılmış bir antlaşmayı uzatmanın her iki ülke menfaatine olmayacağı yazıldı. Bundan dört gün sonra ise Pravda gazetesi savaş sırasında SSCB'nin diğer güçlerle ilişkisinin dostluk antlaşmalarıyla başarı ile geliştirilirken Türkiye ile ilişkinin miadını doldurmuş bir antlaşma ile sürdürüldüğünü yazdı.

Bunun yanısıra Montrö sözleşmesinin revize edilerek Türk Boğazlarının savunma ve denetimine SSCB'nin katılması, Gürcistan ve Ermenistan'ın Türkiye'den toprak talebinin SSCB hükümetince onaylanması Türk tarafınca kabulü mümkün olmayan isteklerdi. Bu ve buna benzer davranışlar 2.Dünya Savaşında ortak düşman Almanya'ya karşı ittifak yapan ABD ve SSCB'nin işbirliğinin artık devam edemeyeceğinin açık göstergeleriydi.

Türkiye'nin 2. Dünya Savaşı sırasındaki politikası pragmatik ve ihtiyatlı olmuştur. Ülkenin toprak bütünlüğünün korunması ana hedef olmuş, hiçbir komşusunun toprağında gözü olmamıştır. İkinci Dünya Savaşının sona ermesinden sonra Türkiye'nin ittifak tercihini belirleyen konu başlıklarını sıralamak ve bunları ayrıntılı incelemek gerekir. Bu başlıkları Türkiye'yi doğrudan ilgilendiren ilişkiler ve genel olarak dünya siyasetindeki gelişmeler olarak kabaca ikiye ayırmak mümkündür.

Uluslararası ilişkileri şekillendiren en büyük unsur savaşın bitmesiyle oluşan dünya siyasal sistemidir. Küresel siyaset ABD'nin liderliğini yaptığı kapitalist-batı bloğu ve SSCB'nin liderlik yaptığı komünist-doğu bloğu olmak üzere iki kutuplu bir özellik kazanmıştır. Birbirine zıt iki ideolojinin etkin olduğu bu dönemde Asya ve Afrika'daki sömürgelerin çok büyük oranda bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Hindistan, Yugoslavya gibi ülkelerin önderlik yapmasıyla uluslararası politikada üçüncü blok, üçüncü dünya veya bağlantısızlar bloku isimleri verilen oluşum yer almaya başlamıştır. Savaş sonrası klasik sömürgecilik anlayışı sonlanmakla birlikte yeni bir emperyalizm türü gelişmeye başlamıştır.

Truman doktrini, Marshall planı, Missouri zırlısı olayı, SSCB talepleri, İkinci Dünya Savaşına aktif olarak katılmadığı için dışlanma, yalnızlaştırma endişesi Türkiye'nin Batı ile ittifak yapmasının en temel gerekçeleridir.

3.7. George F. Kennan'ın Düşünceleri

George F. Kennan ABD'nin Moskova Büyükelçiliğindeki görevi sırasında " uzun telgraf" olarak ünlenen 8000 kelimelik bir telgrafla düşünce ve önerilerini Dışişleri Bakanlığına bildirdi. Kennan 1947 yılında Journal of Foreign Affairs dergisinde isimsiz olarak yayınlanan makalede ABD'nin SSCB yayılmacılığına karşı uzun vadeli, kararlı, sabırlı bir çevreleme politikası yürütmesi gerektiğini savundu. Bu görüşe karşı çıkanlar SSCB tehditini sadece askeri boyutta görüyor, Kennan'ın düşüncelerini bu bağlamda değerlendirmiyorlardı. Ancak Kennan SSCB tehditinin temelde siyasi olduğunu söylemiş, bu tehditi durdurmak için diğer ülkelere ekonomik bakımdan yardım edilmesini, açık propoganda ve kapalı operasyonlar yapılmasını savunmuştur. Kennan SSCB saldırganlığının uyanık ve ustaca uygulanacak bir karşı güçle kuşatılarak önlenebileceğine inanıyordu.

Karşılıklı fikirlerin ABD siyasetinde çarpıştığı ortamda her şeye karşın Truman doktrini olarak isimlendirilecek politikanın ideolojik alt yapısını Kennan'ın düşünceleri oluşturmuştur.¹⁴⁷ Kennan'ın SSCB'ni kuşatma fikri doğrultusunda Türkiye ve Yunanistan önem kazanan ülkelerdi. ABD Başkanı Harry S. Truman'ın 12 Mart 1947 günü Kongreden Türkiye ve Yunanistan'a yardım edilmesi, bu ülkelerin sivil ve askeri personelinin ABD'de eğitilmesi yönünde yaptığı talep kabul edildi. Kanun gereğince toplam 400 milyon dolarlık yardımın 300 milyon doları Yunanistan'a geri kalan 100 milyon doların da Türkiye'ye verilmesi öngörüldü. Türkiye'nin savaşa girmediği için tahribat görmediği ve Yunanistan'da güçlü bir sol cephe olduğu için paylaşım bu şekilde yapıldı. ABD yardımları daha çok askeri nitelikli olup ekonomik bakımdan destek sadece tarıma verildi. Yardımın bazı olumlu sonuçlarına karşın eleştiriler de yapıldı. Tarımdaki yardımın ABD tarafından denetime tabi tutulması ve daha genel perspektifde adeta kapitülasyonları çağrıştırmaları eleştirilerin başlıca odağıydı.

Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Münir Ertegün 11 Kasım 1944'de görevi başında vefat etti. Savaş koşulları nedeniyle naaşı ülkeye gönderilemedi, Washingtondaki Arlington ulusal mezarlığında korundu. Türkiyenin talebi ve Başkan H. Truman'ın onayı ile Türkiye'ye gönderilmesi kararlaştırıldı.¹⁴⁸

¹⁴⁷ <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/kennan>.

¹⁴⁸ Bruce Cuniholm. The US, The Northern Tier and the Origins of the Cold War, Michigan, USA, (1978).

Missouri zırhlısı Ertegün'ün cenazesini 5 Nisan 1946'da İstanbul'a getirdi ve birkaç gün limanda kaldı. Japonyanın yenilgi belgelerinin bu zırhlıda imzalanmış olmasının sembolik anlamı yanısıra geminin İstanbul'a gelişi basın'da ve Türk kamuoyunda büyük yankılara, olumlu tepkilere neden oldu. Bu olay Sovyet tehdidine karşı ABD'nin Türkiye'nin yanında yer almasını sembolize eden bir jest, ilk adım, Türkiye'nin batı bloğuna entegre olmasının önemli bir kilometre taşı olmuştur. İngiliz hükümetinin 21 Şubat 1947'de Türkiye ve Yunanistan'ın maruz kaldığı iç ve dış tehditlere karşı ABD'nin sorumluluk alması ve devreye girmesi gerektiği yönünde gönderdiği mesaj etkili olmuştur.¹⁴⁹

3.8. Kore Savaşı

Kuzey Kore ordusunun 25 Haziran 1950 günü Güney Kore topraklarına girmesiyle başlayan olaylar zincirinin başlangıcını ABD Başkanı Truman'ın Senato onayı olmaksızın konuyu BM gündemine getirmesi teşkil eder. Truman, SSCB ve Çin'in olmadığı oturumda BM Güvenlik Konseyinden Kuzey Kore'ye karşı silahlı güç kullanmak dahil üyelerin yardım etmesine dair izin kararını çıkarttı. Bu durum Batı ile entegre olmaya, onun kuruluşlarına katılmaya çabalayan Türk hükümeti için bir fırsat olarak değerlendirildi. Menderes hükümeti Kore'ye asker göndermek için Meclis onayı aramadı ve Bakanlar Kurulu 4500 kişilik bir gücün Kore'ye gönderilmesine karar verdi. Türk askerinin bu savaşdaki kahramanlıkları, ABD ve İngiltere'den sonra en çok zayıtın Türk silahlı kuvvetlerince verilmesi Batı kamuoyunda Türkiye hakkında olumlu eğilimlere yol açtı ve Türkiye'nin NATO'ya girmesinde önemli bir kilometre taşı oldu. Önceleri İngiltere ve ABD Türkiye'nin NATO üyeliğine karşı çıktılar. Gerekçeleri Türkiye'nin Batı Avrupa ve Atlantik'e ait olmadığı şeklindeydi. Türkiye'nin Ortadoğu ülkelerini kapsayan bir güvenlik şemsiyesi içinde kalmasını tercih ediyorlardı. Türkiye, batılı güçler tarafından bir Ortadoğu ülkesi ve SSCB tehdidine karşı tampon bölge olarak görülüyordu. En azından 1950'li yılların ortasına kadar Türkiye'nin önemi Ortadoğu ile ilişkili olarak değerlendiriliyordu. Ancak bu zamandan sonra Avrupa'nın güvenliği için Türkiye'nin önemi anlaşıldı.

Türkiye'nin Batı bloğu çerçevesindeki üyelikleri NATO ile sınırlı kalmadı. Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya Dışişleri Bakanları ABD'nin desteklemesiyle Ankara'da Şubat

¹⁴⁹ Hüseyin Çakal, The origins of the Cold War in the Middle East. The Turkish Case, Master's Thesis. Department of International Relations. Bilkent University, Ankara, (2004), ss.141-147.

1953'de Dostluk ve İşbirliği antlaşması imzaladılar. Bu antlaşma 9 Ağustos 1954'de Bled'de ittifak halini aldı ve ismi " Balkan Paktı" olarak belirlendi. Bu çabalar kapsamında 24 Ağustos 1955'de Irak ile Türkiye arasında Bağdat Paktı kuruldu. Pak't'a aynı yıl içinde olmak üzere 4 Nisan'da İngiltere, 23 Eylül'de Pakistan ve 3 Kasım'da İran katıldı. Irak'ta 1958'de gerçekleşen ihtilal nedeniyle bu ülke üyelikten çıkmış buna karşın ABD gözlemci olarak katılmıştır. İsmi CENTO olan pakt 1979'a kadar varlığını sürdürmüştür.¹⁵⁰

Türkiye'nin Soğuk Savaş dönemindeki politika ve uluslararası ilişkilerini erken Soğuk Savaş yılları ve yumuşama (detant) dönemi sonrası olarak ikiye ayırmak mümkündür. Türkiye ve bölge açısından ABD, Avrupa, Ortadoğu ve bağımsızlarla olan ilişkilerini incelemek uygun olur. Soğuk Savaşın ilk yıllarında Türkiye'nin Batı bloğunda yer almasına neden olan faktörlerin etkisiyle oldukça katı Batı yanlısı bir politika izlemiş ve bunun bazı zararlarını görmüştür. Soğuk Savaşın ilk döneminde Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın 1954'de ABD ziyareti, Başbakan Adnan Menderes'in 1954 ve 1959 yıllarında ABD ziyaretleri ve Başkan D. Eisenhower'ın 6-7 Ekim 1959 günleri Ankara'yı ziyareti ABD ile yakınlaşmayı arttırmıştır. Yapımına 1951'de başlanan ve 1954'de hizmete açılan Adana'nın İncirlik ilçesindeki üs günümüze kadar önemini korumuştur. Soğuk Savaş döneminde ABD-Türkiye arasındaki işbirliği daha çok askeri boyutta olmuştur.

Türkiye'nin aşırı Batı yanlısı politikasının bir örneği 18-24 Nisan 1955 günlerinde Endonezya'nın Bandung şehrinde organize edilen konferansda Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun yaptığı konuşmadır. Toplantıya Hindistan, Pakistan, Endonezya, Birmanya ve Seylan öncülük etmiş, Asya ve Afrika'dan 29 ülke toplantıya katılmıştır. Bu ülkelerin çoğu İkinci Dünya Savaşı sonrası bağımsızlıklarına kavuştukları için gündemi ırkçılık, sömürgecilik ve o dönemde dünya siyasi arenasında hüküm süren iki kutupluluk karşısında bağımsızlık politikası izlenmesi konuları oluşturunuyordu. Bağlantısızlık ilkesini benimsedikleri için " Üçüncü Dünya" ismi verilen topluluk, Fatin Rüştü Zorlu'nun yaptığı konuşmada Üçüncü Dünya ülkelerini ABD liderliğindeki Batı bloğunda yer almaları yönünde görüş bildirince Türkiye ile ilişkisini kesti.

Türkiye'nin Batı bloğuna fazla bağımlı olması sonucunda zarar gördüğü başka bir olay Süveyş krizi'dir. Mısır'ın Assuan barajı projesine ABD'nin finansal destek vermekten kaçınmasına Nasır Süveyş kanalını millileştirerek tepki verdi. Türk hükümeti, Bağdat Paktı'nın kurulmasına karşı çıkan Mısır'ın Süveyş kanalı ile ilgili yaptırımının şiddetle ve

¹⁵⁰ Cihat Göktepe, Süleyman Seydi. Soğuk Savaş Başlangıcında Türk Dış Politikası, Bilig Kış,sayı-72, (2015), s.212.

ittifak halinde protesto edilmesini istedi. Kanalin ne şekilde kullanılacağına görüşüldüğü iki konferans ABD öncülüğünde yapıldı. Türkiye her iki konferansa katılırken Mısır ikisine de katılmadı. Kanalin statüsünün bir çözüme kavuşturulamaması üzerine İngiltere ve Fransa askeri girişim planı yaptılar. Plan gereği İsrail 26 Ekim 1956'da Mısır'a saldırınca Fransa ve İngiltere dünya kamuoyu nazarında büyük prestij kaybetti. Süveyş krizi İngiltere ve Fransa'nın saldırgan ülke olarak nitelenmelerine ve itibarlarının zedelenmesine yol açmasının yanı sıra Batı bloğunu oluşturan müttefikler arasında ayrışmaya da neden oldu. ABD'yi desteklemiş olmak Mısır nezdinde Türkiye'yi daha antipatik hale getirmiş, Nasır ve SSCB bölgede daha etkin bir konuma gelmişlerdir.¹⁵¹

Teorik olarak " Türkiye Cumhuriyeti İkinci Dünya Savaşı sonrasında batı bloğu ile ittifak yapmak yerine savaş sırasında olduğu gibi tarafsız kalabilirmiydi ve tarafsız kalsaydı ne gibi sonuçları olurdu? soruları tartışmaya açıktır. Yanıt doğal olarak varsayımsal olacaktır.

Stalin'in ölümünden sonra SSCB'nin politika değişikliğine Türkiye'nin yeterli duyarlılığı göstermediği yönünde bir eleştiri yapılabilir. Ancak Türkiye'nin politikasında yapacağı değişikliğin ne kazandırıp ne kaybettireceği ayrı bir tartışma konusudur. Başka bir eleştiri konusu Türkiye'nin Ortadoğu politikasıdır. Türkiye'nin Arap ülkelerini İsrail'in patronu olarak gördükleri ABD'nin başkanlığında bir ittifaka dahil etme gayretleri ve Başbakan Menderes'in 1958 Irak olayındaki dahli SSCB ve Arap ülkeleri ile ilişkilerde ciddi bir krize yol açabilirdi. Arap devletleri Soğuk Savaşın kendilerini ilgilendirmedeği için bu sürece dahil olmak istemiyorlardı.¹⁵²

Nikita Kruşçev 28 Haziran 1960'da Devlet Başkanı Cemal Gürsel'e gönderdiği mektupda Türkiye'nin tarafsız olmasını ve iki ülke arasında ortak konular hakkında görüşmeler yapılmasını önerdi. SSCB'nin bu politika değişikliği niteliğindeki teklifine Gürsel yanıt vermedi. Böylece Batılı güçlere karşı Türkiye'nin üye olduğu ittifaklar içinde bir zafiyet göstermeyeceği mesajını vermek istedi. Askeri ihtilal hükümeti ve Kasım 1961 seçimlerinden sonra Başbakanlık görevine gelen İnönü hükümeti SSCB'nin 500 milyon dolarlık yardım programı önerisini kabul etmedi.¹⁵³

¹⁵¹ Seçil Özdemir, Demokrat Parti Dönemi Türk- Amerikan ilişkileri ve Türkiye'nin OrtaDoğu Politikaları, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, (2009), ss.82-84.

¹⁵² William Hale, Turkish Foreign Policy. 1774-2000, London, (2000), ss.138-139.

¹⁵³ A.g.e.,s.122.

Leonid Brejnev zamanında SSCB'nin Türkiye'ye karşı tutumu "ulusal kapitalizm" stratejisi çerçevesinde olmuştur. Buna göre sosyalist kamp içinde yer almayan çok sayıda gelişmekte olan ülkenin gelişmiş kapitalist ülkelerle yaşadıkları ihtilaflardan yararlanarak bu ülkeleri pro-Sovyet pozisyonuna getirmek amacı vardı.¹⁵⁴

Türkiye ile SSCB arasında özellikle 1960'lı yılların ortasından itibaren başlayan ilişkilerin geliştirilmesinin önemli bir nedeni Stalin'in ölümünden sonra SSCB'nde iktidara gelen Nikita Kruşçev'in başlattığı "Barış içinde birarada yaşama (coexistence)" politikasıdır. Komünist Parti'nin 20. Kongresinde kabul edilen bu prensip doğrultusunda, SSCB başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere tüm dünya ülkeleri ile ilişkilerini düzeltme yoluna girdi. Süper güçler arasındaki ilişkilerin özellikle 1962'den sonra yumuşaması, doğu-batı çatışmasının Avrupa'dan uzaklaşarak Afrika, doğu Asya ve Ortadoğu'ya kayması Türkiye gibi cephe ülkelerinin durumunda değişikliğe yol açtı. Avrupa'da bir savaş çıkması halinde Türkiye'nin ilk SSCB hedefi olmayacağı anlaşıldı. Böylece Türkiye dış politikasında daha esnek davranmak, ulusal güvenliğini riske etmeden SSCB ve bağımsız ülkelerle ilişkilerini geliştirme imkanı buldu. Ayrıca NATO müttefikleriyle Türkiye arasında bazı görüş farklılıkları belirmeye başladı. NATO 1960'ların ortasında "esnek mukabele" stratejisini kabul etti. Varşova paktından gelecek olası yoğun bir nükleer saldırıya karşı bu stratejinin düşünülmesi Türkiye'de endişe yarattı. Türkiye topraklarının süper güçler arasında bir çatışmada zaman kazanmak amacıyla feda edilebileceğini düşündü. NATO'nun diğer üyeleri ile birlikte bu stratejiyi ancak 1967 yılında kabul etti. Benzer şekilde Polaris füzeleri ile donatılmış çok uluslu denizaltıların oluşturduğu çok yönlü güce katılmayı reddetti.¹⁵⁵ Uluslararası arenada ve özellikle iki blok lider ülkeleri arasında başlayan yumuşama olgusuna paralel olarak Türkiye ikili ilişkilerinde yaşadığı bazı olumsuzluklar sonucunda dış politikasında belirli sınırlar içinde değişiklikler yapmaya başlamıştır.

3.9. Türkiye Cumhuriyeti-ABD Arasında İhtilaf Konuları

Bu olayları başlık olarak İncirlik üssünden kalkan casus U-2 uçağının Sovyet hava sahasındayken indirilmesi, Küba krizi ve sonuçları, Kıbrıs sorunu nedeniyle Başkan

¹⁵⁴ William Hale, Turkish Foreign Policy, s.166.

¹⁵⁵ A.g.e.,s.147.

Lyndon B. Johnson'ın Başbakan İsmet İnönü'ye yazdığı tarihi mektup ve İnönü'nün yanıtı, Türkiye'nin Kıbrıs çıkartmasından sonra ABD'nin uyguladığı ambargo, haşhaş ekiminin yasaklanması, ABD'nin Lübnan'a müdahale için Türkiye'deki üsleri kullanması, ABD-Türkiye arasındaki ikili ilişkiler ve Türkiye ile Yunanistan arasındaki ihtilafların ABD-Türkiye ilişkilerine yansımaları şeklinde sırayabiliriz.

3.9.1 U-2 Casus uçağı olayı

SSCB lideri Nikita Kruşçev dünya kamuoyuna 7 Mayıs 1960 günü yaptığı açıklamada 1 Mayıs günü Sverdlovsk yakınlarında bir ABD casus uçağının düşürüldüğünü bildirdi. ABD'nin üstün teknolojik olanaklara sahip olması amacıyla geliştirdikleri U-2 tipi uçağın pilotu Gary Powers sağ olarak ele geçirilmişti. Uçak İncirlik üssünden kalkmıştı ve pilot Moskova'da yargılanarak 10 yıl hapis cezasına çarptırıldı. Her ne kadar Powers daha sonra bir KGB ajanı ile değiş tokuş yoluyla ABD'ye iade edildiyse de olayın siyasi sonuçları çok ciddi oldu.

SSCB NATO'ya verdiği notanın yanısıra Türkiye, İngiltere, Norveç ve Japonya'ya ayrıca nota verdi. Kruşçev yaptığı çok sert konuşmada üslerini ABD uçaklarının yararlanmasına izin veren ülkelerdeki bu gibi üslerin benzer bir olayın tekrarında uyarı yapılmaksızın bombalanacağını söyledi. Dışişleri Bulganin 1962'de Kruşçev'in söylemine paralel olarak "Türkiye'nin topraklarını komşuları aleyhine kullanması, onu büyük tehlikeye sokuyor. Kendi topraklarına füze yerleştirmeyi kabul eden devletler " karşı vuruş" hedefi haline gelecektir" demiştir.¹⁵⁶

NATO ülkeleri ve özellikle Türkiye çok zor durumda kaldı. Türkiye uçağın izinsiz olarak havalandığını, ABD ise uçağın Pakistan'dan kalkarak Norveç'e gitmek üzere rota izlediğini söyledi. Birkaç gün sonra Paris'de düzenlenen zirve toplantısının amacı bloklar arası yumuşamayı sağlamaktı. Ancak yaşanan casus uçağı olayı toplantının başarısızlıkla sonuçlanmasına neden oldu, Kruşçev toplantının 3. gününde ayrıldı. Diğer bir sonuç Türkiye, Batı Almanya ve Norveç'e Jüpiter füzelerinin yerleştirilmesi, buna yanıt olarak da SSCB'nin Küba'ya nükleer başlık taşıyan füzeler yerleştirmesi oldu. Küba'ya füzelerin yerleştirilmesi iki yıl sonra yaşanacak daha ciddi boyutlardaki krizin başlangıcını

¹⁵⁶ Dursun Varlı, 1962 Küba Krizi'nin Türkiye'ye Etkileri, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. Tez. İzmir, (2006), s.16.

oluşturdu. Türkiye açısından bu olaydan çıkarılacak ders ABD'nin ne derece güvenilir bir müttefik olduğunun ve haberi olmadan gelişen durumlardan ötürü göreceği zararların sorgulanmasıdır.

3.9.2. Küba krizi

Küba'da Castro liderliğinde gerçekleştirilen devrimle Batista rejimi ortadan kaldırılmış, yerine sosyalist nitelikli bir siyasi yapı kurulmuştur. ABD'nin güneydoğu sahillerine çok yakın bu Karayip adasındaki gelişmeler ABD'yi çok rahatsız etmiş, Castro'yu iktidardan uzaklaştırmak için en bilineni "Domuzlar körfezi harekatı" olarak adlandırılan birçok başarısız girişimde bulunmuştur.

Haziran 1962'de Küba'ya yük taşıyan SSCB gemilerindeki ani tonaj artışı ABD'nin dikkatini çekmiştir. Yapılan keşif uçuşlarında 25 mil menzilli SSCB füzelerinin varlığı saptandı. Başkan John F. Kennedy 4 Eylül 1962'de halkına yaptığı açıklamada Küba'ya Sovyetlerin uçaksavar füzeleri yerleştirdiklerini, bu füzelerin 25 deniz mili içinde etkili olduğunu, ayrıca güdümlü füze taşıyan SSCB muhafaza gemilerinin varlığını söyledi. Ancak bu durumun Küba'ya bir müdahale için neden olamayacağını belirtti. Dönemin ABD Savunma Bakanı Robert Mc Namara 16 Ekim 1962 günü Başkan'a Küba'daki füze üslerinin fotoğraflarını gösterdi. Kennedy olayı 22 Ekim 1962'de duyurdu.

Kennedy, adanın deniz ablukasına alınmasını emretti ve Kruşçev'den silahları adadan çekmesini talep etti. Kriz dünyayı bir nükleer savaşın eşiğine getirdi, tarafların aslında savaş istememeleri ve sağduyulu davranmaları sayesinde olası bir 3. Dünya Savaşı önlenmiş oldu. Kennedy ile Kruşçev, ABD ile SSCB yetkilileri arasında 10 gün süren, gizli yürütülen müzakere ve pazarlıklar sonucunda Türkiye'nin 28 Ekim 1959'da ABD ile uyum mektubu uyarınca ülkeye konulandırılmasını kabul ettiği 15 Jüpiter füzesinin sökülmesi karşılığında SSCB'de ada'daki silahlarını geri çekmeyi kabul etti. Türkiye 23 Ocak 1963'de Jüpiter füzelerinin sökülmesini kabul etti.¹⁵⁷

Türkiye açısından Küba krizi, U-2 casus uçağı olayına benzer bir sonuç doğurmuştur. Başlangıçta, Kennedy-Kruşçev arsındaki görüşmelerde Türkiye haberi olmadan pazarlığın konusu olmuş, zamanında NATO faaliyeti ve kendi güvenliği açısından konulandırılmış

¹⁵⁷ Dursun Varlı, 1962 Küba Krizi'nin Türkiye'ye Etkileri, ss.4-9.

Jüpiter füzelerinin sökülmesi gündeme gelmiştir. Olayın olumlu yönü ise Küba krizini izleyen zaman diliminde SSCB ile ilişkilerin düzeltilmesi için göreceli uygun zeminin oluşmasıdır. Küba krizi münasebetiyle Başbakan İsmet İnönü TBMM’de yaptığı konuşmada ABD’nin SSCB kaynaklı tehdit yüzünden güvenlik sorunu yaşadığını belirterek Türkiye’nin müttefiki ABD’nin yanında yer aldığını söylemiştir. Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin TBMM’de yaptığı konuşmada füzelerin çekilmesinin teknik gelişmeler sonucu olduğunu belirtmiştir. Bahar İzmir, John F. Kennedy’nin başkanlık döneminde Türk basınına incelediği çalışmasında değişik köşe yazarlarının Başkan John F. Kennedy’nin Batı dünyası ve Türkiye’yi büyük bir tehlikeden koruduğu, Jüpiter füzelerinin Polaris füzeleri ile değiştirilmesinin teknik bir sorun olduğu yönünde olumlu fikirler dile getirdiklerini örneklerle not etmektedir.¹⁵⁸ Yazar Başkan Kennedy hakkındaki imajı abartılı bulmakta, bunun nedenleri olarak Başkan’ın karakterini, lider ve medyatik kişiliğini, Türk-ABD ittifakına olumlu katkılarını saymakta ancak Kennedy’e karşı bu olumlu yaklaşımın Türk-ABD ilişkilerini geleceğinde bir kırılma oluşturduğunu eklemektedir. Buna neden olarak 1964 sonrası yaşanan krizlerin üstü örtülü olarak kökenini bu dönemden aldığını öne sürmektedir. Küba krizi gibi önemli bir soruna rağmen Türk-ABD ilişkilerinde olumsuzluk yaşanmamasını Kennedy’nin farklı ve renkli kişiliği ile açıklamaktadır.¹⁵⁹

3.9.3. Kıbrıs sorunu

Kıbrıs adası 1 Ağustos 1571’de Osmanlılar tarafından fethedilmiş, uzun bir süre sonra İngilizlere belirli bir ücret karşılığında kiralanmış, Lozan barış antlaşmasının 21. maddesi uyarınca Birleşik Krallığa geçmiştir. Türkiye’nin dış politikasında Kıbrıs’ın bir sorun olarak başlaması 1950’li yılların ortasına rastlar. Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu’nun bu konudaki çabalarıyla Türkiye Cumhuriyeti hükümeti ve kamuoyu Kıbrıs Türklerine sahip çıkmıştır. O yıllardaki slogan “ Ya taksim, ya ölüm “ şeklinde olmuştur. Londra ve Zürih antlaşmaları sonucunda Rum ve Türk toplumlarının bir arada yaşayacağı bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti kurulmuştur. Türkiye, İngiltere ve Yunanistan’a garantör devletler statüsü

¹⁵⁸ Bahar İzmir, Türk-Amerikan İlişkilerinin Son Baharı: John F. Kennedy’nin Başkanlığı ve Türk Basını (1960-1963), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 61, (Güz 2017), ss.190-191.

¹⁵⁹ A.g.e., s.198.

tanınmıştır. Rumlar sistematik olarak adayı bütünüyle kendilerine mal etmek ve ENOSIS olarak bilinen projeye Yunanistan'a bağlamak amacıyla Türk toplumunu sindirmişler, adadan uzaklaştırmaya çalışmışlar, bu çabalar kanlı eylemlere dönüşmüştür.

Zaman içinde Türk dış politikasının bir numaralı gündemini oluşturan Kıbrıs sorunu ile ilgili olarak 1964 yılında ada Rumlarının Türkler aleyhindeki faaliyetlerini arttırmaları ve silahlanmaları karşısında Türk hükümeti askeri müdahaleyi ciddi olarak kararlaştırdı. Türkiye'nin bu tutum ve kararlılığı ABD yönetiminde rahatsızlığa yol açtı. Başkan Lyndon B. Johnson 5 Haziran 1964 tarihinde Başbakan İsmet İnönü'ye bir mektup gönderdi. Mektubun içeriği bir süre sonra gazeteci Cüneyt Arcayürek tarafından ele geçirildi, Türk kamuoyu mektubun Hürriyet gazetesinde yayınlanmasıyla konudan haberdar oldu.

Siyasi literatüre "Jonhson mektubu" olarak geçerek ünlenen mektubun can alıcı noktalarını Türkiye'nin adaya asker çıkarmasının Türk-Yunan savaşına yol açacağı, buna ABD'nin izin vermeyeceği, NATO kapsamındaki silahların bu amaç dışında kullanılamayacağı, böylesine bir müdahale öncesinde Türkiye'nin müttefiklere danışması gerektiği, ayrıca soruna SSCB'nin dahil olup Türkiye'ye müdahalesi halinde NATO'nun Türkiye'yi savunmakta gönülsüz olacağı gibi konular oluşturmuyordu. Oldukça küçültücü ve küstah bir üslupla kaleme alınmış olan mektuba İnönü'nün verdiği ünlü yanıt içinde " Yeni bir dünya kurulur, Türkiye'de bu dünyada yerini alır" cümlesi en çarpıcı ve politika değişikliğini öngören bir ifade olmuştur. Mektuplaşmanın somut siyasi sonucu Türk hükümetinin çıkarma kararından vazgeçmesi, İnönü'nün 21 Haziran 1964'de ABD'ye giderek Başkan Johnson ile görüşmesi olmuştur. Daha kayda değer sonuç ise Türk kamuoyu ve Türk resmi makamlarında çok ciddi hayal kırıklığı yaratmış olması, ittifak içinde kalarak daha bağımsız bir dış politika izleme kararının verilmesini sağlamış olmasıdır. Johnson mektubu Soğuk Savaş döneminde Türk-ABD ilişkilerinde önemli bir kırılma noktasını oluşturmuştur. Kıbrıs ile ilgili 1965 BM kararı Türkiye aleyhine çıkmıştır.

Johnson mektubunun Türk karar vericilerde ve kamuoyunda yarattığı derin hayal kırıklığını takiben 1964 yılı sonlarında Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin SSCB'ni ziyaret etti. Karşı tarafın Türkiye ziyaretleri önce 4-13 Ocak 1965 günlerinde SSCB Yüksek Sovyeti Başkanı Podgorni başkanlığındaki bir parlamento heyetinin ve sonrasında Dışişleri Bakanı Gromiko'nun gelmesi şeklinde oldu. Dönemin Başbakanı Suat Hayri Ürgüplü 9-17 Ağustos tarihlerinde SSCB'ni ziyaret etti. Ziyaret büyük ölçüde ekonomik

konuları kapsadı. Krediler yoluyla ve bedelleri ihraç ürünleriyle ödenmek koşuluyla SSCB'nin yardım edeceği çok sayıda sanayi tesisinin Türkiye'de kurulması öngörüldü. Bu ilk girişimden sonra birbirini izleyen ön protokol ve antlaşmalar sonucunda 1968-1969 döneminde Arpaçay barajı, İskenderun Demir-Çelik tesisleri, İzmir Aliaga Rafinerisi, Seydişehir Alüminyum tesislerinin ortaklaşa kurulması antlaşması imzalandı. Bu gelişmeler Türkiye-ABD ilişkilerine yansıdı ve Türkiye'nin ikili antlaşmaların yeniden ele alınarak düzenlenmesi önerisi kapsamında ABD personelinin azaltılması, Türkiye'deki üslerin Türkiye tarafından denetlenmesi gibi istekleri ABD tarafından kabul edildi.¹⁶⁰

Ada'da 1974'de Nikos Sampson liderliğinde girişilen kalkışma üzerine TSK 20 Temmuz 1974 günü adaya çıktı. TSK'nin elinde bulundurduğu toprakların stratejik açıdan yeterli olmadığı gerekçesiyle bir ay sonra, 14-16 Ağustos 1974'de adanın doğusu yönünde yapılan ikinci bir hareketle adanın yaklaşık %35'i TSK'nin kontrolü altına girdi.

Bu hareketin doğal olarak siyasi sonuçları oldu. ABD, 5 Şubat 1975'de Türkiye'ye karşı ambargo başlattı. Türkiye'nin reaksiyonu 13 Şubat 1975'de Kıbrıs Türk Federe Devleti kurulduğunun ilanı, 3 Temmuz 1969'da imzalanmış olan ABD ile olan Savunma İşbirliği antlaşmasının yürürlükten kaldırıldığının ABD'ye 25 Temmuz 1975 tarihinde bir nota ile bildirilmesi ve Türkiye'deki tüm ABD üs ve tesislerinin TSK'nin kontrol ve gözetimi altına alınması oldu.

3.9.4. Ermeni sorunu

Türk-ABD ilişkilerinde dönemsel nitelikte pürüz yaratan meselelerden birisi Ermeni konusudur. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu ve Ortadoğu'da artan ABD kökenli misyonerlik faaliyetleri konunun Amerikan halkına iletilmesi ve Ermeniler lehine sempati yaratılmasında başlıca rolü oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğunu zayıflatmak ve parçalamak amacıyla diğer Batılı güçlerin etnik ve dini grupları kışkırtması konunun gündeme getirilmesinde başka bir faktör olmuştur.

¹⁶⁰ Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, Cilt 3 1961-1980, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. (2002), s.167.

Başkan Woodrow Wilson'un öncülüğünü yaptığı Osmanlı ülkesinden toprak alınarak burada bir Ermeni devleti kurulması fikri kapsamında Ağustos 1919'da saha incelemesi yapmak üzere General Harbord başkanlığında bir heyet Anadolu'ya gönderildi. Ermeni lobileri 1919 yılında yoğun çaba göstererek Batı basınında Osmanlı aleyhtarı, Ermenilere yapılan zulmü anlatan haberler yayınlanmasını sağladılar. Anadolu'ya gelen heyet Mustafa Kemal Paşa ve bağımsızlık hareketinin diğer liderleriyle görüştü. ABD Senatosu kendilerinin güdümünde kurulması tasarlanan Ermeni devleti fikrini reddetti. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından 1970'li yıllara kadar bu konu gündeme gelmedi.¹⁶¹

Ancak 1915 olaylarını soykırım olarak kabul eden ve intikam almak başlıca amacı olan ASALA terör örgütü 1973-1984 yılları arasında 34 Türk diplomat, personel ve yakını öldürmüş, 300 kişiyi yaralamıştır. Bu saldırılar İstanbul ve Ankara hava alanlarında, çeşitli ABD ve Avrupa şehirlerinde, ayrıca Kanada ve Avusturalya'da gerçekleştirilmiştir. Bu eylemlerde istediği sonucu alamayan örgüt terörist eylemlerine son vermek mecburiyetinde kalmıştır. Türkiye'den ve dünyanın değişik yerlerinden Amerika'ya göçen Ermeniler zaman içinde güçlü bir diaspora oluşturmuşlardır. Tezlerini geniş ölçüde ABD kamuoyuna, siyasi çevrelere ve medya kuruluşlarına iletme ve benimsetme olanağı bulmuşlardır. Ayrıca cemaat olarak seçmen sıfatıyla bilhassa California eyaletinde çok etkili olmuşlar, seçim sonuçlarını etkileyecek güce ulaşmışlardır.

"The Young Atatürk" kitabının yazarı George W. Gawrych'in Kaliforniya State Üniversitesinde konuşması ARF (Armenian Revolutionary Federation) üyesi Ermeni gençler tarafından engellenmişti. Kaliforniya'nın Fresno şehrinde okullarda " Ermeni soykırımı" müfredatı zorunlu hale getirilmiştir. Syracuse University Magazine Taşnak Partisi'nin düzenlediği ve Ermeni tehciri kararı alınmasını sağlayan devlet adamlarını öldürmeyi hedef alan eylemleri anlatan Eric Bogosian'ın yazdığı "Operation Nemesis" kitabını bir kahramanlık hikayesi gibi göstermektedir.

Ermeniler 1915 'de bir soykırıma (jenosit) uğradıkları fikrini birçok Batılı ülkede işleyerek ilgili ülkelerin parlamentolarından olayı soykırım olarak kabul eden yasalar çıkmasını başarmışlardır. Benzer durum ABD içinde geçerlidir. Amerikan Kongresinden Ermeniler lehine geçen tasarılar sonra ABD yönetimi Türkiye'yi yatıştırıcı yaklaşımlarda bulunmuştur. Konuyla ilgili gerginlik hemen hemen her yıl Nisan ayı öncesinde yaşanmış

¹⁶¹ İsmail Köse, Gökhan Kaya, Woodrow Wilson'un Ermeni Hamiliği Teşebbüsü ve Ermenistan Görevine Giden General Harbord Askeri Kurulu, Türk Araştırmaları Dergisi. Cilt 108, sayı 212, (Eylül-Ekim 2014), ss.53-89.

olması sorunun asla kapanmayacağını, aksine uzun vadeli ABD çıkarlarının kapatılmış gibi görünen bağımsız bir Ermeni devleti kurulması projesinin koşullar uygun olduğunda yaşama geçirilmesini öngördüğünü düşündürmektedir.

3.9.5 Haşhaş ekimi yasaklanması

Türkiye-ABD ilişkileri çerçevesinde Soğuk Savaş yıllarında yaşanmış bir başka gerginlik konusu haşhaş ekimi ile ilgilidir. Okumuş, bu sorunun krizin tüm unsurlarını içerdiği için kriz olarak nitelemektedir. Türkiye'de 1960'da hükümet haşhaş ekimine 42 ilde izin vermiş, 1970'de haşhaş ekimi izni olan il sayısı yediye düşürülmüş ve 1971 'de Nihat Erim'in Başbakanlığı döneminde haşhaş ekimi tamamen yasaklanmıştır. Bülent Ecevit hükümetinin 1974'de haşhaş ekimine yeniden izin vermesi üzerine ABD ambargo uygulamakla tehdit etmiş fakat 20 Temmuz 1974'de gerçekleştirilen Kıbrıs Barış harekâtı sonra ambargo uygulanmıştır. Başbakan Ecevit daha sonra ambargonun aslında Kıbrıs için değil haşhaş ekiminin serbest bırakılması kararı nedeniyle verildiğini ifade etmiştir.¹⁶²

3.9.6. Türkiye Cumhuriyeti-ABD arasındaki ikili antlaşmalar

Türkiye ile ABD arasında 1952-1960 yılları arasında 54 ikili antlaşma yapılmış, bu sayının 1970'de 91'e ulaşmıştır. ABD ve onun Türkiye'de görevli personeline karşı aşırı toleranslı davranılmıştır. Antlaşmaları düzenlemeye çalışıldığında bu işin çok güç olduğu anlaşılmıştır. 1960'lı yılların ikinci yarısında Türkiye'de sol akımların güçlenmesiyle ikili antlaşmalar sorgulanmıştır. Türkiye bu çerçevede harekete geçmiş ve 1966'da ABD hükümetine antlaşmaları düzeltmeyi önermiştir. Karşılıklı görüşmeler sonuç vermiş ve 3 Temmuz 1969'da Türk-ABD Savunma İşbirliği antlaşmasının imzalanmasıyla daha önceki antlaşmalar iptal edilmiştir. Antlaşma karşılıklı egemenlik ve eşitlik ilkesine vurgu yapmıştır. Üs ve tesislerde Türkiye'nin izni olmadan herhangi bir eylem yapılamayacağı, kullanımın ortak olduğu, mutlak denetim hakkının Türkiye'ye ait olduğu belirtilmiştir. Kıbrıs krizi sonrasında uygulanan ABD ambargosuna tepki olarak Türkiye 26 Temmuz 1975'de sözü edilen antlaşmayı fesh ederek bütün ABD üs ve tesislerine el koymuştur. Türkiye ile ABD arasında Mart 1980'de "Savunma ve Ekonomik İşbirliği" antlaşması

¹⁶² Nuray Okumuş, Türk-Amerikan İlişkilerinde Haşhaş Ekimi Krizi (1968-1975), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Yüksek Lisans Programı, İstanbul (Ocak 2018).

imzalandı. Böylece ABD Türkiye'deki İncirlik dahil en önemli üslerini yeniden kullanma olanağı buldu.¹⁶³

Türkiye ile Yunanistan arasındaki birçok ihtilafda ABD'nin Yunanistan yanlısı tutum izlediği görülmüştür. Bu ihtilaflar arasında Kıbrıs sorunu, iki ülkeye yapılan yardımlarda ısrarla 7/10 oranının sürdürülmesi, Ege denizinde karasuları problemi, Yunanistan'ın yeniden NATO'ya dönüş sürecinde ABD'nin yaklaşımı gibi örnekler sayılabilir. Bunların temelinde ABD kongre ve Senatosu üzerindeki güçlü Yunan lobisinin önemli bir etken olduğu öne sürülmüştür.¹⁶⁴ Türkiye'nin süper güçlerle ilişkisinde 1980'li yılların ilk yarısında yeni bir dönem başladı. Süper güçler arasındaki gerilimin 1970'li yılların sonlarında artması Batılı güçlerin nazarında Türkiye'nin önemini yeniden arttırdı. İran'daki 1979 devrimi bölgedeki tek müttefikin Türkiye olduğunu ortaya koydu.

ABD'nin askeri yardım yaptığı ülkeler sıralamasında Türkiye, İsrail ve Mısır'dan sonra üçüncü sırada yer alıyordu. Ayrıca bir ABD şirketi ile ortak olarak F-16 savaş uçağı üretmek için fabrika kuruldu. ABD ile olan bu ilişkiler Sovyetler ile gerilime yol açtı.

SSCB'nin Afganistan'a askeri müdahalesi Türk tarafınca şiddetle kınandı. SSCB'nin Kafkaslar'da askeri yığınak yapması ve Suriye'yi yeniden silahlandırması Türkiye'yi rahatsız eden diğer olaylar olmuştur.¹⁶⁵

3.10. Türkiye'nin İttifaklarının Yurtiçi Nedenleri

İkinci Dünya Savaşının galibinin müttefikler olmasının bir anlamı da liberal ekonomiye sahip, özgürlükçü demokratik devletlerin otoriter, tek parti iktidarına dayalı rejimlere karşı üstünlük sağlamış olmasıdır. Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı döneminde iki kez denenen fakat başarılı olmayan muhalefet partisi varlığı düşüncesi 1945 yılına kadar gündeme gelmemiştir. Cumhurbaşkanı İnönü 1 Kasım 1945 'de TBMM'nin açılış konuşmasında muhalefet partisi yokluğunun olumsuzluğuna değinerek siyasi partilerin kurulmasını önerdi. Kendileri CHP üyesi olan İzmir Milletvekili Celal Bayar, Kars Milletvekili Prof. Fuat Köprülü, İçel Milletvekili Refik Koraltan ve Aydın Milletvekili Adnan Menderes'in 7

¹⁶³ Uğur Büyüktepe, Türk-Amerikan İlişkilerinin Müttefiklik ve Stratejik Ortaklık Boyutlarının Karşılaştırmalı Analizi, Yüksek Lisans Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Trabzon (Temmuz 2006), ss.30-34.

¹⁶⁴ A.g.e., ss. 37-39.

¹⁶⁵ William Hale, Turkish Foreign Policy. 1774-2000, ss.165-166.

Haziran 1945 günü CHP Meclis grup başkanlığına verdikleri ve tarihe "dörtlü karar" olarak geçen olay 7 Ocak 1946'da DP kuruluşunun öncüsü olmuştur. 1946 yılında yapılan şaibeli genel seçimlerden sonra 14 Mayıs 1950 günü yapılan genel seçimlerde çoğunluğu sağlayan DP iktidara gelmiş, CHP ana muhalefet partisi konumuna geçmiştir.

Anılan yılda dünya siyasi haritasına baktığımızda iktidarın açık, serbest, çok partili seçimle el değiştirebildiği ülke sayısı son derece azdır. 1945-1950 yıllarında kurulan tek siyasi parti DP değildir. Milli Kalkınma Partisi 7 Temmuz 1945’de kuruluş başvurusunu yapmış ve 5 Eylül 1945’de resmi olarak faaliyetlerine başlamıştır. Cemiyetler Kanunu’nda sınıf esasına dayalı derneklerin kurulması yasağının kaldırılmasını takiben 14 Mayıs 1946’da Türkiye TSP, aynı yıl 24 Mayıs’ta TSİP ve 20 Haziran’da Şefik Hüsnü liderliğinde Türkiye TSEKP kurulmuş oldu. Daha sonra, 19 Temmuz 1948’de MP kuruldu.

İnönü 6 Mart 1939’da İstanbul Üniversitesinde halk yönetimini başlatacaklarını ve geliştireceklerini ifade etmiştir. 29 Mayıs-3 Haziran 1939 günlerinde yapılan 5.CHP Kurultayı’nda benimsenen tüzükle parti içinde müstakil bir grup oluşturuldu. Bu kurulun özelliği grup toplantılarına katılması, oylamaya katılmaması, söz alıp görüş belirtemeyecek olmasıdır. Bu kurul ayrıca CHP Meclis grubundan bağımsız hareket edebilecek, hükümette görev alamayacaktı. Bu oluşum demokratik geleneklerle pek bağdaşmasada İsmet İnönü’nün muhalefet oluşturma yönünde attığı ilginç ve iyi niyetli bir adımdır.

Siyasi partilerin kurulmasının yanı sıra Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’den kaynaklanan iki gelişme çok önemlidir. İnönü 19 Mayıs 1945 gün yaptığı “Gençliğe Hitap” konuşmasında “Büyük Millet Meclisi’nin güçlü elinde millet idaresi, demokrasi yolundaki gelişmesinde devam edecektir” cümlesiyle demokrasiye geçişe ait kuvvetli imada bulunmuştur.

1945 Ekim ayında ise misafir ettiği bir Amerikalı Senatöre kendisini Meclis’te bir muhalefet partisinin başkanı olarak gördüğü gün yaşamının görevini yerine getirmiş sayacağını söylemiştir.¹⁶⁶ Çok partili siyasi yaşama geçiş konusunda aceleci davrandığı, bunun erken olduğu eleştirisine karşı İnönü er geç bu sisteme geçileceğine ve çekilecek sıkıntıların, sorunların zaman içinde daha az olmayacağına dair inancını dile getirmiş, İngilizlerin demokrasiyi 200 yılda zor oturttukları örneğini vermiştir.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Mustafa Bilgehan, Tanıkların Anılarıyla İsmet İnönü, Sözler ve Dersler. İstanbul, Ayhan Matbaa Basım Sanayi ve Tic.Ltd Şirk., (2014), s. 84.

¹⁶⁷ A.g.e.,s. 178.

İnönü çok partili yaşam ve demokratik düzene geçişteki kararları nedeniyle iki farklı yönden eleştirilmiştir. Alınan kararların dış güçlerin telkinleriyle alındığını, II.Dünya savaşı sonrası dünyada genel bir yumuşama ve demokratik rejimlerin yerleşmesine doğru bir eğilim olduğunu ileri süren bir görüş vardır.

Bu fikrin aksini savunanlar ise atılan adımların erken olduğunu, Türk toplumunun buna hazır olmadığını, 1950 sonrası yaşananların nedeninin de toplumun eğitim düzeyi ve demokrasi anlayışının bu sistemi sağlıklı şekilde yerleştirmek ve yürütmek için yeterli olmadığı görüşünü öne sürmüşlerdir.

Türkiye'nin iç siyasetinde 1960-1980 döneminde değişiklikler oldu. Askeri darbenin yapıldığı 27 Mayıs 1960 sonrası hazırlanan Anayasa oldukça özgürlükçü ve seçim sistemi küçük partilerin parlamentoda temsiline elverişli nitelikteydi. Böylece 1965 seçimlerinde TİP ve daha sonra MSP parlamentoda temsil imkânı buldu. Siyasi yelpazenin uc noktalarındaki fikirler topluma iletildi. Ancak 1970'li yıllardaki siyasi istikrarsızlık dış politikaya yansdı ve iç politikadan bağımsız dış politika sürdürülemez oldu.¹⁶⁸

¹⁶⁸ William Hale, Turkish Foreign Policy. 1774-2000, s.147.

BÖLÜM 4

TÜRKİYE VE İRAN'ın İTTİFAK NEDENLERİ, SONUÇLARI, KIYASLANMASI

4.1. Türkiye ile İran'ın İttifakları ve Gerekçeleri

Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da hüküm süren Kaçar hanedanı ciddi dış müdahale görmüş, parçalanma tehlikesi yaşamışlardır. Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasını kurtuluş savaşı verilerek yabancı güçlerin ülkeden atılması ve yeni bir Türk devletinin kurulması izlemiştir. Anayasal Cumhuriyetçilik temeline dayanan yeni devletin en önemli hedefi ulus devlet inşa etmektir. Buna paralel gelişmeler İran'da da yaşandı. Bir askeri darbe ile yönetime el koyan ve aşamalı olarak kendisini mutlak lider konumuna taşıyan Rıza Şah'ın temel amaçlarının başında uzun süredir ülkesinde olmayan merkezi otoriteyi tesis etmek ve Türkiye Cumhuriyeti'ndekine benzer şekilde ulus devlet oluşturmak geliyordu. İki ülkenin o dönemlerde bir başka ortak özelliği bağımsız bir dış politika sürdürmektir.¹⁶⁹

Türkiye güvenliğini sağlamlaştırmak için komşuları ile ve bazı Batı ülkeleri ile antlaşmalar yapmış ve yeni devletin uluslararası platformda tanınmasına gayret göstermiştir. Türkiye Cumhuriyeti statükocu bir devlet özelliği göstermiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 2.Dünya Savaşındaki genel tutumu aktif tarafsızlık olmuştur. Başta kendi vatani olmak üzere tüm ulusların, herhangi bir ayırım gözetmeksizin, bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygı göstermeyi temel ilke edinmiştir.

Türkiye imza attığı ittifaklara, antlaşma ve dostluklara sadık kalmıştır. Hiçbir ülkenin aleyhine toprak kazanma arzusu gütmemiş, herhangi bir ülkeye karşı hileli ve saklı fikri olmamıştır. Doğal olarak fikirleri, tahminleri ve öngörülleri olmuş, fakat dürüst ve açık davranmıştır. Üretim, ekonomi, geçim, ticaret ve imar işleri savaş gereksinimlerine göre düzenlenmiş, ülkenin kaynakları, olanakları savaşa hazır olmak için kullanılmıştır. Ülkenin

¹⁶⁹ John Calabrese, Türkiye ve İran: İstikrarlı bir İlişkinin Sınırları, Çeviren: Mustafa Alican. Tarih Okulu Dergisi, Yıl:8, Sayı: XXI, (Mart 2015), s.598.

güvenliği ve savunması için kararlı bir politika sergilenmiştir. Bu düşünce ve politikaların temelini Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun geçmişindeki olaylar oluşturur. Türkiye Cumhuriyeti'nin ana prensipleri bağımsızlık, barış ve ulusal gelişmedir. Osmanlı İmparatorluğu ile Çarlık Rusya'sı arasında 13 savaş yaşanmıştır. Türk Kurtuluş savaşı sırasında ve genç Türkiye Cumhuriyeti ile yeni SSCB rejimi arasında iyi ilişkiler kurulmuştur

Bu ilişkiler 3 Aralık 1920 Leninikan Antlaşması, 16 Mart 1921 Dostluk Antlaşması ve 17 Aralık 1925'de Tarafsızlık-Saldırmazlık Antlaşmaları ile pekiştirilmiştir. Bütün bunlara karşın Türk yöneticilerin bilinç altında yeni rejimin Çarlık Rusya'sının hedeflerini sürdürmek istediği düşüncesi vardı. Türkiye'nin 2. Dünya Savaşına girmesi durumunda SSCB'nin Nazilerden koruma bahanesiyle Türk topraklarına asker yerleştirmesi ve ülkeyi tümüyle savaş alanına dönüştürmesi, ayrıca savaş sonrası dönemde SSCB'nin yayılmacı politika izlemesi riskleri hesaba katılıyordu.

SSCB'ne karşı genel güvensizlik, ordunun çok zorunlu olmadıkça savaşa girilmemesi fikri ve kamuoyunun benzer duygular içinde olması Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün aldığı kararlar ve izlediği politikalarda etken olmuştur.

Savaşa katılmakla Türkiye'nin asker-sivil yetişmiş insan gücü kaybına uğrayacağı, savaş ekonomisinin getireceği ağır mali yükler sonucu ülkenin çok ciddi zararlar göreceği kaçınılmazdı. Bu fikri Sovyetler örneği desteklemektedir. Savaşın önemli galiplerinden olmasına karşın ülke çok büyük tahribata uğramıştır. Savaşın mağluplarına bedel ödetmek pratik olarak mümkün olmamıştır.

Cumhurbaşkanlığı döneminde İsmet İnönü'nün birinci önceliği dış politika olmuştur. Kararları alırken en önemli özelliği ihtiyatlı ve dikkatli oluşudur. Erken bir hatanın telafisinin zor olacağını ve geniş deneyimine dayanarak savaşın yıkıcı etkilerinin fazlasıyla bilincindeydi. Türkiye'nin savaşa ancak ülkenin belirlediği koşullar altında ve hazır hissettiği zaman girmesinden yanaydı. Almanya ve İtalya'nın Türkiye'ye saldırması halinde en sert yanıtın verileceğini söyledi. Kahire konferansında Türkiye'nin savaştaki rolünün ne olacağını önceden belirlenmesini istedi. İnönü savaş sırasında Batı ile Rusya'nın müttefikliğinin pragmatik nedenlere bağlı olduğunu, savaş bittiğinde yoğun rekabetin başlayacağına inanıyordu.

İsmet İnönü kendisiyle yapılan bir röportajda Türkiye'nin 19 Ekim 1939 tarihinde İngiltere ve Fransa ile yaptığı üçlü ittifaka SSCB'nin de katılmak istediğini, fakat son anda fikirlerini değiştirdiğini ve SSCB'nin Türkiye'yi müttefiklerle antlaşma yapmaktan vazgeçirmek istediklerini söylemiştir. İnönü ayrıca Almanya'nın Polonya'ya saldırmasını haksız bulduklarını, Almanya'nın eninde sonunda SSCB'ne saldıracağına ama SSCB'yi yenebileceklerine asla inanmadığını belirtmiştir. Buna neden olarak stratejik durumu ve Almanların zayıf oluşunu göstermiştir. İnönü, Atatürk döneminde Ruslar'la yapılan 17 Aralık 1925 tarihli Türk-Sovyet Saldırmazlık Paktı antlaşması uyarınca bu ülke ile savaşmamayı taahhüt ettiklerini ifade etmiştir. Aynı söyleşide İnönü, Türkiye'nin savaşa aktif şekilde katılmamak için ordunun yeterince silahlanmamış oluşunu bahane ettikleri yönündeki eleştiriyi kabul etmemiştir. İttifak gereği herhangi bir zamanda savaşa girmek zorunda kalacaklarını kabul ettiklerini ve bu yönde hazırlıklar yapmaya çalıştıklarını dile getirmiştir. Almanya ile Haziran 1941'de yapılan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasının gerekçesi olarak müttefiklerin durumunun belli olmayışını, Almanlara karşı tek başına olduklarını ve bir güvence elde edebilmek amacıyla bu antlaşmayı imzaladıklarını, bu antlaşmanın müttefiklerle yapılmış olan antlaşmayı etkilemeyeceğini, Almanların da bu durumu kabul ettiklerini söylemiştir.¹⁷⁰

Türkiye kendini büyük devletlerin korumasını istemiş olabilir, ancak bunun ulusal güvenlik pahasına olmasından kaçınmıştır. Bunun tek formülü olayın içinde olmaksızın tarafsızlığı korumaktır. İngiltere ve ABD tarafından bütünüyle korunuyor olma fikri cazip değildi. Türkiye açısından İngiltere ve ABD'nin gelecekte SSCB'ne karşı tutumları çok önemliydi çünkü savaş sonrası bu iki ülkenin Türkiye'nin SSCB nüfuz alanına girmesine göz yumacağına ve SSCB'nin boğazları kontrol edebileceğine dair endişeleri vardı.

Türkiye'nin savaşa girmesine büyük ülkelerin bakış açısı kısaca şöyle olmuştur; İngiltere ve özellikle Başbakan Churchill Türkiye'nin savaşa girmesinin en kuvvetli taraftarı olmuştur. Churchill bunu zaman zaman ince politika ve koşullara bağlayarak, bazen daha açık ve tehditkâr yaklaşımla dile getirmiştir. Churchill'in Türkiye'nin savaşa girmesi konusundaki en önemli gerekçesi savaş sonrası dönemde Türkiye'nin oynayabileceği aktif roldü. Bu ancak İngiltere ve ABD'nin SSCB politikası ve Almanya'nın mağlup

¹⁷⁰ Zehra Önder, II.Dünya Savaş'ında Türk Dış Politikası, Ankara.Bilgi Kitabevi, (2010), ss.331-337.

edilmesiyle oluşacak genel koşullara bağlıydı. Rodos ve Oniki adanın İngilizler tarafından alınamaması Churchill'in Türkiye'ye savaşa girme konusunda ısrarının azalmasının başlangıcı olmuştur. İngilizlerin elinde bulundurdıkları Ege adalarından çekilmelerinde Türkiye yardımcı olmuştur. Gıda ve değişik malzeme adalara Türkiye tarafından taşınmıştır.

ABD önceleri Türkiye'nin savaşa girmesine pek sıcak bakmamış, daha sonra Churchill'in telkinleriyle bu fikre yatkın görünmüştür. ABD yetkilileri Türkiye'nin SSCB yardımı istemediğini, daha ağırlıklı olarak SSCB'ne karşı ABD ve İngiltere'den korunma güvencesi istediklerini düşünüyorlardı.

Türkiye'nin savaşa aktif olarak katılmamasının en önemli nedenlerin başında ekonomisinin ve ordusunun o zamanki zayıflığıdır. Türk ordusu silah ve teçhizat bakımından oldukça yetersizdi. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü İngiliz hükümet yetkilileri ve özellikle Başbakan Winston Churchill ile yaptığı ikili görüşmelerde bunu vurgulamış ve bu konuda destek talep etmiştir.

Türkiye Soğuk Savaş döneminde SSCB tehditine karşı güvenliğini sağlamak için tarafsız kalamazdı. Soğuk Savaş döneminde Türkiye tarafsız kalmayı tercih etseydi güvenliğini sağlayacak yeterli ekonomik, teknik ve askeri kaynaklara sahip değildi. Bu nedenle bir anlamda Batı ittifakına katılmak zorundaydı. Bloklar arası rekabette nükleer gücün de bir potansiyel faktör olması Türkiye için bir başka tehlike kaynağıydı.

Türk hükümetinin demokratik değerlere bağlılık nedeniyle Batı ittifakını seçmiş olması iddiasının daha ikincil sebep olduğu düşünülmektedir. İdeolojik farklılaşmanın Türkiye'nin tercihinde rol oynadığı ileri sürülebilir çünkü Batı ittifakı orta ve küçük ölçekli ülkelerin bağımsızlığına belli ölçüde saygı gösterirken SSCB bu saygıyı göstermedi.

Türkiye'nin 1945-1950 yılları arasında iç politikada yaşadığı değişimlerin doğrudan dış baskılar sonucu değil fakat İkinci Dünya Savaşı neticesi olarak dikatörlüklerin yıkılması ve demokrasinin zafer kazanmasının yarattığı genel atmosferden etkilendiği öne sürülmüştür.¹⁷¹

¹⁷¹ William Hale, Turkish Foreign Policy. 1774-2000, ss.110-111.

Stalin'in 1945-1946 yıllarında gerçekten Türkiye'yi istila etmek istediği kesin olarak bilinmemekle birlikte Türkiye'yi diplomatik olarak izole etmek, sonuçta SSCB'nin boğazların kontrolünü ve daha ileri aşamada hükümetin denetimini sağlayacak bir antlaşmaya Türk yetkilileri zorlayacağı kuvvetle tahmin edilmiştir. Savaş sonrası SSCB tehditine karşı İngiltere'nin Türkiye'yi koruyacak güç ve kaynaklara sahip olduğu tartışma konusu olup Türkiye'nin bu nedenle ABD desteğine gereksinim duyduğu öne sürülmektedir.

İnönü hükümetinin başlıca hedefleri ABD ve diğer Batılı güçlerin SSCB taleplerini desteklemesini önlemek, Batı'dan mali destek alarak TSK'nin hareketliliğini sağlamak ve SSCB tehditine karşı uzun vadede güvenlik temin edecek bir ittifakı Batılı ülkelerle oluşturmak şeklinde özetlenebilir.

ABD 2 Kasım 1945'de Türk hükümetine Montrö antlaşmasının gözden geçirilmesinin tartışılacağı bir uluslararası konferans önerisinde bulunduğu bir yazı gönderdi. Buna göre ABD Karadeniz ülkelerinin savaş gemilerinin boğazlardan serbest geçişini destekliyordu. Karadenize kıyısı olmayan ülkeler için de sınırlı bir geçiş hakkı öngörüyordu. Bu taslakta SSCB'nin boğazlarda üs kurma talebinin yer almaması Türkiye açısından önemliydi¹⁷².

SSCB'nin Mart 1946'da İran Azerbaycan'ında silahlı güçlerini takviye ederek İran ve Türkiye'nin doğusu için tehdit yaratması ve benzer şekilde Bulgaristandaki güçlerini arttırması ABD Başkanı Truman'ın SSCB hakkındaki tutumunun değişmesine, sert yaklaşımda bulunmasına yol açmıştır.¹⁷³

Yunanistan'ın 2. Dünya Savaşında uğradığı yıkım, ayrıca Arnavutluk, Yugoslavya ve Bulgaristan'ın desteklediği komünistlerin iktidarı ele geçirme ihtimali ABD ve İngiliz yöneticilerini Batı'nın Ortadoğu ve doğu Akdenizdeki çıkarlarının korunabilmesi için Yunanistan ve Türkiye'nin güvenliğinin yaşamsal önem taşıdığı konusunda ikna olmalarını sağladı.

Truman doktrini Türkiye'nin savaş sonrası güvenliğinde önemli bir kilometre taşı oldu. Truman doktrininin Türkiye'yi kapsaması SSCB'ne karşı net bir mesaj oldu. Türkiye'nin güvenliği için ABD'nin sembolik desteğinin ötesinde maddi yardımda da bulunacağını

¹⁷² William Hale,, Turkish Foreign Policy. 1774-2000, s. 113.

¹⁷³ A.g.e.,s.114.

işaretiydi. Türkiye'nin önemli sorunu Batılıları Türkiye'ye ihtiyacı oldukları konusunda ikna etmektir. Savaş sonrası SSCB gücünün Türkiye'nin batısında Bulgaristan'a, doğusunda Trans Kafkasya'ya uzanması, Yunanistan'da komünistlerin 1949'da sona eren iç savaş sonrası iktidarı ele geçirme ihtimali, Ortadoğu ve doğu Avrupa'da Almanya ve Avusturya'nın dengeleyici güçler olarak ekarte edilmiş olması Türkiye'yi tarafsızlık veya güç dengesine dayanarak olaylar dışında kalmak olasılıklarından mahrum kılıyordu.¹⁷⁴

Türkiye ve İran İkinci Dünya Savaşı sonrası Batı bloğundan yana tercihlerini yapmışlardır. Avrupa'nın birçok kuruluşuna ve özellikle NATO'ya üye olması Türkiye'yi Batı'ya daha yaklaştırmıştır. Ancak Soğuk Savaş döneminde Ortadoğu coğrafyasında her iki ülke Batı'nın ve bilhassa ABD'nin bu bölgede sözcüsü, politikalarının uygulayıcısı olarak algılanmıştır. Türkiye'nin İsraili tanıyan ilk Müslüman devlet olması ve İsrail ile İran'ın yakın ilişkiler kurması bu algıyı pekiştirmiştir. Ayrıca Abdül Cemal Nasır'ın başlattığı ve liderliğini yaptığı Arap milliyetçiliği bu algıyı arttırmış ve iki ülkeye karşı Ortadoğu'da antipati beslenmesine neden olmuştur. Türkiye, İran ve Pakistan'ın 1964'de kurduğu RCD aralarındaki ekonomik bağları güçlendirmeye yönelik olmuştur.

İran'ın özellikle 1970'li yıllarda petrol gelirinin artması üzerine Muhammet Rıza Şah ülkesini dünyanın en büyük beş ekonomisi arasına sokmak ve ordusunu dünyanın en güçlü ordularından birisi haline dönüştürmek için petrol gelirlerinin önemli kısmını bu amaçlar doğrultusunda harcadı. Ancak bu gelişmeler Türkiye'yi rahatsız etmedi, iki ülke arasındaki dostluk ve iyi komşuluk ilişkileri devam etti¹⁷⁵

Eligür, Türkiye'nin NATO'ya girmesinin sadece dış faktörlerle açıklanamayacağını, iç faktörlerinde bu kararda önemli rol oynadığına işaret etmektedir. Genç Türkiye Cumhuriyeti devletinin çağdaşlaşma ve özelde batılılaşma olarak ifade edilen hedefinin dengeleme olgusunda domestik neden olarak yer tuttuğunu not etmektedir. Yurt içi faktörlerin devletlerin ittifak yapmasında etken olduğunu vurgulayan ittifak teorilerinin

¹⁷⁴ William Hale,, Turkish Foreign Policy,s.115.

¹⁷⁵ John Calabrese, Türkiye ve İran: İstikrarlı bir İlişkinin Sınırları Çeviren: Mustafa Alican. Tarih Okulu Dergisi,Yıl 8, Sayı: XXI, (Mart 2015), ss.599-600.

Türkiye için geçerli olmadığı, Türkiye'nin ittifak oluşturmalarını engelleyecek sosyal dengesizlikler, toplumsal çalkantılar yaşamadığı savını yazar dile getirmektedir.¹⁷⁶

Cumhuriyeti'n ilk yıllarında başlayan etnik ayaklanmalar günümüzde ayrılıkçı terör şeklinde devam etmekte olup Menemen olayı ile sembolleşen irticai hareketler de benzer şekilde günümüze kadar süregelmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal'in şahsına en ciddi İzmir suikasti olarak bilinen, bunun dışında toplam 11 suikast planı ortaya çıkarılmıştır.

İran'da gerçekleşen 1979 devrimi ve sonrasında devletin dini nitelik kazanmasıyla başlayan ve Soğuk Savaşın bittiği yıla kadar olan dönem bambaşka özellikler taşımaktadır.

Bu olay sadece dini anlamda bir devrim olmak ötesinde ekonominin çökmesi, Şah döneminin zulüm ve baskıları ile orta sınıfın yaşadığı hayal kırıklığı, İran'ın ABD ile yaşadığı asimetrik ilişkinin eklenmesiyle artan ulusal öfke devrime yol açan unsurlar olmuştur.¹⁷⁷

Soğuk Savaş döneminde İran'ın ittifak ve dış politikalarını incelerken devrimin yapıldığı 1979 yılını izleyen 11 yılı ayrıca incelemek gerekir. Rejimin dini karakter kazanmasıyla başta ABD olmak üzere Batı ülkeleri ile olan ilişkiler temelden değişmiştir. Devrim sonrası son derece radikal şekilde değişen dış politika anlayış ve uygulamaları kaçınılmaz şekilde Türk-İran ilişkilerine de yansımıştır.

İran ve Türkiye'nin ittifak yapma nedenlerini ve sonuçlarını incelerken önce Soğuk Savaşın iki süper gücünün Ortadoğu'daki çıkarlarını kısaca hatırlamakta yarar vardır. SSCB'nin Ortadoğudaki çıkarlarının bir kısmı Çarlık Rusyası döneminde beri var olan çıkarlar, bir kısmı zamana, konjektüre bağlı olanlardır. Çarlık Rusyası döneminden beri güneydeki sıcak sulara, Akdeniz ve/veya Basra körfezine ulaşmak vazgeçilmeyen bir gaye olmuştur. Komünist rejimin bir ideoloji olarak Rusya'da uygulama alanı bulması sonrası bunun küresel boyutta yayılması amacıyla başta yakın coğrafyadaki ülkeler olmak üzere mümkün olan en geniş yelpazede ülkelerle yakın ilişkiler kurmak gayretinde olmuştur. Ayrıca petrol ve silah satışı önemli çıkar konuları olmuştur.

¹⁷⁶ Banu Eligür, Turkey's Quest for a Western Alliance (1945-1952) A Reinterpretation. Master's degree thesis. Ankara (May 1999),s.132.

¹⁷⁷ Michael Axworthy, İran Aklın İmparatorluğu. Zerdüş'ten Günümüze İran Tarihi,Çeviren: Özlem Gitmez.Lord Matbaacılık ve Kağıtcılık, İstanbul (2016), ss.324-325.

Buna karşın ABD'nin Ortadoğu'daki faaliyet ve amaçları SSCB etkisini kırmak, Arap ve İran petrolünde hak ve imtiyaz sahibi olmak, serbest ticaretin önünü açmak, Batılı ülkelerin bölgedeki menfaatlerini zedeleyecek lokal çatışma ve sorunların önünü kesmek, İsrail'in güvenliğini sağlamak, müttefiklerine askeri ve ekonomik yardım yaparak varlığını sağlamlaştırmak olmuştur.¹⁷⁸ İran-ABD ilişkilerinin 20. yüzyıl başından 1979 devrimine kadar yakın ve iyi olduğu açıktır. İran SSCB'nin Basra körfezine inmesini önlemiştir. Buna karşılık İran, ABD desteğiyle ekonomik ve askeri gelişmesini sağlamasının yanısıra iç ve dış tehditlere karşı güvenliğini korumuştur. ABD, Şah'ın iktidarını sürdürmesini sağlamıştır.

Erdoğan bu gerçeklerden yola çıkarak ABD-İran ilişkilerini incelemek için Omni-dengeleme teorisinden yararlanmıştır. Teori yukarıda değindiğimiz gibi küçük ülkelerin ittifaklara girerken iç ve dış tehdit unsurlarını birlikte düşündüklerini öne sürer. Küçük ülkelerde liderler iktidarlarına karşı iç tehditleri dış tehditlere kıyasla daha tehlikeli görebilir. Bazen küçük ülkeyi koruyan, kollayan büyük güç bütünüyle otoriter bir rejimi destekler pozisyonunda olabilir. Bu duruma örnek ABD'nin Basra körfezini komünist işgalinden koruması için İran'da insan hakları ihlallerini ve muhalefetin baskı altında tutulmasını görmezden gelmesidir. İran için başlıca dış tehdit SSCB olup İkinci Dünya Savaşı sonrası daha önce varılmış antlaşma hükümlerinin aksine öngörülen tarihte SSCB askerlerini İran topraklarından çekmemiştir. Ayrıca SSCB, İran Azerbaycanı'nda ve Kürdistan'da bağımsızlık hareketlerini kışkırtarak tehdit oluşturmuştur. ABD'nin İran'la olan ilişkisinde başlıca hedefleri Basra körfezinin güvenliğinin garanti altına alınarak dünya petrol ticaretinin olağan biçimde devamını sağlamak, İran'ın komünizm etki alanına girmesini engellemek ve İran'ın toprak bütünlüğünün gözetilmesi olmuştur. İran mazisinde İngiltere ve Rusya ile yaşadığı olaylar nedeniyle emperyalist emelleri olmayan bir başka güçle ilişki kurmak arayışında olmuştur. Bu ülke koşullar elverdiği için ABD olmuştur. İran'ın monarşik yapısından kaynaklanan özellikleri, hiçbir zaman demokratik rejimin, özgür basın ve gerçek muhalefetin hayata geçmemiş oluşu halk yığınlarının haklı taleplerinin olağan kanallardan iletilmesini önlemiştir. Bu şekilde başlayan huzursuzluk zaman içinde ve özellikle SAVAK'ın etkisiyle rejim aleyhtarlığına dönüşerek 1979

¹⁷⁸ Rahime İğdeci, *Cold War in the Middle East: Soviet Interests in the Middle East and the American Effect*, s. 119.

devrimine yol açan süreci başlatmıştır. Böylece ülke içinde yaşanan olaylar yurt içi tehdit unsuru olmuştur.¹⁷⁹

Devrime giden sürecin son aşaması Ocak 1978'de Humeyni'ye hakaret içeren bir gazete makalesini protesto eden Kum şehrindeki dinci öğrencilerin örgütlediği sokak gösterileri olmuştur. Bu gösterileri İran'ın önemli kentlerinde genellikle yerel ruhban sınıfın organize ettiği, tarihi ve finansal öneme sahip çarşı'nın grev yaparak desteklediği bir dizi protesto ve gösteriler izledi. Şah 15 Ocak 1979 günü ülkeyi terk etti. Humeyni o sırada Başbakan olan Şahpur Bahtiyar hükümeti ile görüşmedi ve Mehdi Bazargan'ı Başbakan olarak atadı.¹⁸⁰

Türkiye ve İran'ın Soğuk Savaş döneminde Batı bloğu ile ittifak yapmalarının yukarıda belirtildiği şekilde ortak gerekçeleri bulunmaktadır. Türkiye'nin Batı bloğuna bağlılığı kurumsal nitelikte olmuş, ABD ile sınırlı kalmamıştır. Tüm Cumhuriyet hükümetleri programlarına hedef olarak AB üyeliğini koymuşlar, iktidarda bulundukarı dönemin özelliklerine göre yoğunluğu değişen çabalar göstermişlerdir. Soğuk Savaşın daha katı geçen ilk yıllarında Türkiye'nin ABD ile yakınlığı kamuoyundan önemli ölçüde destek görmüştür. Zaman içinde AB'ye üyelik fikri Türk halkı nazarında giderek daha az benimsenir olmasına karşın projenin başlangıcında halk büyük heyecanla tam üyeliğe sıcak bakmıştır. İran'da Soğuk Savaş yıllarında özellikle dış politika konularında kararlar Şah tarafından verilmiştir. İyimser bir yaklaşımla çok kısıtlı bir iç halkanın Şah üzerinde etkili olabileceği ihtimali vardır.

Türkiye'de iki askeri darbe ile fesh edilmiş olmasına karşın parlamento geri kalan zamanlarda aktif olarak çalışmış, kamuoyunun beklenti ve duyarlılıklarını göz önünde tutmuştur. Soğuk Savaşın son çeyreğinde İran'da hüküm süren İslami Cumhuriyet dönemindeki İran dış politikası ve ilişkileri son derece radikal değişikliğe uğradığı için ayrıca ele alınması gerekir.

1979 devriminin bir monarşiyi yıkarak yerine din temelli bir Cumhuriyet kurması Ortadoğu, Kuzey Afrika, Orta Asya ve genel anlamda Müslüman dünyasında bir model

¹⁷⁹ Gülhan Erdoğan, An analysis of the relations between Iran and USA during the Pahlavi era by the use of alliance theories, ss.103-107.

¹⁸⁰ Arife Karakaş, 20. ve 21. Yüzyılda İran ve İran'ı Bekleyen Gelişmeler, Yüksek Lisans Tezi.Beykent Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, İstanbul, (2011),ss.18-19.

oluşturma ihtimalini içermiştir. Rejim ihracı ve benzer yönetimlerin en azından halkının çoğunluğu Müslüman olan bazı ülkelerde tesisi olasılığı Batı dünyasını rahatsız etmiştir. Son derece ABD yanlısı fakat o oranda halkına karşı zorba bir liderin yıkılması ve halkın desteğini almış bir rejimin ikame edilmesi ezilen halkları harekete geçirebileceği ihtimali ABD ve Avrupalı müttefiklerinde endişe yaratmıştır.

İran ile Irak arasında 1980-1988 yılları arasında süren savaş sırasında ABD Saddam Hüseyin'e her türlü desteği vererek İran'ın kendi sınırları dışında etkili olmasını, dini referanslı rejimi ihraç etmesini engelledi. Fakat bu durum Humeyni'nin yurt içinde ulusal birliği daha fazla sağlamasına, halkın çok büyük kısmını konsolide ederek ideolojisini kökleştirmesine yaradı. ABD İran'ın doğu yönünde etkin olmasına mani olmak amacıyla Afganistanı işgal eden SSCB 'ne karşı katı Sünni olan Talibanı destekledi.¹⁸¹

İslam Cumhuriyeti dış politikasında ideolojik olarak Pan-İslamcılık ve üçüncü dünya devrimci hareketlerini benimseyip desteklemesine karşın Şiiliği ön planda tutmuştur. Belli bir zamana kadar İran dilini konuşan ve aynı kültürden olan Tacikler, Beluciler, Afgan Peştunları ve Kürtlerle sadece Sünni oldukları için dayanışma içinde olmamıştır.

İslamcı teorisyenler etnisite ve lisan'ın bölücü niteliği olduğu için dayanışma kriteri olmadığını savunmuşlardır. Aynı zamanda Şiiliğin yüceltilmesi ile Pan-İslamizm arasında çelişki olmadığını öne sürmüşlerdir. Şiiliği insanlığı kurtaracak teorik ve eylemsel olarak dünya İslam devriminin öncüsü olarak görmüşlerdir. İran'ın söyleminin Şii topluluklara yönelik olduğu ve en iyi taraftarları onların arasından edindiği belirtilmiştir. İran'ın dış politikasının bir yönü de Şii toplulukları aracılığıyla Arap milliyetçiliğini kuşatmak olmuştur. Şah dönemi için de geçerli olan Şii azınlıkların İranlılaştırılması politikası devrimle birlikte en üst seviyeye çıkmış, Şiilikle İran arasında özdeşleşme oluşmuştur. Bunun doğal sonucu olarak Şii azınlıklar kendilerini İslam devriminin bir parçası olarak görmüşlerdir.¹⁸²

Devrimlerin doğasında bulunan devrimin başka ülkelere ihracı özelliği İran için de geçerli olmuştur. İran'ın içişleriyle meşgul olduğu için bütüncül bir dış politika belirleyip

¹⁸¹ Hamid Dabashi, İran: Ketlenmiş Halk (Iran: A People Interrupted), Çeviren: Emine Ayhan. Metis Yayınları, İstanbul (2007), ss.197-198.

¹⁸² Oliver Roy, Siyasal İslamın iflası (L'Echec de L'Islam politique), Çeviren: Cüneyt Akalın. Metis Yayınları, İstanbul, (1994), ss.217-221.

ilerleyemediği halde bile devrim Suudi Arabistan, Irak ve Bahreyn'de heyecan yaratmıştır. Devrimin ilk döneminde idealizm ön plandayken zaman içinde dış politika realizme doğru kaymıştır. Devrimin ihracı fiziki veya kültürel şekilde mümkün olabileceğinden İran kültürel devrimi yumuşak güç yöntemleri ile gerçekleştirmeye çalışmıştır. İran'ın yumuşak gücü enstrumanlarını Şiilik, İslami ideoloji ve kadim Fars uygarlığı oluşturmaktadır. Devrimin ilk günlerinde "Her yer Kerbela, her gün Aşuar" sloganı yaygın ve İslami ideoloji baskın konumdayken gereksinime göre Fars kimliği ve Şiilik ön plana çıkarılmıştır. Teorik bazda dikta rejimlerine karşı çıkış, seküler yapının liberal baskınlığına ve kapitalizme karşı olmak, Filistini işgal etmiş İsrail karşıtlığı diğer yumuşak güç unsurlarını oluşturmuştur. İran'ın kullandığı bu yumuşak güç faktörlerinin zaman zaman birbiri ile çelişmesi, teori ile eylem arasındaki başgöstern uyumsuzluklar söz konusu gücün etkin kullanımının engellemiş, inandırıcılık sorunu yaratmıştır.¹⁸³ İran devriminin üçüncü dünya milliyetçileri için önemi emperyalizmin en sinsi yönü olan kültürel boyutuna meydan okumasıydı. Devrim'in İslami düşüncelere karşı olan solcular ve diğer muhalif unsurlar üzerindeki etkisi daha önemliydi. Halkçı ve antiemperyalist nitelik taşıyan devrim solun bazı slogan ve sözcüklerini kullanıyordu. Suudi Arabistan gibi İslamı disiplin ve kontrol enstrumanı olarak kullanan, ayrıca Mısır'da benzer şekilde İslamı sola karşı rakip gören veya cesaretlendiren Sedat yönetimi gibi rejimler İran devriminden rahatsızlık duydular.¹⁸⁴ İran devriminin Müslüman coğrafyasında belirgin etkisi bu dünyadaki muhalif unsurları cesaretlendirerek harekete geçirmesidir. Bunun sonucu olarak Bahreyn Emirini devirmek için girişilen siyasi manipülasyon, Sudan'da İslamcı güçlerin hükümeti ele geçirmesi, Mısır'da Enver Sedat'ın bir suikast neticesi öldürülmesi, Lübnan'da Amerikalı diplomat ve deniz piyadelerine karşı yapılan eylemler sayılabilir. Daha az ilgi çeken bir husus okullar, klinikler, tarım kooperatifleri, sosyal yardım kuruluşları gibi devletin güçsüz kaldığı tüm kuruluşlarda İslami seçeneklerin uygulamasının gayreti olmuştur.¹⁸⁵

¹⁸³ Abdullah Yeğin, İran'ın Bölgesel Faaliyetleri ve Güç Unsurları, Turkuvaaz Haberleşme ve Yayıncılık, SETA Kitapları 16, İstanbul, (2017), ss.16-27.

¹⁸⁴ Sami Zubaida, İslam, Halk ve Devlet (Islam, People and State), Çeviren: Sami Oğuz. İletişim Yayınları, İstanbul, (1994), ss.82-83.

¹⁸⁵ Robin Wright, Son Büyük Devrim. Humeyni'den Bugüne İran (The Last Great Revolution/Turmoil and Transformaton in Iran, çeviren: Şeniz Türkömer, Doğan Kitapçılık, İstanbul (2001), s. 37.

4.2. Türkiye ile İran Kıyaslaması

Türkiye ve İran'ın İkinci Dünya Savaşı sonrası yaptığı ve Soğuk Savaş döneminde sürdürdükleri Batı ve özelde ABD yanlısı politikalarının haklı ve anlaşılır nedenleri vardır. Her ikisinin güçsüz ekonomileri, tarihten gelen deneyimlerin yarattığı duygular ve ayrıca yaşanan zaman diliminde devam eden SSCB tehdit algısına karşı güvenlik ve toprak bütünlüğünün korunması amacı yaptıkları ittifakları açıklayan başlıca nedenlerdir.

Türkiye ve İran'ın ittifaklara giriş ve ittifak süreci içinde yaşadıklarını kıyasladığımızda Türkiye'nin yaşadığı olumsuz deneyimlerden ders çıkardığını ve bunun gereği olarak Sovyetlerle yakınlaştığını, Ortadoğuya, Müslüman dünyasına açıldığını, Filistin-İsrail sorunda Filistin Kurtuluş Örgütüne destek verdiğini görmekteyiz. Şah Pehlevi ise Türkiye gibi Batı bloğu içinde kalarak çok boyutlu dış politika izleme becerisini gösterememiş, bazı olumsuzlukları görmesine karşın iktidarını kaybettiği 1979 devrimine kadar ABD'ye bağlılığını sürdürmüştür.

Türkiye ile İran arasındaki önemli bir fark Türkiye Cumhuriyeti'nin tüm aksaklıklar ve eksikliklere karşın demokratik rejimi sürdürmüş olmasıdır. Cumhuriyeti'n ilk yıllarında bile muhalefet ve denetim görevini yapması amacıyla iki parti kurulmuştur. İlk denemeler başarısızlıkla sonuçlanmış, bu partiler kısa sürede kapatılmıştır. Cumhuriyetin ilanından 27 yıl sonra yapılan çok partili seçimde CHP ağır bir yenilgiye uğramış, DP tek başına iktidara gelmiştir. Bu 27 yıllık süre içinde kurucu lider Atatürk'ün kaybı ve altı yıl süren İkinci Dünya Savaşının ülke üzerindeki olumsuz siyasi, sosyal ve ekonomik etkileri göz önünde tutulursa dürüst, şeffaf ve çok partili seçimle iktidarın 1950 yılında el değiştirmesi demokrasi adına çok büyük bir başarıdır. Bir ülkeyi demokratik olarak niteleyebilmek için öne sürülen koşul olan iktidarın en az iki kez çok partili, dürüst seçimlerle değişmesi gerektiği Türkiye'de ikiden fazla sayıda gerçekleşmiştir.

Diğer taraftan Rıza Şah ve Muhammet Rıza Şah yönetimleri sırasında ülkede rejimin niteliği asla demokratik olmamış, otoriter, baskıcı monarşi şeklinde devam etmiştir. Muhammet Pehlevi aslında ideolojik olarak birbirinden farklı olmayan iktidardaki Emir Abbas Hüveyda liderliğindeki İran Novin partisini ve muhalefetdeki Esadullah Alam liderliğindeki Merdum partisini 2 Mart 1975'de kapatmıştır.¹⁸⁶ Kapatılan bu partiler yerine

¹⁸⁶ Abrahamian Ervand. A History of Modern Iran. UK Cambridge University Press, (2008), s.149.

tek parti olarak Rastahiz (Diriliş) partisi kurulmuştur. Partinin kuruluş amacı halkın kalkınma hamlelerine daha aktif şekilde katılması ve devlet-millet bütünleşmesini sağlamaktır. Partinin kadın kolları (Rastahiz-i Zanan), gençlik kolları (Rastahiz-i Civan), işçi kolları (Rastahiz-i Karger) ve köylü kolları (Rastahiz-i Keşaverz) kurulmasına karşın istenen hedeflere ulaşamadı.¹⁸⁷ İran'da SAVAK'ın kurulması ve halk üzerinde yarattığı baskı ve zulüm İran için çok büyük bir talihsizlik kaynağı olmuş, 1979 devrimine giden süreci tetikleyen unsurların başında gelmiştir.

İki ülke arasındaki demokrasi anlayışı farkını gösteren basit fakat çarpıcı bir olay Ortadoğu Teknik Üniversitesi Öğrenci Birliği Başkanı Muammer Soysal'ın İran Şah'ını Türk basınında diktatörlükle eleştirmesi üzerine Şah'ın Başbakan Süleyman Demirel'e başvurarak öğrencinin cezalandırılması talebine Demirel'in " Bizim yasalarımızda böyle bir suç yok" şeklinde yanıt vermesidir.¹⁸⁸

1970'li yıllarda Türkiye ve İran sosyal ve ekonomik değişimlere bağlı olarak önemli sorunlar yaşamışlardır. İran'da petrolden sağlanan zenginlik toplumda derin gelir adaletsizliğine yol açmıştır. Başta en yoksul kesimlerde olmak üzere genel hoşnutsuzluk başgöstermiştir. Ordu'nun desteklediği güvenlik güçleri oluşacak toplumsal muhalefeti bastırmıştır. Türkiye'de ise ordunun siyasi yaşama doğrudan veya dolaylı müdahaleleri sistemin ülke sorunlarını çözme noktasında yetersiz kaldığı ve parlamentonun kilitlendiği dönemlerde olmuştur. Demokratik normlarla bağdaşmamasına karşın askeri rejimler sonunda seçime gitmişler ve sivil demokratik sisteme dönmüştür. Cuntaların sürekli iktidarda kalmak amaçları olmamıştır. Buna karşın İran'da ordu Şah'ın dikta rejimini devam ettirmek için kullanılmıştır çünkü monarşi ve silahlı kuvvetlerin menfaatleri bu yönde olmuştur.¹⁸⁹

Türkiye ve İran izledikleri aşırı Batı yanlısı politikalar sonucunda bulundukları coğrafyada, komşuları arasında yalnızlığa itilmişlerdir. Nasır'ın liderliğinde canlanan Arap milliyetçiliği ve Pan-Arabizm Arap ülkelerinin İran ve Türkiye ile arasının açık olması sonucunu doğurmuştur. Türkiye'nin İsrail devletini 1948 yılında kurulduğunda tanıyan ilk

¹⁸⁷ Coşkun Faik Kavalı, İran Modern Tarih, s.180.

¹⁸⁸ Yücel Akyürek, Yol Boyu. Yeni İnsan Yayınevi. İstanbul, (2019),s. 152.

¹⁸⁹ William L. Cleveland, Martin Bunton, A History of the Modern Middle East, Fourth edition, Westview Press, Philadelphia, (2009),s.300.

Müslüman devlet oluşu ve İran'ın İsrail ile çok yakın ekonomik ilişkiler kurmuş olması yukarıda değinilen sonucun diğer nedenleridir. İki ülke arasındaki bir farklılaşma ise izlenen politikaların verdiği zararın kavranılması ve ona göre politika üretilmesi noktasındadır. Türkiye bu konuda bir üstünlük sergilemiştir.

Stalin'in ölümünden sonra Kruşçev'in Batı ülkeleri ve bu arada Türkiye ile iyi ilişkiler kurmak, barış içinde birarada yaşamak politikası başlatması, ilerleyen yıllarda iki blok arasında gelişen yumuşama eğilimleri geçmişteki yaklaşımların değişmesine katkıda bulunmuştur. Türkiye özellikle ABD ile yaşadığı birçok sorun sonrasında çıkardığı dersleri iyi değerlendirmiştir. Bu anlayışın gereği olarak SSCB'ne yakınlaşmış, Ortadoğu'ya, Müslüman dünyasına açılmış ve Filistin-İsrail sorununda Filistin Kurtuluş Örgütüne destek vermiştir.

Şah Pehlevi ise Türkiye'nin yaptığı Batı bloğu içinde kalarak çok boyutlu dış politika izleme becerisini gösterememiş, bazı durumları anlamasına, SSCB ile ilişki kurmasına karşın iktidarını kaybettiği 1979 devrimine kadar ABD'ye sıkı bağlılığını sürdürmüştür.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Batı ile ittifakı bir bakıma geçmişten başlayan tarihsel bir devamlılığın son aşamasıdır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Tanzimat, 1.ve 2. Meşrutiyet ilanları, İttihat Terakki iktidarı aralarındaki farklara rağmen temelde Batılılaşma hedefinin değişik kilometre taşları olmuştur. Uygarlığın merkezi uzun süre Avrupa olarak görülmüş, uygarlaşma ile batılılaşma eş tutulmuştur.

Türkiye'nin batılılaşma çabalarının ve eriştiği düzeyin İran'dan üstün oluşunun iki önemli nedeni vardır. Birincisi Türkiye batılılaşma çabalarını kurumsal seviyede gerçekleştirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminin genç subayları Kurtuluş savaşını gerçekleştirmiş, ulusal birliği sağlamış ve uygarlık yolunda gerekli reform ve dönüşümleri yapmıştır. Mustafa Kemal'in karizmatik liderliğinde bunları başaran bir asker-sivil kadrodur. İran'da Rıza Şah'ın ve varisi Şah Muhammet Rıza Pehlevi'nin gerçekleştirdiği değişiklikler bireysel düzeyde kalmıştır. Türkiye'de Cumhuriyetin ilanı İran'da sevinçle karşılanmış ve örnek alınmıştır. İran'lı birçok aydın için Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti, özelde İstanbul, Batı'dan gelen fikir ve kavramların kavşak noktası olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğunun coğrafi olarak Avrupa ile yakınlığı ve İran'a kıyasla Avrupa ülkeleri ile yoğun ilişkiler içinde olması ikinci avantajını oluşturmaktadır. Genel anlamda Batılılaşma hareketine Osmanlı İmparatorluğu daha erken başlamıştır. Osmanlı ülkesinde ve daha sonra genç Türkiye Cumhuriyeti'nde gerçekleştirilen atılımlar, yeni oluşumlar, Batı kaynaklı fikir akımları İran aydınları için bir esin kaynağı olmuştur.

Her iki ülkenin süper güçler dışında kalan ülkelerle olan ilişkileri de önemlidir. Türkiye bu konuda da üstün bir görüntü vermekte olup jeopolitik açıdan daha güçlüdür. Türkiye, Tacikistan hariç tutulursa çoğu Orta Asya ülkelerinde, Afganistan'da, Azerbaycan'da ve Gürcistan'da askeri güç bulundurmaktadır. İran'ın Ermenistan dahil ismi geçen ülkelerin hiçbirinde askeri birlikleri yoktur. Türkiye'nin birçok Arap ülkesiyle iyi sayılabilecek düzeyde diplomatik ve ekonomik ilişkileri vardır.¹⁹⁰

¹⁹⁰ Robert Olson, Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004, s.10.

BÖLÜM 5

SONUÇ

İnsanlık tarihinin en tahripkar savaşı olan İkinci Dünya Savaşı çok değişik coğrafyalarda cereyan etmesine karşın en büyük insani ve maddi kayıp Avrupa'da yaşanmıştır. Bunun doğal sonucu olarak iki kutupluluk en yoğun şekilde bu kıtada zemin bulmuştur. Avrupa keskin hudutlarla doğu ve batı olarak bölünmüştür. Süper güçlerin nüfuz alanlarını küresel ölçekte genişletmek gayeleri yüzünden bölünme ve devletlerin güvenlik endişeleri ve çıkarları doğrultusunda bloklardan birisini tercih etmeleri Avrupa kıtasıyla sınırlı kalmamıştır.

Türkiye Avrupa kıtasının doğu sınırında yer alması, Rusya ile geçmişte 13 savaş yapmış olması, SSCB ile sınırdaş oluşu ve nihayet İkinci Dünya Savaşı sırasında Stalin'in Ardahan ve Kars'ı kapsayan toprak talebi, ayrıca boğazların SSCB'nin de kontrol edeceği şekilde yeni bir statüye kavuşturulması talebi Türkiye tarafından görüşülmesi bile kabul edilemeyecek konulardır. Bu taleplerin yol açtığı tehdit algısı Türkiye'yi Batı bloğuna yaklaştırmıştır. Ayrıca Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu ekonomik ve askeri yardımları ABD'nin sağlaması, Washington büyükelçisi Erteğün'ün cenazesinin Missouri zırhlısı ile İstanbul limanına getirilmesi bir jestten öte Türkiye ve bölge ülkelerini Batı bloğuna çekmek amacıyla girişilmiş bir gösteri niteliğinde olup tüm bu faktörler Türkiye'yi Batı dünyasına yaklaştıran diğer nedenler olmuştur. Türkiye'nin ekonomik kalkınmasını sağlayabilmek, kentleşmek, sanayileşmek ve halkın refah seviyesini yükseltebilmek için yapması gereken yatırımlar yabancı kredi gerektirmekteydi. Bunu en rahatlıkla sağlayacak ülke ABD idi.

Türkiye'nin bu haklı ve makul nedenlerle Batı bloğunda yer alma kararı anlaşılır bir tercihtir. Truman doktrinine göre ABD desteği olmadığı takdirde SSCB'nin Yunanistan ve Türkiye'de kontrolü sağlayacağı ve sonrasında diğer Ortadoğu ülkelerinin kolaylıkla komünist rejime teslim olacağına inanılıyordu.¹⁹¹ ABD'nin bu bakış açısı Türkiye ile ittifak yapmasının kendi çıkarına olduğu gerçeğini ortaya koymaktaydı.

¹⁹¹ William L, Cleveland, Martin Bunton, A History of Modern Middle East, Fourth edition, Westview Press, Philadelphia, USA (2009), s.276.

Kore savaşı Türkiye'nin arzuladığı NATO üyeliği için önemli bir fırsat olmuştur. Özellikle İngiltere tarafından engellenen NATO üyeliği Türk birliğinin Kore'de gösterdiği cesaret ve ABD kuvvetlerine verdiği destek sayesinde mümkün olmuştur. ABD, lideri olduğu Batı bloğunda yer alan müttefik ülkelerde, Türkiye dahil, askeri ve ekonomik yardım dışında yumuşak güç olarak tanımlanan bireysel özgürlükler, şeffaflık, demokrasi, özel mülkiyetin önemi gibi kavramların yerleşmesine çalışmış ve bunda başarılı olmuştur. Türkiye Soğuk Savaş döneminde NATO üyeliğinin yanısıra daha sonra AB'ye dönüşecek Avrupa Ekonomik Topluluğu ile 12 Eylül 1963'de imzaladığı Ankara antlaşması ile üyelik konusunda ilk ciddi adımı atmıştır. Ayrıca Avrupa Konseyi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı üyesidir. İlk kurulduğunda OEEC olarak bilinen ve 1961'den itibaren OECD olarak kurumsal çalışmalarını sürdüren teşkilatın da üyesidir. Türkiye bu girişimleriyle Batı bloğunun birçok örgütüne üye olarak pozisyonunu güçlendirmeye ve ilişkilerini çok boyutlu konuma taşımak istemiştir.

Türkiye Batı ittifakına dahil olmak yönünde karar alırken kendisi için üç potansiyel tehlikeyi de göze almış oluyordu. Başta ABD olmak üzere Batılı güçlerin Türkiye'yi bir peyk ülke haline getirmeleri, Türkiye'nin çıkarları söz konusu olmadığı bir nükleer savaşa sürüklenmesi ve Türkiye'nin çıkarlarının ittifak menfaatleri ile çatışması ihtimali ciddi olarak düşünülmesi gereken riskler olmuştur.¹⁹²

Soğuk Savaş'da güvenliğin temelini iki kutuplu güç dengesi sisteminin oluşturduğuna ait genel bir inanış vardır. Dönemin baskın güvenlik unsuru askeri güvenlik olmuştur. Realizm'in Soğuk Savaş döneminde önemli oluşunun nedeni iki kutuplu güç dengesinin varlığıdır. Soğuk Savaş yıllarında savaş olmayışı bu teoriyi desteklemiştir.

Neorealist teorinin öne sürdüğü fikirler ışığında Soğuk Savaş dönemini, bu yıllarda Türkiye ve İran'ın yaptığı ittifakları incelediğimizde büyük güçlerin sistemde sahip olduğu yüksek askeri güçlerle önemli pozisyonları ele geçireceği ve sisteme hakim olacağı düşüncesinin doğrulandığını saptamaktayız. ABD ve SSCB oluşturdukları üstün askeri güçlerle uluslararası sistemin iki hegemonu olmuşlardır. SSCB 2. Dünya Savaşı'ndan oldukça yıpranmış olarak çıkmasına, konvansiyonel silahlar bakımından ABD'den geri olmasına karşın bir kaç yıl içinde nükleer güç olmayı başarmıştır. Neorealizmin doğrulanan

¹⁹² William Hale; Turkish Foreign Policy. 1774-2000, s.137.

ikinci öngörüsü iki kutuplu sistemin daha stabil ve barışçıl oluşudur. Gerçekten 45 yıllık zaman diliminde en azından başat güçler arasında savaş olmamıştır.

Mearshimer Soğuk Savaş döneminde savaş yaşanmamasının nedenleri olarak askeri gücün çift taraflı dağılımını, ABD ve SSCB arasındaki askeri eşitliği, iki süper gücün geniş nükleer cephaneliğini ve Avrupa'da hiper milliyetçiliğin düşüşünü göstermiştir. ABD ve SSCB'nin sivil ve askeri yetkilileri nükleer savaş sonrası zaferin imkansızlığının farkına varmışlar, bir zafer elde edilse bile bunun bir Pirus zaferi olacağını anlamışlardır. Her iki blok liderleri yeri geldiğinde nükleer güçlerini bir tehdit olarak dile getirmişler, ancak nükleer karşılaşma ciddi bir olasılık olarak gündeme geldiğinde dikkat göstermişlerdir.¹⁹³ Bu davranışın en tipik örneği Küba krizi sırasında Başkan John F. Kennedy ve Sovyet lideri Nikita Kruşçev'in basiretli yaklaşımları sonucu dünyanın bir nükleer savaşın eşiğinden dönmüş olmasıdır. Neorealizmin doğrulanan üçüncü öngörüsü uluslararası sistemde güç kapasitesinin dağılımında geride kalan devletlerin ittifaklarla dengeleme yolunu tercih etmeleri ve bunun sonucunda işbirliğinin ortaya çıkmasıdır. Türkiye ve İran 2. Dünya Savaşı sonrasında ekonomik ve askeri bakımdan zayıf olmalarının yanısıra SSCB bir hegemon devlet olarak her iki ülke içinde potansiyel tehdit oluşturmaktaydı. Türkiye ve İran iki kutuplu sistemde doğal olarak kendilerine tehdit oluşturan hegemonun rakibi ile ittifak yaparak dengeleme yoluna gitmişlerdir.

Neorealist görüşe göre ABD ve SSCB yapının zorunluluklarına uyarak birbirlerini dengelemeye başlamışlardır.¹⁹⁴ Neorealizm uzun barışın sürmesini temelde çift kutuplu yapının varlığına, ayrıca dehşet dengesi ve nükleer silahların mevcudiyetine bağlaması nedeniyle Soğuk Savaşın sonunu öngörememiştir. Güç dağılımındaki bu çapta değişim ve bu dönüşümün barışçıl yolla olması neorealizme ters düşmüştür.¹⁹⁵ Neorealizmin ortaya çıktığı dönem iki kutuplu düzende blokların kendi içinde sorunlar yaşamaya başlamasıyla eş zamanlıdır. AB ülkeleri ekonomik alanda yaptıkları hamlelerle ABD için rakip olmaya başlamıştır. Ayrıca petrol fiyatlarındaki değişiklikler ekonomik problemlerin gündemin birinci sırasına yerleşmesine neden olmuştur. Bu tür gelişmeler yurtiçi ve uluslararası

¹⁹³ John J Mearsheimer, Back to Future: Instability in Europe After the Cold War. International Security, Vol 15, No 4 (Summer 1990).

¹⁹⁴ Klevis Kolasi, Soğuk Savaş'ın Barışçıl olarak Sona Ermesi ve Uluslararası İlişkiler Teorileri, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 68, No: 2, (2013), s.165.

¹⁹⁵ A.g.e., 175.

siyasi olayları birbirinden bağımsız olarak değerlendiren realist teorinin ciddi şekilde eleştirilmesine yol açmıştır.¹⁹⁶ Soğuk Savaş boyunca realizm ve neorealizm ABD açısından dünyayı açıklamaya çalışmış ve yaptıkları analizlerinde bilimsellik ve objektiflik iddia ederek ABD'nin eylemlerine meşruiyet kazandırmaya çalışmışlardır.¹⁹⁷

Türkiye'nin NATO'ya girmek isteği konjunktürel bir gereklilik olması yanısıra 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan, Türkiye Cumhuriyeti'nde çok daha yoğunlaşan çağdaşlaşma, özelde Batılılaşma politikasının doğal bir sonucudur. NATO, SSCB'nin liderliğinde kurulan Varşova Paktı'na karşı güvenlikçi politikalar izlemek amacıyla oluşturulmuştur. Türkiye içinde bulunduğu bu askeri ittifak bünyesinde hiç bir zaman saldırgan politika izlememiş, kendi toprak bütünlüğü ve egemenliği için NATO şemsiyesini bir destek olarak görmüştür. Silahlanma konusunda ülke gereksinimlerinin sınırları içinde kalmış, NATO'nun belirlediği çerçevede ordusunu organize etmiş, ülkede bazı askeri tesislerin kurulmasına izin vermiştir.

İran Şahı Muhammet Rıza Pehlevi özellikle Soğuk Savaş'ın ilerleyen yıllarında astronomik rakamlara ulaşan petrol gelirinin önemli bir kısmını ordusunu güvenlik konseptinin ve ihtiyacının çok ötesinde boyutlarda büyütmek, silahlanmak ve nükleer enerji sahibi olmak amacıyla kullanmıştır. Şah'ın bu yaklaşımını saldırgan realizmle açıklamak mümkündür. Saldırgan realizm düşüncesinin mimarı Mearsheimer güçlenmek konusunda devletlere bir sınır koymadığı gibi aksine güçlerini maksimize etmelerini öngörmektedir. Mearsheimer bu düşüncelerini büyük güçler için öne sürmüş olmasına karşın İran'ın söz konusu politikası eylemsel olarak saldırgan realizme bir örnek oluşturur. İran'ın askeri bakımdan güçlenmesi öncelikle yakın komşuları için bir tehdit unsuru olmuştur. Ordusu için silahların çok önemli bir kısmını satın aldığı ABD yönetimleri için Şah'ın bu politikası endişe kaynağı olmuştur. Petrol gelirlerinin söz konusu alanlarda harcanması ülkede gelir adaletsizliğine ve genel hoşnutsuzluğa yol açarak 1979 devrimine giden yolun önemli nedenlerinden birisini oluşturmuştur.

NATO 4 Nisan 1949'da BM şartının 51. maddesi çerçevesinde kurulduğu zaman tanımlanan temel görevinin BM ilkeleri doğrultusunda askeri ve siyasi araçları kullanarak üyelerinin egemenlik ve bağımsızlığını korumak, insan hakları ve hukukun üstünlüğünün

¹⁹⁶ Klevis Kolasi, Soğuk Savaş'ın Barışçıl olarak Sona Ermesi ve Uluslararası İlişkiler Teorileri, 168.

¹⁹⁷ A.g.e., 171.

geçerli olacağı adil ve kalıcı bir barış ortamı sağlamak olduğu ifade edilmiştir. Bu açıklamadan gayet açıkca anlaşılacağı üzere NATO sadece bir askeri ittifak olmayıp aynı zamanda siyasi araçları kullanan, siyasi hedefleri olan bir örgüttür. Bu gerçek Türkiye'nin NATO üyesi olma çabasının her bakımdan Batılılaşma hedefi ile örtüşmektedir. Türkiye'nin başta AB olmak üzere birçok Avrupa kökenli kuruluşa üye olmasının başlıca iki nedeni batılılaşma kavramının ekonomik, sosyal ve kültürel içerikler taşıması ve Batı bloğunun sadece ABD'den ibaret olmayışıdır. NATO'nun aynı zamanda büyük bir siyasi birlik oluşunu Soğuk Savaş'ın ilk yıllarındaki bazı önemli gelişmeler göstermektedir. İngiltere ve Fransa'nın 4 Mart 1947'de Dunkirk antlaşmasını imzalamalarını takiben 17 Mart 1948'de Belçika, Fransa, Lüksemburg ve Hollanda arasında Brüksel antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya imza koyan ülkeler aralarında ortak savunma, ekonomik, siyasal, kültürel ve sosyal işbirliğini öngörmekteydi. Brüksel antlaşmasına taraf ülkeler ABD ile ekonomik ve savunma konularında işbirliğini arttırmak için 15 Mart 1949'da ABD, Kanada, Danimarka, İzlanda, İtalya, Norveç ve Portekiz'i antlaşma sağlamak üzere davet etmişlerdir. Bu çağrı NATO'nun kurulması sürecini hızlandırmıştır¹⁹⁸. Göreceli genel ve soyut çerçeve içerisinde birleştirici olan ittifakların daha uzun süre devam ettiği inancı NATO için geçerli olsa da tehdit ortadan kalkınca karşı ittifakın doğal olarak bozulacağı düşüncesi NATO için geçerli olmamıştır çünkü SSCB ve sosyalist bloğun dağılmasından sonra NATO devam ettiği gibi ironik olarak eski Varşova Paktı üyelerinden bazıları örgüte üye olarak alınmıştır. Bu durum çeşitli yönleriyle tartışmaya açıktır.

Olson'un özellikle her olayı ve değişik büyüklükteki ülkelerin ilişkilerini incelerken mutlaka bir uluslararası teori ile açıklama gereğinin veya yeterliliğinin olamayacağı fikri¹⁹⁹ bazı teorilerin beklenmedik tarihi olaylar gerçekleştikten sonra ve o zamana kadar öne sürülmüş teorilerin söz konusu olayı açıklamakta yetersiz kalması üzerine geliştirilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Mihail Gorbaçov'un yürüttüğü politikalarla adeta sosyalist sistemin yıkılmasını kolaylaştırması, devleti korumak, rejimi sürdürmek için bir refleks göstermemesi buna bir örnek oluşturur. Bu durumu bilinen uluslararası teorilerle açıklamak güçtür. İran'da uzun süren otoriter monarşinin yerini teokratik bir Cumhuriyet'in alması uluslararası teorilerin açıklayamadığı önemli başka bir tarihi değişimdir. Çünkü tahmin

¹⁹⁸ Mustafa Özalp, Fayda ve Zararlar: Çıkmakla Kalmak Arasında Türkiye-NATO İlişkileri. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 3, Sayı 2, Aralık (2018), ss.407-408.

¹⁹⁹ Robert Olson, Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004, s. 5.

edilen Şah sonrası rejimin özgürlükçü, demokratik, liberal değerleri önemseyen nitelikte olacağıydı.

Bu görüş ışığında Türkiye ve İran'ın Soğuk Savaş sırasındaki ittifakları ve ittifak süreci içinde yaşadıklarını anlamak ve açıklamakta başka teori ve düşüncelerin değerlendirilmesi yararlı olur. İlk örnek Demokratik Barış Kuramı'dır. Liberal düşünce sistematigi kapsamındaki bu teori devletlerin demokratikleştikçe daha barışçıl olacakları temel kabulünden hareket eder. Demokratik ülkelerin bir anlamda demokrasiyi ihraç ettiklerine inanır. Hindistan, Brezilya, Meksika ve Türkiye gibi ülkelerin sadece stratejik önemlerinden dolayı değil aynı zamanda demokrasinin Batı dışı coğrafyalarda da kurulup yaşatabileceğine örnek oluşturdukları için değerli olduklarına işaret eder.²⁰⁰ Türkiye ile Yunanistan arasında başta Kıbrıs sorunu olmak üzere, kıta sahanlığı, karasuları, FIR hattı, Kardak krizi, Batı Trakya'daki Türk-Müslüman azınlıkla ilgili sorunlar, Patrikhane ve Türkiye'deki Rum vakıf malları gibi çok sayıda çözülmemiş kronik sorunların bazılarında silahlı çatışmanın eşiğine gelinmiş, fakat ABD her ikisi NATO üyesi olan ve demokratik rejimlere sahip müttefiklerinin savaşmalarını engellemiştir.

Robert Olson Türkiye ve İran'ın dış politikalarını anlamak için en iyi teorinin Steven David'in çok yönlü denge teorisi²⁰¹ olduğunu iddia etmiştir. Çok yönlü denge teorisi iç tehditlerin dış tehditler kadar ülkelerin rejimleri için risk içerdiğini savunmaktadır. Olson Türkiye ve İran'ın bu tür tehditlere maruz kaldığına işaret etmiştir. İran'da Azeri ve Kürt ayaklanmaları ve bu etnik grupların kısa süren otonom bölgeler oluşturmaları, bu isyanları ve TUDEH'in faaliyetlerini SSCB'nin desteklemesi, ulusal cephe ve ulema gibi muhalif unsurlar, nükleer güç olma yolundaki çabalar, Arap milliyetçiliği ve Baascılık neticesi bulunduğu coğrafyada yalnızlık ve baskıcı otoriter monarşi İran'ın maruz kaldığı iç tehditleri oluşturmuştur. Olson ayrıca orta ölçekli ülke kavramına dikkat çekmekte Türkiye ve İran'ın orta ölçekli ülke kriterlerine uyduğunu ifade etmektedir²⁰². Orta ölçekli devlet büyük devlet tehdidi ile karşılaştığında çözümünü dışarda arar. Çözüm arayışı iki yönde olmaktadır. Birinci seçenek büyük devletler arasındaki güç dengesini gözetmek, ikincisi bir

²⁰⁰ Kıvanç Ulusoy. Demokrasi, Uluslararası İlişkilere Giriş. Editörler: Şaban Kardaş, Ali Balci. Küre Yayınları, İstanbul, (2015), ss. 494-495.

²⁰¹ Steven R David. Explaining Third World Alignment. World Politics, Volume 43, No 2, (1991), ss.233-256.

²⁰² Robert Olson, Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004, Çeviri: Kezban Acar. Babil Yayıncılık, Ankara, (2005), s.5.

ittifaka katılmaktır. Seçim kolay olmadığı gibi her iki alternatifin de olası sakıncaları vardır. Güç dengelerinin değişken olması, bir ittifaka girdiği takdirde büyük gücün mutlak egemenliği altında kalması belli başlı dezavantajlardır. İki kutuplu dünya siyasi ortamında bir orta büyüklükteki devletin jeostratejik durumu büyük bir gücün ilgi alanındaysa iki bloktan birisini tercih etmek kaçınılmaz bir sonuç olmaktadır.²⁰³ Orta büyüklükteki devletin süper devletin önemli saydığı hallerde ona kafa tutamayacağı, çatışamayacağı söylemine örnek olarak Türkiye'nin ABD'nin gereksinim duyduğu üsler, hava sahası ve lojistik destek konusunda direnme gösterememesi verilebilir. Orta ölçekli devletin süper güçten gelen baskılara belli düzeyde karşı koyabilmekte, pazarlık yapabilmekte, hatta iyi değerlendirme yapabildiği hallerde süper gücü gene sınırlı düzeyde etkileyebilmektedir.

Türkiye'nin Batı bloğu ile yaptığı ittifakı kısmen öğrenme teorisi ile de açıklamak mümkündür. İkinci Dünya Savaşı'na aktif şekilde girmeyerek tarafsızlığını koruması o dönemde başta Cumhurbaşkanı İsmet İnönü olmak üzere Türk yöneticiler tarafından ülke için doğru ve yararlı bir politika olarak değerlendirilmiştir. Ancak savaş sonrası ülkenin bir yalnızlığa sürükleneceği ve bu durumun doğuracağı tehditi öngörmüşlerdir. Yalnızlığı gidermenin ve onun yaratacağı tehditleri bertaraf etmenin çözümünün ittifak yapmak ve bunu Batı dünyası ile yapmanın doğru tercih olduğunu yaşadıkları deneyimlerden öğrenmişlerdir. Yalnızlığını gidermek için Batı bloğu ile ittifak yapmak dışında Türkiye 2. Dünya Savaşı sonrası Arap ülkeleri ile yakınlaşmak gayreti göstermiştir²⁰⁴. Bunun gereği olarak 29 Kasım 1947'de BM Genel Kuruluna getirilen Filistin'in Arap ve Yahudi devleti olarak bölünmesi önerisine Arap ülkeleri ile birlikte karşı çıkmış ve bu tutumu Arap dünyasından takdir toplamıştır.

Türkiye 1960'lı yıllarda Kıbrıs sorunu, iç politikada yükselen ABD karşıtlığı, yumuşamanın getirdiği bloklar arası diyalog ve Bağlantısızlar hareketinin BM'de artan etkinliği gibi nedenlerle dış politikasını bütünüyle ABD ekseninde yürütemeyeceğini fark ederek ABD ile ilişkilerini sınırlandırmıştır²⁰⁵.

²⁰³ Baskın Oran Türk Dış Politikası, 1919-1980., Cilt1.Sena Ofset, İstanbul, (2004),s.30-35.

²⁰⁴ William Hale, Türk Dış Politikası, 1774-2000 (çeviri: Petek Demir) İstanbul Arkeoloji ve Sanat Yayınları, (2003),s.109-110.

²⁰⁵ Feroz Ahmad, Demokrasi sürecinde Türkiye: 1945-1980,çeviren: Ahmet Fethi, İstanbul Hil Yayın, (1994),s. 487-488

Yukarıda değinilen nedenlerle ABD ile ilişkilerin yeniden düzenlenmesi olayını da öğrenme teorisi ile açıklamak mümkündür. Öğrenme teorisinin öngördüğü gibi devletler yaşadıkları büyük savaşlar ve ekonomik buhranlardan ders alırlar. Ancak bunun dışındaki olaylardan da dersler çıkarmaları mümkündür. Daha küçük çaplı olaylar veya iki ülke arasında cereyan eden olaylar da ders alınacak ve yaşamsal konularda karar verilirken yarar sağlayacak unsurlardır. Türkiye Cumhuriyeti izlediği aşırı ABD ve Batı yanlısı politikaların özellikle 1960'lı yıllardan başlayarak yanlışlarını ve bu yanlışların neden olduğu zararları görmeye başlamıştır. Bu algılama sonucunda verilen isabetli kararlar ve bunun gereği olan uygulamalarla ittifak içinde kalarak çok yönlü politikalar geliştirmesini, o zaman kadar ihmal ettiği coğrafyalarla ilişkilerini düzeltmesini sağlamıştır. Bu süreçte her ne kadar Batı ile Doğu blokları arasındaki yumuşamanın etkisini göz ardı etmek mümkün değilse de esas ders alınan ve politika değişikliğine neden olaylar Türkiye Cumhuriyeti'nin yaşadığı spesifik olaylardır.

Türkiye ile ABD arasında Soğuk Savaş döneminde "asimetrik ilişki" yaşanmıştır. Türkiye'nin ABD'yi etkileme kapasitesi, ABD'nin Türkiye'yi etkileme kapasitesinden çok daha düşük düzeyde kalmıştır. Türkiye'nin 1960 ve 1970'lerde ABD'den uzaklaşmaya yönelik siyasi, diplomatik ve ekonomik çabaları her sefer iki ülkenin daha da yakın ilişkiler kurmasıyla sonuçlanmıştır.²⁰⁶ Soğuk Savaş döneminde ABD-Türkiye ilişkileri patron-devlet-uydu devlet biçiminde olmamıştır. Bunun nedenleri Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük bir devletin mirasçısı olarak kurulması ve ulusal onura verilen önemdir.²⁰⁷ ABD küresel bir aktör, Türkiye ise bölgesel bir oyuncudur. ABD'nin küresel ve bölgesel menfaatleriyle Türkiye'nin ulusal ve bölgesel menfaatleri zaman zaman çatışmıştır.²⁰⁸

İki kutupluluk sadece Avrupa ile sınırlı kalmadığı, ABD ve SSCB'nin etki alanlarını güçleri oranında artırmak istedikleri için İran da bir tercih yapmak zorunda kalmıştır. Önemli jeopolitik konumu, zengin tarihi ve devlet yönetim tecrübesi, derin kültürel özellikleri, dini bağlılığı, zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarıyla İran kaçınılmaz şekilde

²⁰⁶ Ozan Örmeci,"Türk Amerikan İlişkileri: Mazisi ve Güncel Durum.12 Mart 2019 günü Marmara Üniversitesinde düzenlenen 2. Siyaset ve Diploma Okulunda sunulan bildiri,s.1.

²⁰⁷ A.g.e., s.19.

²⁰⁸ A.g.e., s.20.

iki süper gücün ilgi odağında olmuştur. SSCB tehdit algısı İran için de geçerlidir. Aslında bu algıdan öte yaşanan Rus işgallerinin yarattığı gerçek bir endişedir.

Her iki ülkenin İkinci Dünya Savaşı sonrası yaptıkları ve Soğuk Savaş döneminde sürdürdükleri ittifakların, Batı ve özelde ABD yanlısı politikalarının haklı ve anlaşılır nedenleri vardır. Her ikisinin güçsüz ekonomileri, tarihten gelen deneyimlerin yarattığı duygular ve yaşanan zaman diliminde devam eden SSCB tehdit algısına karşı güvenlik ve toprak bütünlüğünün korunması amacıyla yaptıkları ittifakları açıklayan başlıca nedenlerdir.

Rıza Şah İran'da ve Mustafa Kemal liderliğindeki kadronun Türkiye'de tepeden aşağı (top-bottom) reformları yaparken Batı uygarlığını, özelde Avrupa'nın, birçok yönünü, kanunlarını örnek almışlardır. Bu durum iki ülkenin Soğuk Savaş döneminde Batı yanlısı olmasının temelini oluşturan önemli bir faktördür.

Muhammet Rıza Şah'ın özellikle İngiliz-CIA ortak operasyonu Ajax ile Başbakan Musaddık'ın görevden uzaklaştırılması sonrası ABD ile olan ilişkisi çok daha yakın olmuştur. Türkiye ve İran özellikle ABD ile ikili olarak yaşadıkları birçok olay nedeniyle içinde bulundukları ittifakdan zarar gördükleri düşüncesine kapılmalarına karşın ittifak dışında kalmak gibi fikirleri olmamıştır.

Stalin'in ölümünden sonra göreve gelen Nikita Kruşçev'in başlattığı "anti-Stalinist" politika gereği rakip blok ülkeleri ile ilişkileri normalleştirme ve barış içinde birarada yaşama (coexistence) gayretleri Türkiye ve İran'ın SSCB ile ekonomik ve siyasi ilişkiler geliştirme çabaları için göreceli uygun ortam yaratmıştır. İki ülkenin bu konudaki girişimleri doğal olarak ABD tarafından tepki ile karşılanmıştır.

Türkiye ve İran'ın Batı bloğuna aşırı bağımlılıkları neticesinde bölgelerinde, Arap ve Müslüman dünyasında yalnızlığa itilmiş olmaları bir başka sorun olmuştur. Türkiye bu konuda İran'dan daha farklı davranmış, 1960'lı yılların ortasından başlayan ve 1970'li yıllarda devam eden çok yönlü dış politika izlemiş ve ilişkilerini çeşitlendirmiştir.

İki ülkenin genel anlamda Batı ülkeleri özelde Avrupa ülkeleri ile son iki yüzyıl içindeki ilişkileri önemlidir. Osmanlı İmparatorluğu daha çok Batıya doğru genişlemiş ve İran'a kıyasla Avrupa ile daha fazla temas içinde olmuştur. Tanzimat ile başlayan yenileşme ve

Batıyı yakalama çabaları İran'dan önce başlamıştır. Modernist düşüncenin diğer Ortadoğu ülkelerine kıyasla İran'a daha geç intikal etmesi temel dört nedenle açıklanmaya çalışılmıştır. Bunlardan ilki 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında Fıkıh'a görece hakim olan akılcılığın oynadığı çelişkin roldür. İkinci neden olarak Sünni ulemanın tarihi süreç içinde hükümete bağlı kalması ve bu bağlılığın ekonomik boyutu olmasına karşın Şia ulemanın halkın ve tüccarların yaptıkları ödemeleri toplamalarıdır. Şii ulemanın ekonomik yönden halka bağımlı olmasının etkinliğini ve bağımsız düşünebilme yeteneğini sınırladığı öne sürülmüştür. Ayrıca geleneksel pazar tüccarı yabancıların ekonomik varlığına karşı çıkmaktaydı. Bu karşıtlık gerekli modern reformlar ve yeni düzenlemelerin aksaması ve gecikmesi sonucunu doğurmuştur. Dördüncü neden olarak İran'ın geçmişinde hiçbir zaman sömürge olmaması, sömürgeciliğin etki alanına girmemiş oluşu dile getirilmiş ve yarı sömürge olma durumunun toplumun çağdaş kurum ve düşüncelerle karşılaşmasının gecikmesine sebep olduğu iddia edilmiştir.²⁰⁹ İran'ın yakın geçmişinde etkin olan düşünceler İslamcılık, milliyetçilik, sosyalizm ve modernleşme olmasına karşın ülkenin toplumsal ve siyasal kimliği tarihi boyunca dinle özdeşleşmiştir. Bu yakınlık İran milliyetinin dini kimlikle özdeş sayılabileceği derecesindedir. Ülke sınırları sürtüşme ve dalgalanma alanı olarak görüldüğünden ve dalgalanma hali daima var olduğundan sınır yerleşimlerine sürtüşme ve istikrarsızlık sebepleri olarak değerlendirilmiştir.²¹⁰

Kashani-Sabet İran'ın tarihsel koşulları üzerinden sınır sürecini analiz ettiği kitabında komşu ülkelerdeki benzer tartışmalara dikkat çekmiştir. Çalışmasında değişimin başlıca unsurunun materyal, kültürel ve siyasi anlam atfedilen toprak olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte diğer kurguları inkâr etmediğini vurgulamaktadır.²¹¹

Yazar ülke içindeki çatışmalara ve yabancı saldırılara alışmış bir toplum için toprağa ait endişelerin kolay kolay ortadan kalkamayacağını ve ilerleyen zaman içinde bile İran'ın sınırlarının tartışmaya açık olduğunu kaydetmiştir.²¹² Sosyo-kültürel açıdan İran tarihinin

²⁰⁹ Amir Ahmad Fekri, Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi, Mızrak İletişim ve Yayıncılık Tic. Ltd. Şti., İstanbul, (2011), s. 115-117.

²¹⁰ Firoozeh Kashani-Sabet, Sınır Kurguları. İran Ulusunun şekillenmesi (1804-1946) (Shaping the Iranian Nation (1804-1946), çeviren: Duygu Şendağ. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, (2018), s. 9.

²¹¹ A.g.e., s. 15.

²¹² Firoozeh Kashani-Sabet, Sınır Kurguları. İran Ulusunun şekillenmesi (1804-1946), s. 297.

önemli düşünürlerinin belirlenmesinde iki dönem önem kazanmaktadır. Bunlar İslamın ilk 400 yıllık dönemi ve son 150 yıllık dönemidir²¹³.

Ali Şeriati çağdaş İran'ın en etkin entellektüeli konumundadır. Şeriati'nin düşünceleri "eleştirel yeniden yapılanma" veya "İslami Protestanizm", "yeniden doğuş ve mezhepsel Rönesans" olarak özetlenebilir. Şeriati bunu üçüncü yol, çıkış yolu olarak görmekteydi. Devamlı birbirinden uzaklaşan halk ile entellektüellerin birbirine yaklaşması gerektiğini savunmuştur. Düşünür İslamı yeni gereksinimler ışığında yeniden tefsire maruz, siyasal ve toplumsal olaylardan sorumlu bir ideoloji olarak yeniden tarif etmiştir. Uygarlık ve modernizasyonun farklı şeyler olduğu, uygarlık isteyen toplumlara modernizasyon üzerinden uygarlığa varamayacaklarının söylenmesi gerektiğini öne sürmüştür. Şeriati'nin modernite bağlamındaki eleştirileri ve bilim konusundaki fikirlerinin Frankfurt eleştirel okuluyla benzerliğinin açık olduğu bildirilmiştir.²¹⁴

Şeriatiye göre İslamın toplumsal düzeni adalet ve eşit dağıtım temeli üzerine kuruludur ve hiçbir biçimde sınıf çatışmasının bulunmadığı, insanların kollektif mülkiyete sahip oldukları bir topluluktur.²¹⁵

Behrooz Moazami 1796'dan günümüze kadar İran'da devlet, din ve devrimi analiz ettiği kitabında Pehlevi Hanedanlığının 1925-1926 oluşumunun İran'ı beş yüz yıldır yöneten etnik-aşiret monarşisine son verdiğini ifade etmiştir. Bu terimin İran'da devlet yönetiminin etnik-dilsel ve aşiret kökenine işaret ettiği belirtmiştir.

Humeyni'nin 1989'da ölümünden sonra faydacılar, reformcular ve militaristlerden oluşan parçalı bir siyasi manzaranın ortaya çıkmış olduğuna atıf yaparak İran devriminin halen tamamlanmadığını, İslam Cumhuriyeti'nin başından beri değişken olduğunu ve teokrasinin Cumhuriyetle bağdaşmadığını gösterdiğini öne sürmüştür. İran'ın gelişimini bölgedeki daha geniş siyasi ve toplumsal istikrarsızlığa bağlamış ve süregelen siyasi karmaşanın yeni bir bölgesel siyasi yapıya dönüşmedikçe devam edeceğini düşündüğünü söylemiştir.²¹⁶

²¹³ Ahmad Fekri, Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi, s.108.

²¹⁴ A.g.e., ss.147-151.

²¹⁵ A.g.e., ss.147-159.

²¹⁶ Behroz Moazani, İran'da Devlet, Din ve Devrim, 1796'dan Bugüne (State, Religion and Revolution in Iran, 1796 to the present, Çeviren: Bahar Bilgen, İletişim Yayıncılık, (2018), s.22.

İran ve Türkiye'nin Soğuk Savaş yıllarında batı yanlısı tutumları ve Batı bloğu ile ittifak yapmasını kısmen realist teori ile açıklamak mümkündür. İki ülke için ortak tehdit SSCB olmuştur. Türkiye'nin doğu illerinden toprak talebi, boğazların ortak kontrolü ve boğazlarda bir Sovyet üssü kurulması talebi çok ciddi bir tehdit olmuştur. 1941'de SSCB'nin kuzey İran'ı işgali, antlaşma hükümleri aksine davranarak belirlenen tarihte askerlerini çekmemesi, Azeri ve Kürt ayaklanmalarını desteklemesi İran'ın bekası ve toprak bütünlüğü için tehdit olmuştur. Ekonomik ve askeri güçleri sınırlı olan Türkiye ve İran karşılaştıkları tehdit karşısında bir ittifaka girmekle algıladıkları tehdiye karşı dengeleme sağlamaya çalışmışlardır. Soğuk Savaş dönemi iki kutuplu bir özellik taşıdığı için tehdiye karşı fazla bir seçenekleri olmamış, Batı bloğuna kaçınılmaz şekilde katılmışlardır.

Türkiye ve İran için ortak başka bir husus komünizmin ideoloji olarak iki ülkenin sosyal yapısı ve dini değerleriyle kesinlikle bağdaşmamasıdır. Mustafa Kemal'in 1926'da Komünist partiyi yasaklamasından sonra ülkede komünizm yazarlar, sanatkarlar ve akademisyenler arasında entellektüel bir tartışma konusu olmaktan öteye geçememiştir. Ayrıca komünist fikirlerin güç ve destek alacağı büyük bir proleter sınıf yoktu. Komünizm doktriner olarak bir tarım ülkesi ve ahalisi çok büyük oranda Müslüman olan Türkiye Cumhuriyeti için kesinlikle uyumsuzluk içindeydi. Bu nedenle özellikle sağ eğilimli Türk hükümetleri komünizm düşmanlığını ve tehditini Soğuk Savaşın ilk yıllarında yoğun biçimde vurgulamışlardır. Ancak komünizm ideolojik bakımdan hiç bir zaman Türkiye için bir model olmamıştır. SSCB'nin, İran'da gücü ele geçirmek için komünist partiyi kullanma olasılığı olmuştur. TUDEH İran siyasi yaşamında zaman zaman etkin olabilmıştır. Komünist eğilimli TUDEH ve sol tandanslı gruplar 1979 devrimine yol açan olaylara katılmışlar, Şah karşıtı olarak hareketi desteklemişlerdir. Bununla yetinmeyip İslam Cumhuriyeti'nin resmi hüviyet kazanması için için yapılan referandumda "evet" oyu verip yeni rejimin niteliklerini onaylamalarından beş ay sonra yasaklanmışlardır. 1979 devriminden sonra SSCB tehditi azalmıştır. Türkiye ittifakını kurumsal bazda yapmıştır. Değişik iktidarlar ve askeri darbeler sonucu oluşan hükümetler döneminde bile dış politikada önemli bir sapma olmamış, Batıya bağlılık bir devlet politikası olarak sürdürülmüştür. Türkiye ittifaka girerken her ülkenin yaptığı gibi yarar-zıyan hesabı yapmıştır. Çalışmanın ilk kısımlarında açıklandığı gibi ittifaklarından beklenen yararlar ve hedeflenen amaçlar olduğu kadar risk ve zararlar da söz konusudur. Türkiye 2. Dünya

Savaşı süresinde tüm telkin ve baskılara rağmen tarafsızlığını korumuştur. Türkiye böylece savaşın olası zararlarını önlemiş, toprak bütünlüğünü korumuş, iç güvenliğini sağlamıştır.

Eligür²¹⁷Türkiye Cumhuriyeti karar vericilerinin Osmanlı İmparatorluğunun tarihi deneyimini göz önüne alarak Batılı güçlerle askeri ittifak yapmanın ülkenin güvenliğini koruyacağını ve büyük güçler arasında pazarlık konusu olmasını önleyeceği inancında olduklarını ve olası SSCB taleplerine karşı Türkiye'nin kendisini daha rahat hissedeceğini belirtmiştir.

Yazar Türkiye'nin bu şekilde davranmasının dış nedenini öğrenme teorisinin açıklayabileceğini ifade etmiştir. Türkiye'nin denge siyaseti izlemesinin başka bir sebebi dış politika ilkesi olarak maceracı bir yaklaşım içinde olmayıp aksine barışçı, güvenliğini maksimize eden, statükoyu koruma yanlısı bir tutum içinde olmasıdır.²¹⁸

İttifaka giriş nedenleri kadar önemli olan onun devamlılığıdır. İttifaka ihtiyaç duyulduğu bir aciliyet durumunda gerekli desteğin sağlanmaması, terk edilme (abandonment) durumu olabilir.²¹⁹Türkiye'nin Kıbrıs sorunu nedeniyle Başkan L.Johnson'un gönderdiği mektubunda ima edildiği gibi ABD'nin isteği dışında Türkiye'nin atacağı adımlara karşı oluşacak SSCB tehlikesi karşısında NATO'nun destek olmayacağını ifade etmesi, ayrıca çalışmada daha önce ayrıntıları anlatılan birçok olay nedeniyle Türkiye ittifak içinde kalmaya devam etmesine karşın çok yönlü politika izleme yoluna girmiştir.

1970'li yıllarda Türkiye ve İran sosyal ve ekonomik değişimlere bağlı olarak önemli sorunlar yaşamışlardır. İran'da petrolden sağlanan zenginlik toplumda derin gelir adaletsizliğine yol açmıştır. Başta en yoksul kesimlerde olmak üzere genel hoşnutsuzluk başgöstermiştir. Ordu'nun desteklediği güvenlik güçleri oluşacak toplumsal muhalefeti bastırmıştır. Türkiye'de ise ordunun siyasi yaşama doğrudan veya dolaylı müdahaleleri sistemin ülke sorunlarını çözme noktasında yetersiz kaldığı ve parlamentonun kitlendiği dönemlerde olmuştur. Demokratik normlarla bağdaşmamasına karşın askeri rejimler sonunda seçime gitmişler ve sivil demokratik sisteme dönmüştür. Cuntaların sürekli

²¹⁷ Banu Eligür, Turkey's Quest for a Western Alliance (1945-1952) A Reinterpretation,s. Master's degree thesis, Ankara (May 1999),s.130.

²¹⁸ A.g.e., ss.131-132.

²¹⁹ Hasan B Yalçın, İttifaklar. Uluslararası İlişkilere Giriş. Editörler: Şaban Kardaş, Ali Balcı, Küre Yayınları, İstanbul, (2014), s.399.

iktidarda kalmak amaçları olmamıştır. Buna karşın İran'da ordu Şah'ın dikta rejimini devam ettirmek için kullanılmıştır çünkü monarşi ve silahlı kuvvetlerin menfaatleri bu yönde olmuştur.

İran'da Başbakan Musaddık'ın ABD-İngiliz ortak operasyonu ile iktidardan düşürülmesi, Roma'ya kaçmış olan Şah'ın ülkesine dönerek yeniden tahta çıkması onu çok daha yoğun şekilde ABD'ye bağlamıştır. Bu bağımlılık 1979 devrimine yol açan ana nedenlerden birisi olmuştur. SSCB'nin dağılmasından sonra NATO'nun devam etmesi tehdit kalkınca ittifakların bittiği gerçeğine ters düşmektedir. Bu durum üyelik sürecinin demokratikleşmeyle olan ilişkisi ve demokrasilerin birbiriyle olan ittifak ilişkilerinin sağlamlığı ile açıklanmaktadır.²²⁰ Bu durum ayrıca Walt'ın ittifakları tanımlarken sadece güvenlik, beka ve güç sağlama gibi nedenlerle kurulmadığı, bunun dışında sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel ve dini amaçlara hizmet edebileceği savı ile örtüşmektedir.²²¹

Muhammet Rıza Şah'ın petrol gelirlerinin önemli bir kısmını askeri harcamalara aktarması, ordusunu dünyanın en güçlü beş ordusundan birisi haline getirmek amacı ABD tarafından eleştirilmiştir. John J Mearsheimer uluslararası sistemin anarşik ortamının devletler arasında güvensizlik oluşturduğuna ve ofansif militarizmin beka'nın sağlanması için gerekli olduğuna inanmaktadır.²²² Şah'ın İran ordusunu gereğinden fazla silahlandırıp güçlendirme gayretlerini Mearsheimer'ın ofansif realizm düşüncesi ile açıklamak mümkündür.

Mahdi Muhammed Nia devrim sonrası İran dış politikasını irdelediği makalesinde güvenlik maksimizasyonu (neorealizm savunmacı realizm), güç maksimizasyonu (saldırgan realizm), etki maksimizasyonu (neoklasik realizm) ve mutlak kazanç sağlama (neoliberalizm) gibi rasyonalist yaklaşımların İran'ın dış politikası ve güvenlikle ilgili davranışını yeterince açıklayamadığını öne sürmüştür. Yazar İran dış politikasının normatif yapı ve ideallere dayandığını iddia etmektedir. Rasyonalist teorilerden uzak durarak İran'ın dış politikasını anlamak için holistik yapısalcılığın en uygun yaklaşım olduğuna inanmaktadır. İran'ın yeni olarak doğuya bakış (Look East Policy) ve Güney-güney ittifakları (South-South alliances) geliştirme çabası içinde olduğunu ifade etmektedir. Dış

²²⁰ Hasan B Yalçın, İttifaklar. Uluslararası İlişkilere Giriş, s.405.

²²¹ Stephan Walt, The Origins of Alliances, ss.23-24.

²²² Mearsheimer John J, The Tragedy of Great Power politics, New York W.W. Norton, (2001).

politikanın esas itibariyle yurtiçi etkileşim sonucu oluştuğunu ve İran İslam Cumhuriyeti'nin kimliğini şekillendirdiğini, dost ve düşmanın belirlendiğini söyledikten sonra ikinci aşamada oluşmuş kimliğin kendisine karşı duran normatif çevreye karşı güçlenmekte ve radikalleşmektedir. Bunun nedeni Batı dünyasının İran'la zıtlasma politikasıdır.²²³

Türkiye ile İran arasındaki ikili ilişkiler tarihi süreç içinde dalgalanma göstermiş, inişli çıkışlı bir seyir takip etmiştir. Zaman zaman çıkarlar çatışmış, bazen dostluk ilişkileri daha sıcak olmuştur. Herşeye karşın ortak özellikler bir kaç yüzyıldır sınır sorunu yaşanmaması, iç işlerine karışmamak, dış politika konularında ilişkilerin bozulmamasına dikkat edilmesi, hükümetler arası saygı ve birbirlerinin istikrarını önemsemek olmuştur.

İran'ın ABD ile ve diğer Batı ülkeleri ile olan diplomatik ilişkilerinin Türkiye'yi etkilediğini, benzer şekilde Türkiye'nin diğer devletlerle olan diplomatik ilişkilerini İran'ı etkilediğini söylemek mümkündür.²²⁴

²²³ Nia Mahdi Muhammed, Understanding Iran's Foreign Policy: An Application of Holistic Constructivism, Alternatives. Turkish Journal of International Relations. Vol. 9 No.1 Spring (2010), ss.148-180.

²²⁴ Aylin Günay, Türkiye'nin İran Algısı, İran. Tarihin Kavşağında Açık Hedef, Sercan Zorbozan (editör), Profil Yayıncılık, (2013), İstanbul, s.50.

KAYNAKÇA

- Abrahamian Ervand, (2008) "A History of Modern Iran", UK Cambridge University Press, s.149.
- Adıbelli Barış, (2007) "Soğuk Savaş'tan günümüze Çin-İran ilişkileri", Avrasya Dosyası, Şii Jeopolitiği. Cilt 13, Sayı 3, ss.295-300.
- Ahmad Feroz, (1994),"Demokrasi sürecinde Türkiye: 1945-1980",çeviren: Ahmet Fethi, İstanbul Hil Yayın, ss. 487-488.
- Akdan Tolgahan, (Ağustos 2015) "A systemic Analysis of the Cold War and Turkey's Postwar Drive to the West", Yüksek Lisans Tezi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi. Uluslararası İlişkiler Departmanı., Ankara, ss. 137-138.
- Akşin Sina, (2010) "Kısa 20. Yüzyıl Tarihi", Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ayhan Matbaası; İstanbul, ss.42-43.
- Akyürek Yücel, (2019)" Yol Boyu",Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, s.152.
- Alam Asadollah, (1991) "The Shah and I. The Confidential Diary of Iran's Royal Court,1969-1977", London, ss.7-10.
- Arı Tayyar, (2011) "Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika", Marmara Kitap Merkezi, İstanbul, s.277.
- Axworthy Michael, (2016) "İran Aklın İmparatorluğu.Zerdüş'ten Günümüze İran Tarihi",. Çeviren: Özlem Gitmez. Lord Matbaacılık ve Kağıtcılık, İstanbul, s.324-325.
- Bakhash Saul, (September 28,2009) "The U.S. and Iran in Historical Pespective", Foreign Policy Research Institute. Program on the Middle East, ss.1-12.
- Balbay Mustafa, (2006) "İran Raporu",Kurtiş Matbaacılık, İstanbul, ss. 12-13.
- Balcı Ali, (Ekim 2015)"Realizm", Uluslararası İlişkilere Giriş, Tarih, Teori, Kavram ve Konular, Şaban Kardaş, Ali Balcı (editörler),Küre Yayınları, İstanbul, 4.basım, ss.133-134.
- Baş Arda, (Kış 2018)" Soğuk Savaş döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri (1948-1991)" İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi, No 3, s.100.
- Batur Zübeyir, (2008) "İran'da Kıyamet Senaryoları", Kaştaş Yayınevi, İstanbul, ss.44-45.

- Bergman Ronen, (2007) "The secret War with Iran", Translated by Ronnie Hope. One World Oxford, s.11.
- Biçen Gürkan, (2017) "Ayetullah Humeyni'nin 1980 Öncesi Söyleminde İran İslam İnkılâbı'nın Meşruiyet Temeli Olarak Siyonist Rejim Problemi", İran Çalışmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, ss.74-76.
- Bilgehan Mustafa, (2014) "Tanıkların Anılarıyla İsmet İnönü, Sözler ve Dersler". İstanbul, Ayhan Matbaa Basım Sanayi ve Tic.Ltd Şirk. s.84.
- Blake Kristen, (1984) "The U.S.-Soviet Confrontation in Iran.1945-1962. A case in the Annals of the Cold War". University Press of America, ss.1-3.
- Buzan B, Steve Smith, Ken Booth, Marysia Zalevski, (2008), The Timeless Wisdom of Realism. International theory Positivism and Beyond. Cambridge University Press, Cambridge, ss.50-51.
- Büyüktepe Uğur, (Temmuz 2006) "Türk-Amerikan İlişkilerinin Müttefiklik ve Stratejik Ortaklık Boyutlarının Karşılaştırmalı Analizi", Yüksek Lisans Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı., Trabzon, ss.30-34.
- Calabrese John, (Mart 2015)"Türkiye ve İran: İstikrarlı bir İlişkinin Sınırları", Çeviren: Mustafa Alican. Tarih Okulu Dergisi,, Yıl:8, Sayı: XXI,s.598.
- Chelkowski Peter, Hamid Dabashi, (2018) "Bir Devrimi Sahnelemek. İran İslam Cumhuriyeti'nde Propoganda Savaşı", Çeviri: Anıl Birler. The Kitap Yayınları, İstanbul, s.168.
- Cleveland William L, Bunton Martin, (2009)" A History of the Modern Middle East",Fourth edition, Westview Press, Philadelphia, USA, s.300.
- Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, (2002), Cilt 3 1961-1980, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. s.167.
- Cuniholm Bruce, (1978) "The US, The Northern Tier and the Origins of the Cold War", Michigan USA.
- Çağlayan Selin, (2012) "Şii Düşüncesinde İslamcılık. İran. Mehdi'yi Beklerken", Cinius Yayınları, s.78.
- Çakal Hüseyin, (2004) "The origins of the Cold War in the Middle East. The Turkish Case", Master's Thesis. Department of International Relations. Bilkent University, Ankara, ss.141-147.

- Çandar Cengiz, (1983) "Orta Doğu Çıkmazı". Hil yayın, İstanbul, s.30.
- Çitlioğlu Ercan, (2015) "İran'ı anlamak". Başkent Üniversitesi Yayını, s. 60.
- Dabashi. Hamid, (2007) "İran: Ketlenmiş Halk (Iran: A People Interrupted)". Çeviren: Emine Ayhan. Metis Yayınları, İstanbul, ss.197-198.
- Demirer Mehmet Arif, (2016) "İnönü'den İkinci Dünya Savaşı" Ankara: Bilgi Yayınevi, ss.29-31.
- Deringil Selim, (Ekim 2015) "Denge Oyunu. İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası", İstanbul Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Portakal Baskı İthalat İhracat San. ve Tic. A.Ş., s.285.
- Djalili, Mohammad-Reza, Thierry Kellner, (2011) "İran'ın son iki yüzyıllık tarihi". Çeviri. Reşat Uzmen, Yayıncılık Matbaası, İstanbul, ss.80- 86.
- Donnelly Jack, (2013)"Realizm".Uluslararası İlişkier Teorileri, Scott Burchill, Andrew Linklater (editörler), Çeviri: Muhammed Ağcan, Ali Aslan, Küre Yayınları.
- Dönmez Suat, (2010)"Güvenlik Anlayışının Dönüşümü. İttifak Kavramı ve NATO". Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara, s.51.
- Dursun H. Rumeysa, (Eylül 2017) "Realizmin Realist Bir Eleştirisi olarak Raymond Aron ve Uluslararası İlişkiler Kuramı". Marmara Üniversitesi Siyasi Bilimler Dergisi. Cilt 5, Sayı 2, ss.67-85.
- Ebadi Şirin, (2013) "İran Uyanıyor (Iran Awakening)", Çeviri: Eda Aksan. Hemen Kitap, İstanbul, ss.18-20.
- Eligür Banu, (May 1999) "Turkey's Quest for a Western Alliance (1945-1952) A Reinterpretation". Master's degree thesis., Ankara, s.132.
- Erdoğan Gülhan, (2014) "An analysis of the relations between Iran and USA during the Pahlavi era by the use of alliance theories", Yüksek Lisans tezi. Bilkent Üniversitesi, Ankara, s. 59.
- Erendor Metin, (2018)"İran'da Türk Kimliği".Kamer Yayınları, İstanbul, ss.130-131.
- Ersel Hasan, Ahmet Kuyaş, Ahmet Oktay, Mete Tunçay, (2002), Cumhuriyet Ansiklopedisi 1941-1960. II Cilt (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., s.33.

- Ersoy Eyüp, (2018)"Realizm".Uluslararası İlişkiler Teorileri, Ramazan Gözen, İletişim Yayınları,4. baskı, İstanbul, s.172.
- Fallaci Oriana, (December 1,1973) "The Shah of Iran: An Interview with Mohammad Reza Pahlevi". The New Republic,
- Fekri Amir Ahmad, (2011) "Tarihsel Gelişim Sürecinde İran Devrimi". Mızrak İletişim ve Yayıncılık Tic. Ltd. Şti., İstanbul, ss.115-117.
- Fekri Amir Ahmad, (18 Temmuz 2003)," İran'da Öğrenci Hareketleri. Devrim'de Bir Son Durak mı Yoksa Evrimleşme mi ?", Teori ve Pratik Dergisi. Sayı 31, Ankara.
- Fığlalı Ethem Ruhi, (2007) "Şiiliğin Ortaya çıkışı ve İran'da Din-Siyaset İlişkisi". Avrasya Dosyası. Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi. Cilt 13, Sayı 3, ss.191-229.
- Friedman Julian R. Christopher Bladen, Steven Rosen, (1970) "Alliance in International Politics", Boston 1970, Allyn and Boston Inc., s.5.
- Ghani Cyrus, (1998) "Iran and the Rise of Reza Shah. From Qajar Collapse to Pahlavi Rule", I.B. Publishers, New York, ss.307-308.
- Glass Andrew, (16/04/2010)"Bernard Baruch coins term "cold war" (<https://www.politico.com./bernard-baruch-coins-term-cold>.
- Göktepe Cihat, Süleyman Seydi, (2015) "Soğuk Savaş Başlangıcında Türk Dış Politikası". Bilig Kış, sayı-72, s.201.
- Günay Aylin, (2015)"Türkiye'nin İran Algısı", İran. Tarihin Kavşağında Açık Hedef, Sercan Zorbozan (editör),Profil Yayıncılık, İstanbul, s.50.
- Güney Dora Ayşegül, (1979) "İran'da devrim". Doğan Basımevi, İstanbul, s.152.
- Hale William, (2000) "Turkish Foreign Policy. 1774-2000", London, ss.110-111.
- Halliday Fred, (1986) "The Making of the Cold War". Verso, London, s.7.
- Halliday Fred, (1985)" Yeni Soğuk Savaş".Çeviri: İlker Özünlü, Belge Yayınları, İstanbul, s.13-15
- Harper Benjamin Frederick, (2016) "The Bridge to Victory: The Iranian Crisis and the Birth of the Cold War". Florida State University Libraries. Electronic Theses, Treaties and dissertation.

Herz John H, (1950) " Idealist Internationalism and the Security Dilemma", World Politics, Vol 2, No 2, 1950, ss.157-180.

Holsti, Ole P. Terence Hopmann, John D. Sullivan, (1973) "Unity and disintegration in International Alliances". New York, Wiley Interscience publication, s.2.
<https://history.state.gov/milestones/1945-1952/kennan>.

Iran's Ministry of Intelligence and Security. A Profile. report prepared by the Federal Research Division, The Library of Congress. December 2012, s.5-8.

İğdeci. Rahime, (2014) "Cold War in the Middle East: Soviet Interests in the Middle East and the American Effect", Yeditepe University, Institute of Social Sciences. Master Thesis. İstanbul, s.27.

İnönü Erdal, (1996), "Anılar ve Düşünceler", 1.cilt, İstanbul, İdea İletişim Hizmetleri, ss.153-4.

İzmir Bahar, (Güz 2017) "Türk-Amerikan İlişkilerinin Son Baharı: John F. Kennedy'nin Başkanlığı ve Türk Basını (1960-1963)", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 61, ss.190-191.

Johns Andrew L, (2007) "The Johnson Administration, the Shah of Iran, and the Changing pattern of U.S.-Iran Relations, 1965-1967". Journal of Cold War Studies. Volume 9, Number 2, ss. 64-94.

Kantarıcı Şenol, (2012) "Soğuk Savaş Sonrası Uluslararası Sistem: Yeni Sürecin Adı: Koalisyonlar Dönemi mi ?", Güvenlik Stratejileri Dergisi, Yıl 8, Sayı 16, s. 60.

Karabulut Bilal, (2016), "Uluslararası İlişkiler, Kavramlar-Teoriler-Kurumlar", Barış Kitabevi, Ankara, ss. 252-253.

Karakaş Arife, (2011) "20. ve 21. Yüzyılda İran ve İran'ı Bekleyen Gelişmeler", Yüksek Lisans Tezi. Beykent Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, İstanbul, s. 18-19.

Kasapsaraçoğlu İbrahim Murat, (2009) "The Turkish Foreign Policy decision Making Process During the Cold War, 1945-1991". Boğaziçi University, İstanbul, s.6.

Katouzian Homa, Hüseyin Şahidi, (2011) "21. Yüzyılda İran (Iran in the 21st Century)" Çeviren: Pınar Güven. Sitare Yayınları, Ankara, s.250.

- Kashani-Sabet Firoozeh, (2018) " Sınır Kurguları. İran Ulusunun şekillenmesi (1804-1946) (Shaping the Iranian Nation (1804-1946)", Çeviren: Duygu Şendağ. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s.297.
- Kavala Coşkun Faik, (2019)"İran Modern Tarih". Doğu Kitabevi, İstanbul, s.180.
- Keskin Arif, (2007) "Şii Jeopolitiği ve İran", Avrasya Dosyası, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Cilt 13,sayı 3,ss.65-100.
- Kinzer Stephen, (2004) "Şah'ın Bütün Adamları. Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri (All the Sha's Men. An American Coup and the Roots of Middle East Terror". Çeviren: Selim Önal. İletişim Yayıncılık, İstanbul, s.250.
- Koçak Cemil, (1985) "Türkiyede Milli Şef Dönemi 1938-1945",2.Cilt İstanbul: İletişim Yayınları, ss.373-383.
- Kolasi Klevis, (2013)"Soğuk Savaş'ın Barışçıl olarak Sona Ermesi ve Uluslararası İlişkiler Teorileri", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 68, No: 2,s.165.
- Köse İsmail, Gökhan Kaya, (Eylül-Ekim 2014) "Woodrow Wilson'un Ermeni Hamiliği Teşebbüsü ve Ermenistan Görevine Giden General Harbord Askeri Kurulu". Türk Araştırmaları Dergisi. Cilt 108, sayı 212, ss.53-89.
- Kubal Yazkan Ayfer, (2003) "Turkish Foreign Policy during the detente period of the cold war". Yeditepe University, Graduate Institute of Social Sciences, İstanbul, s.17.
- Levy Jack, Michael Barnett, (Summer 1991) "Domestic sources of alliances and alignments: the case of Egypt, 1962-73". International Organization Vol 45 Issue 3, ss. 369-395.
- Lewis Bernard, Buntzie Ellis Churchill, (2014) "Tarih Notları. Bir Orta Doğu Tarihçisinin Notları (Notes On A Century", Çeviri: Çağdaş Sümer, Arkadaş Yayınevi, Ankara, ss.210-211.
- Liska George, (1962)" Nations in Alliance". The limits of Interdependence. Baltimore, The John Hopkins press, s.3.
- Marsh Steve, (Summer 2005) "Reinterpreting the Policies of the Truman and Eisenhower Administrations toward Iran, 1950-1954". Journal of Cold War Studies. Vol 7 No. 3, ss.79-123.
- Mearsheimer John J, (2001) "The Tragedy of Great Power Politics", NewYork W.W. Nortonand Company.

- Mearsheimer John J, (Summer 1990)"Back to Future: Instability in Europe After the Cold War". International Security, Vol 15, No 4.
- Moazani Behroz, (2018) "İran'da Devlet, Din ve Devrim, 1796'dan Bugüne (State, Religion and Revolution in Iran,1796 to the present". Çeviren: Bahar Bilgen, İletişim Yayıncılık, s.22.
- Morgenthau HJ, (1960) "The Purpose of American Politics". Alfred A. Knopf. NewYork, s.39.
- Morgenthau Hans J, (1967)" Politics Among Nations: The struggle for power and peace", NewYork, Knopf, ss.20-25.
- Nia Mahdi Muhammed, (Spring 2010) "Understanding Iran's Foreign Policy: An Application of Holistic Constructivism. Alternatives", Turkish Journal of International Relations. Vol. 9 No.1, ss.148-180.
- Nirumand Rahman, (1968) "Hür Dünyanın Diktatörlüğü (İran)". Çeviri: Arif Gelen. Anadolu Yayınları, Ankara, ss. 26,27.
- Okumuş Nuray, (Ocak 2018) "Türk-Amerikan İlişkilerinde Haşhaş Ekimi Krizi (1968-1975)", Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Yüksek Lisans Programı, İstanbul.
- Okyar Onur, (Ocak 2018) "İran ve Demokrasi". Ötüken Neşriyat, Yaylacık Matbaası, İstanbul, s.117.
- Olson Robert, (2005) "Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004". Çeviri: Kezban Acar. Babil Yayıncılık, Ankara, s. 5.
- Oran, Baskın, (2004) "Türk Dış Politikası, 1919-1980". Editör: Cilt1. Sena Ofset, İstanbul, ss.30-35.
- Osgood Robert, (1996) "Crucible Beliefs: Learning, Alliances, and World Wars". Cornell University Press, Ithaca and London, ss.41-55.
- Önder Zehra, (2010) "II. Dünya Savaş'ında Türk Dış Politikası", Ankara. Bilgi Kitabevi, ss.331-337.
- Örmeci Ozan, (12 Mart 2019)" Türk-Amerikan İlişkileri: Mazisi ve Güncel Durum", Marmara Üniversitesinde düzenlenen 2.Siyaset ve Diploma Okulunda sunulan bildirisi, s.1.

- Öymen Onur, (2002) "Silahsız Savaş, Bir Mücadele Sanatı Olarak Diplomasi", İstanbul: Remzi Kitapevi, ss.82-88.
- Özalp Mustafa, (2018)" Fayda ve Zararlar: Çıkmakla Kalmak Arasında Türkiye-NATO İlişkileri". Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 3, Sayı 2,Aralık, ss.407-408.
- Özdemir Seçil, (2009) "Demokrat Parti Dönemi Türk- Amerikan ilişkileri ve Türkiye'nin Orta Doğu Politikaları", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, ss.82-84.
- Özdoğan Mücahit, (Mayıs 2019)" Realizm ve Neorealizm Bağlamında Soğuk Savaş Sonrası Güvenlik Anlayışının Değerlendirilmesi", Güvenlik Bilimleri Dergisi, Cilt:8, Sayı:1,s.10.
- Paul T V, James J Wirtz, Michael Fortmann, (2004)" Balance of Power: Theory and Practice in the 21st Century", Standford University Press, Standford.
- Randall Schweller L, (1994) "Bandwagoning for Profit.Bringing the Revisionist State Back In" International Security Vol 19 No 1, ss.72-107.
- Reiter Dan, (July 1994) "Learning, Realism, and Alliances", World Politics.Vol 46 Issue 4, ss. 490-526.
- Roosevelt Kermit, (2007) "Karşı Darbe. CIA operasyonu (Countercoup)" Çeviren: Bedirhan Huhib. Timaş Yayınları, İstanbul, ss.183-184.
- Roy Oliver, (1994) "Siyasal İslamın iflası (L'Echec de L'Islam politique)", Çeviren: Cüneyt Akalın. Metis Yayınları, İstanbul, ss. 217-221.
- Saikal Amin, (2008) "Iranian Foreign Policy 1921-1979". The Cambridge History of Iran, edited by P. Avery. Cambridge Univeristy Press, Dallas, USA, s.432.
- Salamey Imad, Zanoobia Othman, (June 2011) "Shia Revival and Welayet Al-Faqih in the making of Iranian Foreign Policy", Politics, Religion and Ideology. Vol.12, No:2, ss.197-212.
- Samii Kuross, (January 1987) "Truman against Stalin in Iran: A Tale of Three Messages". Middle Eastern Studies. Volume 23, No 1, ss.95-96.
- Sander Oral, (1982) "Türk Dış Politikasında Sürekliliğin Nedenleri", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Dergi Park, Cilt 37, Sayı 3, ss.296-445.
- Sandıklı Atilla, Kaya Erdem,"Uluslararası İlişkiler Teorileri ve Barış",www.bilgesam.org, ss.144-145.

- Singer David, Melvin Small, (March 1966) "Formal Alliances.1815-1939: An Quantitative Description". Journal of Peace Research Vol 3 Issue 1.
- Skocpol Theda, (1979) "States and Social Revolutions. A Comparative analysis of France, Russia and China", Cambridge University Press, ss.285-287.
- Snyder Glenn, (1990),"Alliance Theory: A Neorealist First Cut",Journal of International Affairs 41:1,ss.117-118.
- Snyder Glenn, (1997) "Alliance Politics". Cornell University Press.Ithaca New York, s.192.
- Sprecher Christopher, (2004) "Alliance Formation and the Timing of War Involvement" International Interactions, 30, ss.331-374.
- Steven R David, (Jan 1991)" Explaining Third World Alignment", World Politics. Vol 3, No 2, ss.233-256.
- Sönmezoğlu Faruk, (2014)"Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi",Der Yayınları, İstanbul, ss.425-440.
- Takeyh Ray, (2007) "Gizli İran. İslam Cumhuriyeti'nde Güç ve Paradox" Çeviri: Cem Küçük, Ekvator Yayınları, İstanbul, s.116.
- Tuğtan Mehmet Ali, (2016)"Güç, Anarşi ve Realizm".Küresel Siyasete Giriş, Uluslararası İlişkilerde Kavramlar, Teoriler,Süreçler. Evren Balta (editör),İletişim Yayınları, İstanbul,4.baskı, s.122.
- Tülümen Turgut, (1998) "İran Devrim Hatıraları" Boğaziçi Yayınları, s. 24.
- Ulusoy Kıvanç, (2015) "Demokrasi", "Uluslararası İlişkilere Giriş". Editörler: Şaban Kardaş, Ali Balcı. Küre Yayınları, İstanbul, ss.494-495.
- Uygur Hakkı, (12.4.2017) "Fars Milliyetçiliği ve Meşruiyet Krizi". Anadolu Ajansı
- Ünalın Levent, Ahmet Ali Gökdemir, (2014) "İran Üzerine Notlar". Dezanj Yayınları, İstanbul, s.131.
- Üzmez Sena, (Aralık 2010) "Iranian Nuclear Crisis and its impact on US-Iranian Relations Between 1953-2008".Yüksek Lisans Tezi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi. Uluslararası İlişkiler Departmanı, Ankara, s.85
- Varlı Dursun, (2006) "1962 Küba Krizi'nin Türkiye'ye Etkileri", Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. Tez. İzmir, s.16.

- Walt Stephen M, (1987) "The Origins of Alliances", New York, Cornell University Press, s.12.
- Walt Stephen M, (Spring 1997) "Why Alliances Endure or Collapse, Survival 39:1, s.157
- Walt Stephen M, (1988)"Testing Theories of Alliance Formation: The Case of Southwest Asia", International Organization, Vol 42, No 2, ss.275-316.
- Waltz Kenneth N, (Summer 2000) "Structural Realism After the Cold War", International Security, Vol. 25, No. 1, s.5.
- Waltz Kenneth N, (1954)." Man, the State and the War", Columbia University Press, s.24.
- Waltz Kenneth N, (1979)"Theory of International Politics",Addison-Wesley Publishing Company.
- Ward Michael Don, (1982)"Research Gaps in Alliance Dynamics" (Monograph Series in World Affairs: Graduate School of International Studies, University of Denver, s.7.
- Weisband Edward, (1973), "Turkish Foreign Policy, 1943-1945, Small State Diplomacy and Great Power Politics". USA, Princeton University Press, ss.123-128.
- Wright Robin, (2001) "Son Büyük Devrim. Humeyni'den Bugüne İran (The Last Great Revolution/Turmoil and Transformation in Iran", Çeviren: Şeniz Türkömer. Doğan Kitapçılık, İstanbul, s.37.
- Yaka Aydın, (19 Mart 2012:19:45) "Çağdaş Toplumlarda Kitle Hareketleri", Toplumsal Dinamik. www.aydinyaka.com/index.php/tum-makaleler.html.
- Yalçın Hasan B, (2014), " İttifaklar", "Uluslararası İlişkilere Giriş". Editörler: Şaban Kardaş, Ali Balcı, Küre Yayınları, İstanbul, s.399.
- Yeğin Abdullah, (2017) "İran'ın Bölgesel Faaliyetleri ve Güç Unsurları", Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık, SETA Kitapları 16, İstanbul, ss.16-27.
- Zepezauer Mark, (1996) "CIA'nın Büyük Operasyonları", Çeviri: Hasan Böğün. Analiz Basım Yayın Tasarım Uygulamaları, İstanbul, ss.35-36.
- Zubaida Sami, (1994) "İslam, Halk ve Devlet (Islam, People and State)"Çeviren: Sami Oğuz. İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 82-83.